НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМ
ЗЛОЧИННОСТІ імені АКАДЕМІКА В. В. СТАШИСА

Питання боротьби зі злочинністю

Збірник наукових праць

Видається з 1997 року

Випуск 26

Харків
«Право»
2013

ISSN 2079-6242

Рекомендовано до друку вченою радою Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса Національної академії правових наук України (постанова № 7 від 27 листопада 2013 р.)

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 15928-4400ПР від 02.11.2009 р.

Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. / редкол.: В. І. Борисов та ін. — Х. : Право, 2013. — Вип. 26. — 360 с.

Засновники

Національна академія правових наук України

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України

Видавець

Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України

Редакційна колегія:

В. І. Борисов (головний редактор), В. С. Батиргареєва (заст. головного редактора), Ю. В. Баулін, В. В. Голіна, Б. М. Головкін, Ю. М. Грошевий, Л. В. Дорош, В. А. Журавель, В. Я. Настюк, Н. В. Нетеса, О. О. Пащенко, А. Х. Степанюк, В. П. Тихий, В. Ю. Шепітько, О. Г. Шило, О. Ю. Шостко, І. С. Яковець

Науковий редактор *В. С. Батиргареєва*

Відповідальна за випуск *Ю. О. Оберемко*

Адреса редакційної колегії: 61002, Харків, вул. Пушкінська, 49, тел.: 715-62-08, 700-65-81

© Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, 2013

© «Право», 2013

УДК 343.98

В. Ю. Шепітько, академік НАПрН України, доктор юридичних наук, професор, завідувач лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків;
Г. К. Авдєєва, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків

НАУКОВІ ЗДОБУТКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДІЯЛЬНОСТІ ЛАБОРАТОРІЇ «ВИКОРИСТАННЯ СУЧАСНИХ ДОСЯГНЕНЬ НАУКИ І ТЕХНІКИ У БОРОТЬБІ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ»

У статті викладено відомості про найбільш вагомі розробки та перспективи наукової діяльності лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України.

Ключові слова: *криміналістичні засоби, інформаційні технології, фоторобот, автоматизоване робоче місце слідчого.*

Історія лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» (далі – Лабораторія) розпочалася у вересні 1995 р. – через 2 місяці після створення Інституту вивчення проблем злочинності Академії правових наук України

© Шепітько В. Ю., Авдєєва Г. К., 2013

(далі – Інститут). Згідно з наказом № 1 директора Інституту від 30 вересня 1995 р. спочатку було створено тимчасовий творчий колектив для роботи над науковою темою «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю (інформаційний пошук та обґрунтування напряму впровадження технічних засобів у правоохоронну діяльність)». У 1996 р. у структурі Інституту створено лабораторію «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю». Першим її завідувачем був професор кафедри криміналістики Національної юридичної академії України, доктор юридичних наук Михайло Васильович Салтєвський.

Із 1999 р. по теперішній час лабораторію очолює доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) Національної академії правових наук України, заслужений діяч науки і техніки України Валерій Юрійович Шепітько.

Протягом усієї роботи Лабораторії на її співробітників було покладено значний обсяг завдань, що стосуються фундаментальних та прикладних досліджень, спрямованих на підвищення рівня техніко-криміналістичного забезпечення правозастосовних органів.

Восени 1995 р. керівником Лабораторії (доктором юридичних наук, професором М. В. Салтєвським) був налагоджений творчий контакт із такими провідними науковцями, як академік НАН України І. Б. Сіроджа, доктор технічних наук, професор Ю. О. Абрамов, доктор технічних наук, професор В. К. Копила, доктор фізико-математичних наук, професор М. П. Жук, та науково-дослідними колективами м. Харкова щодо аналізу нових технологій, технічних засобів та методів із метою їх використання у боротьбі зі злочинністю. За результатами проведеної роботи сформовані напрями подальшої наукової діяльності Лабораторії.

Протягом 1996–1997 рр. співробітники Лабораторії досліджували проблеми, пов'язані з використанням досягнень науки і техніки у боротьбі з окремими видами тяжких злочинів проти особи і, насамперед, убивствами на замовлення, розбійними нападами, злочинами терористичної спрямованості, викраденням людей, у тому числі дітей. Актуальність дослідження була зумовлена не лише зростанням рівня злочинності проти особи, а й необхідністю

створення нових окремих методик їх розслідування. За результатами дослідження науковці Лабораторії розробили концепцію та структуру науково-прикладної програми досліджень, здійснили узагальнення слідчої та судової практики (75 кримінальних справ) та сформували спеціалізований банк даних. Це дозволило виявити залежності між окремими елементами криміналістичної характеристики неочевидних убивств і розробити інформаційно-аналітичну систему «СПРАВА», яка дозволяє на підставі первинної інформації з місця виявлення трупа будувати найбільш ймовірні версії щодо обставин події злочину.

Із початку 1998 до кінця 1999 р. співробітники Лабораторії[1] працювали над темою «Криміналістичні, правові та організаційні проблеми використання технічних засобів у боротьбі зі злочинністю» за такими напрямами:

– розробка методів і засобів дослідження мовних сигналів людини для її ототожнення та встановлення психофізіологічних параметрів;

– теорія і практика відтворення комп’ютерними засобами зовнішності злочинця за слідами пам’яті очевидця;

– правові та організаційні проблеми проведення судової експертизи.

Під час дослідження обґрунтовано можливості ідентифікації людини за параметрами її мови і встановлено деякі психофізіологічні особливості; проведено систематизацію елементів зовнішності людини і розроблено структуру та окремі елементи комп’ютерної програми «RAIPS-портрет», яку на подальших етапах роботи доопрацьовано, що дозволило моделювати зовнішність злочинця. Науковцями запропоновано нові методичні підходи до проведення судово-фоноскопічної і судово-психологічної експертиз.

Протягом 2000–2001 рр. науковці Лабораторії[2] працювали над фундаментальною науковою темою «Криміналістичні проблеми

[1] У 1998–1999 рр. науково-дослідною роботою Лабораторії керували доктор юридичних наук, професор В. Ю. Шепітько та доктор юридичних наук, професор М. В. Салтевський. Виконавці теми: кандидат технічних наук О. Я. Дрюченко, В. О. Губанов та кандидат юридичних наук М. Г. Щербаковський.

[2] У період 2000–2001 рр. науковим керівником НДР Лабораторії був доктор юридичних наук, професор В. Ю. Шепітько. Виконавці дослідження: кандидат

збирання доказів технічними засобами у кримінальному процесі». Основну увагу було приділено дослідженням за такими основними напрямами: 1) проблеми ідентифікації людини за ознаками зовнішності за допомогою засобів комп'ютерної графіки; 2) ідентифікація особи невпізнаного трупа; 3) методи дослідження невидимих слідів контакту; 4) проблема диференціації ідентифікаційних ознак мовного сигналу, заснованої на аналізі структурних характеристик елементарних сегментів; 5) проблеми вдосконалення методик ідентифікації засобів і матеріалів звуко- і відеозапису, комп'ютерних технологій[1].

Під час дослідження за даною темою були досягнуті такі результати: 1) створена нова методика проведення ідентифікаційного фоноскопічного дослідження зашумленого, спотвореного й обмеженого за тривалістю та обсягом мовного матеріалу із розрахунком її потенційної надійності; 2) отримані нові важливі в науково-теоретичному та прикладному аспекті дані про особливості мовних сигналів; 3) розроблені структура методики складання комп'ютерного фоторобота в системі «ОБРАЗ» і тактичні рекомендації пред'явлення фоторобота для впізнання; 4) розроблені окремі комплекти науково-технічних засобів (йодна трубка, ультрафіолетовий освітлювач та портативний обприскувач для виявлення та дослідження відбитків рук людини); 5) на основі узагальнення судово-слідчої та експертної практики розслідування вбивств запропоновані алгоритми ідентифікаційних заходів слідчого та судового експерта, спрямовані на встановлення особи невпізнаного трупа в найбільш складних ситуаціях розслідування; 6) удосконалені деякі методи (прийоми) провадження судових експертиз (судово-фоноскопічних, судово-акустичних, судово-фонетичних, трасологічних, технічного дослідження документів та ін.); 7) сформований

технічних наук О. Я. Дрюченко, кандидат юридичних наук І. В. Борисенко, В. О. Губанов, М. М. Виноградов, А. В. Работягов, С. О. Когут, О. М. Могильников, С. В. Грицаєнко.

[1] Криміналістичні проблеми збирання доказів у кримінальному процесі / В. Ю. Шепітько, М. В. Салтевський, І. В. Борисенко та ін. // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. / редкол.: В. І. Борисов та ін. – Х. : Право, 2002. – Вип. 6. – С. 30–76.

банк даних відповідно до ознак зовнішності людини за допомогою засобів комп'ютерної графіки[1].

У системі «ОБРАЗ» реалізована нова методика активізації асоціативної пам'яті очевидця при спогаді ним образу побаченої особи і фіксації суб'єктивного образу у вигляді фотозображення. Інформаційною основою системи «ОБРАЗ» слугує база портретів (у фас). Для побудови суб'єктивного портрету оператор здійснює в діалоговому режимі управління системою «ОБРАЗ» відповідно до ходу бесіди з очевидцем про образ встановлюваної особи. Очевидець сприймає певним чином сформовану графічну інформацію, що сприяє активізації процесу спогаду образу і вказує на необхідні коригування фоторобота, що складається. Управління програмою здійснюється за допомогою системи меню, що забезпечує гнучку реалізацію методики складання фотороботів з урахуванням специфіки конкретного сеансу.

Під час апробації розробленої науковцями Лабораторії системи «ОБРАЗ» установлено, що спілкування з очевидцем потребує особливого підходу, оскільки більшість очевидців, перебуваючи під впливом вчиненого насильства, сприймали злочинця короткочасно при несприятливих умовах. Часто такі очевидці на початку спілкування називають дуже обмежену кількість ознак і посилаються на погану пам'ять. Для актуалізації пам'яті очевидця при складанні фоторобота запропоновано використання таких прийомів психологічного характеру: 1) прибулому для складання фоторобота очевидцю запропоновано надавати деякий час для освоєння з незвичною обстановкою; 2) із самого початку необхідно прагнути встановити психологічний контакт з очевидцем (наприклад, коротко поговорити з ним на сторонню тему); 3) під час бесіди з очевидцем рекомендується з'ясувати і записати в робочий журнал проведення сеансів складання фотороботів обставини спостереження (час доби, місце спостереження, характер освітлення, відстань, з якої проводилося спостереження, положення очевидця щодо злочинця, чи

[1] Проблеми криміналістичного забезпечення діяльності правоохоронних органів України / В. Ю. Шепітько, О. Ю. Булулуков, Г. О. Чорний // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. / редкол.: В. І. Борисов та ін. – Х. : Право, 2004. – Вип. 10. – С. 98–104.

було насильство щодо очевидця тощо); 4) якщо очевидець говорить, що погано запам'ятав окремі ознаки зовнішності, то під час сеансу варто приділити особливу увагу застосуванню прийомів активізації процесів спогаду та ін.

Під час дослідження проблем ідентифікації особи невпізнаного трупа встановлено, що проведення процедури «туалету» або реставрації голови трупа є можливим лише після її судово-медичного дослідження. Співробітники Лабораторії дійшли висновку, що присутність фахівця, який проводив «туалет» або реставрацію голови трупа, є доцільною при подальшому пред'явленні трупа для впізнання.

Відомо, що важливою передумовою ефективності розслідування вбивств є уміле використання слідчим можливостей судових експертиз, які вирішують питання ідентифікаційного характеру. Тому в своїх наукових публікаціях у 2000–2001 рр. співробітниками Лабораторії неодноразово наголошувалося на важливості своєчасного і кваліфікованого збирання матеріалів для експертних досліджень та особливості призначення окремих видів судових експертиз (судово-медичної, судово-портретної, дактилоскопічної, товарознавчої та ін.).

Під час досліджень у період 2000–2001 рр. із метою вдосконалення експертної методики ідентифікації пристроїв друку (в межах технічного дослідження документів) виокремлено ознаки групової належності принтерів, зумовлені специфічними особливостями різних технологій друку. Проведені науковцями Лабораторії дослідження матричних принтерів (ударного типу дії) дозволили зробити висновки про наявність у надрукованих на них документах суттєвих ознак, що дозволяють ідентифікувати пристрої друку, на яких вони виготовлені.

У період з 2002 по 2006 р. науковці Лабораторії працювали над фундаментальною темою «Проблеми криміналістичного забезпечення діяльності правоохоронних органів»[1]. У межах теми науковцями Лабораторії досліджувалися такі напрями:

[1] Розробку фундаментальної теми здійснювали: лабораторія «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» (завідувач лабораторії – професор, доктор юридичних наук В. Ю. Шепітько та співробітники: головний науковий співробітник, доктор технічних наук, професор І. Б. Сіроджа; провідний науковий співробітник, кандидат юридичних наук Г. К. Авдєєва; старший науковий співробітник, кандидат технічних наук Ю. В. Ломоносов;

– розробка науково-технічних та організаційно-тактичних засобів протидії злочинності;

– розробка інформаційних (комп’ютерних) технологій у боротьбі зі злочинністю;

– розробка методик і програмних засобів комп’ютерної (об’єктивної) підтримки експертної діяльності в процесі ідентифікаційного дослідження спотвореного й обмеженого за обсягом мовного матеріалу[1].

З метою розробки науково-технічних засобів протидії злочинності здійснено науковий пошук щодо: а) створення газоаналізатора для відшукання прихованих трупів; б) побудови моделі металошукача для відшукання металевих предметів; в) розробки пристрою для виміру швидкості балістичного об’єкта.

Під час наукового пошуку щодо створення газоаналізатора виконавцями теми встановлено, що у процесі розслідування різних категорій злочинів часто виникає необхідність у застосуванні газоаналізатора для відшукання прихованих трупів або їх частин. Після аналізу недоліків існуючих на момент дослідження газоаналізаторів (не дуже чітка диференціація діамагнітних газів, великі розміри, можливість роботи лише при фіксованих температурних режимах, низька точність аналізу, необхідність часто змінювати реактиви, складність створення автоматичних приладів, хрупкість більшості елементів та ін.), їх будови, можливостей пошуку газів постало питання щодо створення портативного і чутливого газоаналізатора, придатного для відшукування трупа та/або його частин. Науковцями Лабораторії була розроблена принципова схема компактного

старший науковий співробітник, кандидат юридичних наук В. В. Білоус; науковий співробітник, кандидат юридичних наук І. В. Борисенко; науковий співробітник Л. І. Керик; молодший науковий співробітник Ю. С. Іванова; молодший науковий співробітник Д. В. Затенацький) та сектор «Дослідження проблем боротьби з корупцією та організованою злочинністю» (завідувач сектору – доктор юридичних наук, професор В. А. Журавель та співробітники: старший науковий співробітник, кандидат юридичних наук С. В. Великанов, молодший науковий співробітник С. С. Кисельова).

[1] Техніко-криміналістичне забезпечення діяльності правоохоронних органів: тенденції та перспективи / В. Ю. Шепітько, Г. К. Авдєєва, І. Б. Сіроджа та ін. // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. / редкол.: Ю. В. Баулін та ін. – Х. : Кроссроуд, 2007. – Вип. 13. – С. 80–97.

газоаналізатора для відшукування прихованих трупів та їх частин в «польових умовах».

Науковцями Лабораторії також створено модель компактного, розбірного, малогабаритного металошукача з глибиною пошуку металу в цегляній або бетонній стіні до 70 см, в ґрунті та воді – до 1,5 м (розмір еталона – 3 см у діаметрі).

Співробітниками Лабораторії проаналізовано особливості та виокремлено недоліки існуючих пристроїв для виміру швидкості балістичних об'єктів, які використовувались при проведенні судово-балістичних експертиз. Зокрема, недоліками пристроїв, в яких використані контактні датчики, є обмежена точність, великі розміри, відносно тривала та трудомістка підготовка датчиків до кожного пострілу, можливість пошкодження поверхні балістичного об'єкта (наприклад, кулі). Внаслідок цих чинників прилади є непридатними для експертних досліджень.

Під час досліджень визначені можливості збільшення обсягу зони чутливості, підвищення точності виміру та надійності фіксації об'єкта незалежно від місця перетину його траєкторії та розроблена загальна принципова схема пристрою для виміру швидкості балістичних об'єктів, що може бути використаний як у стаціонарних умовах (з обов'язковим підключенням до персонального комп'ютера), так і в «польових». Запропонований науковцями Лабораторії пристрій є компактним, легко та швидко підготовлюється до досліджень, не пошкоджує поверхню балістичного об'єкта та є придатним для подальших трасологічних досліджень. Даний пристрій рекомендований НДЕКЦ ГУМВС України в Харківській області для використання при проведенні судово-балістичних експертиз фахівцями експертних установ системи Міністерства внутрішніх справ і Міністерства юстиції України.

Під час розроблення організаційно-тактичних засобів протидії злочинності науковцями Лабораторії здійснено аналіз помилок, допущених при проведенні слідчих дій, та розроблено рекомендації щодо їх усунення. Дані рекомендації оприлюднено у виданні для практичних працівників правозастосовних органів «Слідча практика»[1].

[1] Шепітько В. Ю. Шляхи підвищення ефективності організаційно-тактичних засобів здійснення досудового слідства (за матеріалами опитування слідчих) /

Науковцями Лабораторії здійснювалося узагальнення матеріалів кримінальних справ про нерозкриті вбивства, під час якого вивчено та проаналізовано протоколи слідчих дій, рапорти працівників оперативно-розшукових органів, постанови про призначення судових експертиз та висновки експертів, обвинувальні висновки та інші процесуальні документи. За результатами узагальнення 100 кримінальних справ виокремлено різні типові помилки слідчих: невикористання, неправильне використання або використання не в повному обсязі інформації, що міститься в криміналістичних обліках, та інформації, що міститься в аналогічних за способом вчинення розкритих і нерозкритих справах. Недостатнім також є використання під час досудового розслідування злочинів науково-технічних засобів і сучасних комп’ютерних технологій. Окрему групу складають такі помилки тактичного характеру, як неякісне проведення слідчих дій (огляду місця події, огляду трупа, допиту свідків та підозрюваного, обшуку, пред’явлення для впізнання, призначення судових експертиз та ін.). Проаналізовано помилки, що припускають слідчі під час планування досудового слідства, та розроблено систему тактичних рекомендацій щодо проведення огляду місця події, огляду трупа на місці події, огляду та фіксації слідів на місці події, складання протоколу огляду місця події, проведення допитів, обшуків, призначення судових експертиз, планування слідчо-оперативної роботи та ін.

Під час роботи над розробкою нових інформаційних технологій у боротьбі зі злочинністю науковці Лабораторії дійшли висновку, що інформаційне забезпечення правоохоронних органів повинно здійснюватися за кількома напрямами:

– інформаційний (добір криміналістично значущої інформації);

– технічний (комплектація комп’ютерною технікою і периферійним обладнанням, кваліфіковане обслуговування тощо);

– програмний (створення програмно-технічних комплексів, автоматизованих робочих місць);

– організаційний (надання можливості використання інформаційних технологій).

В. Ю. Шепітько, В. А. Журавель // Слідча практика України. – Х. : Сх.-регіон. центр гуманіт.-освіт. ініціатив, 2008. – Вип. 6. – С. 18–24.

При розробці структури автоматизованої системи ідентифікації людини на основі біометричних ознак вивчено сучасний стан проблеми ідентифікації особи за фотознімком й виокремлено найбільш перспективні шляхи вирішення цього завдання (зокрема, за допомогою антропометричного методу розпізнавання особи). На першому етапі роботи розроблено основи алгоритмізації підсистеми ідентифікації особи за фотознімком обличчя та алгоритми вирішення поставлених завдань, заснованих на докладному описі функціонування підсистеми ідентифікації особи за фотознімком. За результатами дослідження та аналізу тенденцій розвитку біометричних технологій у криміналістиці встановлено, що пошук рішень завдань ідентифікації (верифікації) особи за фотопортретом, побудованим на підставі свідчень особи, та ідентифікації людини за її фотопортретом шляхом пошуку в базі даних є перспективним. Науковцями Лабораторії проведені дослідження існуючих алгоритмів, що призначені для побудови комп'ютерної підсистеми, яка вирішує ці завдання. За результатами узагальнення отриманих даних розроблено програмний комплекс для автоматичної ідентифікації людини за фотознімком за допомогою електронно-обчислювальної машини. Алгоритм підсистеми ідентифікації особи за фотопортретом та алгоритми пошуку частин обличчя на фотопортретах засновані на локалізації центрів зіниць обличчя людини. До сукупностей окремих ознак обличчя людини науковцями Лабораторії внесені такі суттєві ознаки обличчя особи, як сукупності відстаней між певними антропометричними точками обличчя. Встановлено специфіку таких ознак з урахуванням вікових змін зовнішності людини, освітленості, наявності макіяжу й незначних варіацій ракурсу зйомки, масштабу, яскравості й контрасту зображення.

Під час досліджень удосконалено моделі вирішення ідентифікаційних завдань за допомогою біометричного методу (на основі антропометричних характеристик обличчя особи) у сукупності з методами орієнтованого прийняття рішень у межах квантового підходу. Запропоновано у процесі розпізнавання порівнювати ознаки невідомої особи з ознаками, що зберігаються в базі даних. Під час застосування даного методу рекомендовано дотримуватися таких вимог: 1) точки на обличчі особи (ідентифікаційні ознаки) не

повинні закриватися зачіскою, бородою, маскою тощо; 2) для забезпечення незалежності процесу розпізнавання від масштабу зображення є доцільним описувати систему ідентифікаційних ознак у відносних одиницях; 3) виокремлена система точок повинна забезпечувати достатню стійкість процесу розпізнавання при незначній зміні як ракурсу зйомки (легкий поворот голови, нахил), так і міміки.

Розроблені науковцями Лабораторії алгоритми ідентифікації людини на основі біометричних ознак можуть бути використані в автоматизованих системах ідентифікації особи за ознаками зовнішності за допомогою автоматичних контрольно-пропускних пристроїв, у системах інформаційної безпеки з метою обмеження доступу до ЕОМ й окремих програм, баз даних, криптографічних додатків, медичних відомостей, окремих ресурсів Інтернету; системах електронної торгівлі; системах автоматизованого спостереження, інформаційно-пошукових системах розшуку людей; системах активного відеоспостереження при надзвичайних подіях.

Науковцями Лабораторії сформована структура методики складання комп'ютерного фоторобота (RAIPS-портрет), створено електронний каталог фотороботів на основі комп'ютерної бази даних (250 фотороботів). Інформаційною основою структури методики «RAIPS-портрет» є електронна база портретів (у фас). Під час побудови комп'ютерного фоторобота оператор здійснює в діалоговому режимі управління базою даних відповідно до ходу бесіди з очевидцем про портрет особи, що встановлюється. Очевидець сприймає певним чином сформовану графічну інформацію, що сприяє активізації процесу згадування RAIPS-портрету, і вказує на необхідні коригування фоторобота, який складається. Управління програмним засобом підтримки методики складання фоторобота здійснюється за допомогою системи меню, яка забезпечує гнучку реалізацію методики складання фотороботів з урахуванням специфіки конкретного сеансу. Основними характеристиками запропонованої співробітниками Лабораторії методики складання фоторобота є такі: база даних охоплює картотеку 300 осіб різної статі, національності та віку; швидкість сеансу до 30–40 хв.; схожість суб'єктивного портрета (за словами очевидців) складає 80–85 %.

У період з 2002 по 2006 р. науковці Лабораторії також працювали над створенням структури банку знань автоматизованого робочого місця слідчого (АРМ слідчого) та його окремих розділів і підрозділів, що відповідають сучасним потребам слідчої практики. Розроблено структуру АРМ слідчого «Інсайт», що складається з таких блоків: система «Законодавство» (нормативно-правові акти, що регулюють діяльність слідчого); система «Документ» (зразки процесуальних документів); система «Слідчі дії» (процесуальна регламентація і тактика слідчих дій); система «Науково-технічні засоби» (техніко-криміналістичне забезпечення органів досудового слідства); система «Судові експертизи» (підготовка матеріалів для призначення судових експертиз, типові запитання); система «Криміналістичні методики» (методики розслідування окремих видів злочинів); система «Словник термінів» (словник термінів із криміналістики); система «Правоохоронні органи та експертні установи» (основні відомості та адреси); система «Навчання» (програми-тренажери, навчальні фільми, тести); система «Бібліографія». Розроблено також окремі схеми-алгоритми розміщення інформації для кожного блоку бази знань «АРМ слідчого».

Функціонування «АРМ слідчого "Інсайт"» здійснюється на базі персональних комп'ютерів із використанням можливостей комп'ютерної техніки з накопичення, обробки й надання масивів інформації відповідно до потреб слідчого. Програмні комплекси в складі «АРМ слідчого "Інсайт"» дозволили одержати результати, необхідні для об'єктивізації оцінки інформації, отриманої під час досудового слідства. Комп'ютерна техніка дозволила використовувати цю базу знань не лише слідчими одного відділу (за допомогою локальної комп'ютерної мережі), а й слідчими різних установ (за допомогою мережі Internet).

У межах дослідження щодо розробки інформаційних технологій науковцями Лабораторії створено алгоритм роботи автоматизованої інформаційно-пошукової системи «Кліше», що дозволяє виконання процедур формального зберігання безлічі різних зображень у вигляді відбитків печаток і штампів, які належать одному з управлінь МВС України, а також формального моделювання будь-якого зображення за допомогою певної сукупності ознак. За результатами

даних досліджень науковцями Лабораторії запропоновано структуру та проаналізовано особливості комплексної технології побудови автоматизованих криміналістичних інформаційно-довідкових електронних баз даних (інформаційно-аналітичних колекторів), що поєднують у собі (крім текстових документів) графічну інформацію: малюнки протекторів шин коліс транспортних засобів, схеми та фотознімки розсіювачів фар, схеми та фотознімки підошов взуття, зображення відбитків печаток і штампів тощо. У процесі роботи в даному напрямі також розроблено інформаційно-пошуковий модуль АІПС «Кліше», призначений для збереження, відображення, перегляду, редагування і пошуку зображень відбитків печаток усіх районних відділень ДАІ УМВС України. Структура бази даних модулю має конфігурацію, яка дозволяє за наявними атрибутами вносити до неї графічні зображення печаток і штампів будь-яких організацій і підприємств, що знаходяться як на території України, так і за кордоном. З метою автоматизації проведення експертних досліджень документів, які містять відбитки печаток, розроблено модель програмного комплексу, що складається з двох структурно-програмних модулів: інформаційно-пошуковий модуль (автоматизована інформаційно-пошукова система «Кліше») і модуль «Автоматизоване робоче місце експерта-криміналіста» (автоматизована інформаційно-пошукова система «Кліше» з інтегрованим модулем робочого місця експерта-криміналіста (АІПС «Кліше» / АРМ-ЕК)).

За іншим напрямом наукової роботи (розробка методик і програмних засобів комп’ютерної підтримки експертної діяльності в процесі ідентифікаційного дослідження спотвореного й обмеженого за обсягом мовного матеріалу) вивчено та проаналізовано відомі методи аналізу мовних сигналів. Під час досліджень установлено, що в існуючих методах розпізнавання звукових образів є суперечливість в описі об’єктів дослідження та їх ознак. Науковцями Лабораторії виокремлено стійкі ознаки мовних сигналів та розроблено оригінальну методику ідентифікації людини за параметрами мовних сигналів, засновану на порівнянні виділених із голосних звуків мовного сигналу комплексу ознак, обчисленні їх кількісних показників, подальшому їх упорядкуванні і пороговому співставленні. Ця методика відрізняється від вже існуючих тим, що про-

цедуру обробки зразків мови, які підлягають ідентифікації, виконують у середовищі банку мовного матеріалу, розподіляючи водночас його вміст на класи за критерієм тотожності джерела мови. На це технічне рішення («Спосіб ідентифікації людини за параметрами мови») отриманий Деклараційний патент України на винахід № 63624 А від 15 січня 2004 р.

Для проведення експериментальної перевірки достовірності отриманих результатів при застосуванні методики ідентифікації людини за параметрами мовних сигналів дослідниками Лабораторії розроблений алгоритм, який реалізує обчислення вейвлет-коефіцієнтів мовних сигналів людини, зафіксованих у цифровому вигляді. За даним алгоритмом проаналізовано результати експериментальних досліджень з ідентифікації диктора за допомогою вейвлет-аналізу та побудована математична модель швидкого вейвлет-перетворення із застосуванням квадратурних дзеркальних фільтрів (алгоритм С. Малла). Основу даної моделі складають методи та алгоритми, які є найбільш ефективними серед великої кількості способів побудови вейвлет-образів сигналів різної фізичної природи. Під час експериментальних досліджень встановлено, що застосування обраних методів одержання вейвлет-перетворень мають перевагу над іншими методами при вирішенні експертних завдань.

У період 2008–2011 рр. науковці Лабораторії проводили наукове дослідження за темою «Криміналістичні засоби та інноваційні технології у боротьбі зі злочинністю». Під час роботи вивчено практику застосування в діяльності правоохоронних органів сучасних науково-технічних засобів, технічних і тактичних прийомів, методичних рекомендацій із метою визначення можливостей використання та впровадження новітніх тактичних та науково-технічних засобів і інформаційних технологій у практику боротьби зі злочинністю.

Відповідно до цілей дослідження узагальнено значний за обсягом емпіричний матеріал. Так, проведено анкетування 290 слідчих прокуратури та СБУ з різних областей України та вивчено матеріали 75 кримінальних справ. Результати анкетування слідчих прокуратури і СБУ України показали, що 52,4% слідчих не забезпечені науково-технічними засобами, а 29,6% забезпечені не в повному

обсязі. У 4,1% слідчих відсутні науково-практичні рекомендації з використання науково-технічних засобів й практичні навички з їх застосування (2,7 %). На думку 9,6 % респондентів, наявні техніко-криміналістичні засоби не є досконалими та компактними (3,1 %) та ін. Окремі респонденти (0,3 %) повідомили про повну відсутність будь-яких науково-технічних засобів і придбання фотоапаратів за особисті кошти. У слідчих прокуратури України значні труднощі у використанні науково-технічних засобів та інформаційних технологій виникають при виявленні мікрослідів і мікрочасток (32,7 %), їх вилученні (16,9 %), фіксації (10,3 %), попередньому дослідженні (24,1 %). Респонденти висловили такі побажання щодо поліпшення характеристик техніко-криміналістичних засобів вітчизняного виробництва: оновлення до рівня зарубіжних (2,7 %), зменшення габаритних розмірів і маси (3,7 %), підвищення ефективності і точності (1,7 %), багатофункціональності (0,3 %), можливість комп’ютерної обробки інформації (3,2 %), збільшення швидкодії (0,7 %), створення спеціалізованих комплектів науково-технічних засобів для різних відомств (76,2 %) та ін.

Вивчення слідчої практики дозволило виокремити низку проблем, що зумовили низький рівень використання криміналістичних засобів та інноваційних технологій при провадженні слідчих дій. Так, встановлено погіршення матеріально-технічного забезпечення правоохоронних органів; втрату професійного ядра співробітників слідчого апарату й оперативних підрозділів органів внутрішніх справ; недостатність наявних тактичних засобів здійснення слідчої діяльності; складнощі у залученні спеціалістів різних експертних спеціальностей до участі у слідчих діях; наявність проблем взаємодії слідчого з обізнаними особами; недостатність інформації про розслідувану подію; недостатність надійних джерел отримання інформації; наявність протидії розслідуванню з боку зацікавлених осіб та ін.

Реалізацію мети дослідження було здійснено за умови комплексного підходу до вирішення низки взаємопов’язаних завдань, найважливішими з яких є такі: 1) розробка і використання нових науково-технічних засобів для виявлення, вилучення, фіксації і попе-

реднього дослідження доказів; 2) пропозиція новітніх криміналістичних засобів та інноваційних технологій і їх використання у боротьбі зі злочинністю; 3) створення (розробка) і пропозиція до використання нових прийомів, методів, практичних рекомендацій щодо проведення слідчих дій і розслідування злочинів у цілому[1]. Під час дослідження вирішено такі завдання: 1) сформульовано поняття та визначено зміст криміналістичних засобів й інноваційних технологій у криміналістиці; 2) здійснено комплексне дослідження сучасного стану та можливостей реалізації криміналістичних засобів й інноваційних технологій у розслідуванні злочинів; 3) надано практичні рекомендації щодо розроблення криміналістичних алгоритмів і їх впровадження в діяльність органів досудового слідства; 4) створено комплект техніко-криміналістичних засобів «Польова» мініфотолабораторія; 5) побудовано алгоритми автоматизованої цифрової фотозйомки, цифрового відео- та звукозапису тощо[2].

За результатами дослідження встановлено, що основними формами використання криміналістичних засобів та інноваційних технологій у криміналістиці є такі: 1) застосування науково-технічних засобів оперативними працівниками при проведенні оперативно-розшукових заходів; 2) використання науково-технічних засобів слідчими при проведенні слідчих дій; 3) застосування науково-технічних засобів спеціалістами та експертами під час досліджень; 4) використання науково-технічних засобів учасниками судового розгляду. Виділення зазначених форм використання криміналістичної техніки пов'язано із суб'єктом, що її застосовує[3].

---

[1] Шепитько В. Ю. Проблемы разработки, внедрения и использования инноваций в следственной деятельности / В. Ю. Шепитько // Использование современных информационных технологий в правоохранительной деятельности и региональные проблемы информационной безопасности : сб. материалов междунар. науч.-практ. конф. – Калининград : Калинингр. юрид. ин-т МВД России, 2006. – Вып. VII, Ч. 1. – С. 126.

[2] Шепітько В. Ю. Криміналістичні засоби та інноваційні технології у боротьбі зі злочинністю / В. Ю. Шепітько, Г. К. Авдєєва // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. / редкол.: В. І. Борисов та ін. – Х. : Право, 2013. – Вип. 24. – С. 131–142.

[3] Настільна книга слідчого : наук.-практ. вид. для слідчих і дізнавачів / М. І. Панов, В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова та ін. – 2-ге вид., перероб. і допов. – К. : Ін Юре, 2007. – С. 5.

Дослідниками запропоновано авторський варіант класифікації тактичних засобів у криміналістичній тактиці за різними підставами. Зокрема, за внутрішньою структурою тактичні засоби розподіляються на такі: 1) дві та більше однотипні слідчі дії (наприклад, «груповий обшук»); 2) комплекс різнопланових слідчих дій; 3) комплекс слідчих і оперативно-розшукових дій; 4) комплекс слідчих дій та заходів організаційного характеру; 5) система оперативно-розшукових заходів (оперативно-тактична операція); 6) комплекс оперативно-розшукових та організаційних заходів[1].

За матеріалами анкетування слідчих та узагальнення кримінальних справ проаналізовано сучасний рівень оснащеності органів досудового слідства науково-технічними засобами та інноваційними технологіями. Встановлено, що 95 % слідчих стикаються з певними труднощами. При цьому, на думку 22 % респондентів, такі труднощі полягають у неналежній організації праці, у відсутності типових методик розслідування (16,5 %), у неналежному забезпеченні технічними засобами (50 %), у відсутності спеціальної криміналістичної літератури (5,5 %). Респонденти вважають, що слідчий повинен використовувати науково-технічні засоби під час проведення слідчих дій (36 % опитаних); має їх використовувати за допомогою спеціаліста – 58 %; тільки у разі необхідності – 5 %. Слідчі зазначають причини невикористання сучасних науково-технічних засобів: відсутність такого забезпечення – 33 %; відсутність науково-практичних рекомендацій з використання – 1,3 %; відсутність навичок у використанні – 0,6 %; відсутність потреби – 5,3 %; недосконалість наявних інформаційних технологій – 6 %; виникнення інших труднощів – 1 %.

За результатами узагальнення кримінальних справ встановлено, що у сучасних умовах органи досудового слідства потребують негайного технічного переоснащення[2].

[1] Шепітько В. Ю. Проблеми формування та застосування типових тактичних операцій у слідчій діяльності / В. Ю. Шепітько // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2007. – № 1 (48). – С. 180.

[2] Шепітько В. Ю. Оснащеність слідчого апарату техніко-криміналістичними засобами / В. Ю. Шепітько // Теоретичні основи забезпечення якості криміналь-

Виокремлено проблеми розроблення та використання автоматизованих робочих місць та їх складових частин (зокрема, спеціальних баз даних та програмних продуктів) у діяльності органів досудового слідства. Так, установлено, що процес створення програмного продукту складається з побудови алгоритму і «переведення» його на одну з мов програмування. Операції і процедури, що є елементами алгоритмічного опису процесу, під час програмування з метою реалізації на електронно-обчислювальній машині (ЕОМ) записують на мові програмування, з якої за допомогою трансляторів-програм алгоритм автоматично перекладається мовою команд (операцій) конкретної ЕОМ. Доведено, що алгоритм є відносно самостійним етапом створення програмного комплексу і може бути пізніше повторно «записаний» на сучаснішій мові програмування[1].

Науковцями Лабораторії запропоновано авторське визначення криміналістичного алгоритму, який є системою послідовно виконуваних і визначених законом обов'язкових положень і розроблених криміналістикою розпоряджень у вигляді рекомендацій, спрямованих на ефективне вирішення завдань із розкриття, розслідування і попередження злочинів. За результатами узагальнення кримінальних справ та опитування слідчих прокуратури та СБУ України встановлено, що криміналістичний алгоритм має певну специфіку, засновану на наявності відносно стійкої типової структури, що допускає вільний пошук слідчим оптимальних шляхів дій. Криміналістичний алгоритм, записаний мовою програмування, передбачає його функціонування за допомогою ЕОМ в інтерактивному (діалоговому) режимі, що дозволяє підвищити ефективність його використання[2].

ного законодавства та правозастосовної діяльності у сфері боротьби зі злочинністю : монографія / за заг. ред. В. І. Борисова, В. С. Зеленецького. – Х. : Право, 2011. – С. 246.

[1] Шепитько В. Ю. Проблемы формирования «криминалистических алгоритмов» и возможности их практической реализации / В. Ю. Шепитько, Г. К. Авдеева // Использование современных информационных технологий и проблемы информационной безопасности в деятельности правоохранительных органов : сб. науч. тр. Калинингр. юрид. ин-та МВД России. – Калининград, 2009. – С. 9.

[2] Див.: Шепитько В. Ю. Проблемы формироваия «криминалистических алгоритмов» и возможности их практической реализации / В. Ю. Шепитько, Г. К. Ав-

За результатами вивчення та аналізу всього процесу створення інформаційних технологій для правоохоронних органів (у тому числі й автоматизованих робочих місць – АРМ) та їх окремих етапів дослідниками Лабораторії було виокремлено комплекс положень, яким такі розробки обов’язково мають відповідати для забезпечення їх тривалої дієздатності й зручності використання, а саме: чітка відповідність алгоритму, який слугує основою для створення певної інформаційної технології (без алгоритму створення АРМ взагалі неможливо); модульність та системність (підсистеми створюються у вигляді окремих модулів за функціональним призначенням та можуть використовуватися як самостійно, так і в комплексі); адаптованість до сучасних операційних систем та інших програмних продуктів; можливість переведення на іншу мову програмування (в тому числі й на мову наступних поколінь); простота у використанні та надійність, що дозволяє слідчому, який має навички користувача ЕОМ середнього рівня, без сторонньої допомоги використовувати АРМ слідчого[1].

Науковцями Лабораторії запропоновано визначення терміна «спеціаліст» у кримінальному судочинстві. Зокрема, спеціаліст у кримінальному процесі – обізнана особа, яка володіє спеціальними знаннями, уміннями і навичками, професійним досвідом їх застосування, незалежна і незацікавлена в певному результаті справи, відповідно до кримінально-процесуального законодавства України залучена до слідчої дії для виявлення, вилучення і закріплення доказів, формулювання завдань експерту під час призначення судової експертизи, а також для надання консультативно-довідкової допомоги і технічного супроводу процесу отримання й закріплення доказів. Наголошено на тому, що спеціальні знання використову-

деева // Использование современных информационных технологий и проблемы информационной безопасности в деятельности правоохранительных органов : сб. науч. тр. Калининигр. юрид. ин-та МВД России. – Калининград, 2009. – С. 6–18; Шепітько В. Ю. Проблеми алгоритмізації слідчої діяльності / В. Ю. Шепітько, Г. К. Авдєєва // Актуальні проблеми держави і права. – О. : ОНЮА, 2008. – С. 46–49.

[1] Шепітько В. Ю. Інформаційні технології в криміналістиці та слідчій діяльності / В. Ю. Шепітько, Г. К. Авдєєва // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. / редкол.: В. І. Борисов та ін. – Х. : Право, 2010. – Вип. 19. – С. 202.

ються слідчим не в прямій (безпосередній), а в опосередкованій формі (у вигляді результатів дослідження спеціалістом або судовим експертом ознак об'єктів). При цьому великого значення набуває правильна криміналістична оцінка виявлених ознак, що проводиться спеціалістом (судовим експертом)[1].

Із метою вдосконалення порядку проведення слідчої дії за участю спеціаліста запропоновано алгоритмізувати процес пересвідчення в особі та компетентності спеціаліста, з'ясування його стосунків з обвинуваченим і потерпілим та роз'яснення спеціалістові його прав та обов'язків шляхом упровадження спеціалізованої анкети спеціаліста. Така анкета повинна заповнюватися спеціалістом власноручно. Правдивість викладених у ній відомостей підтверджуватиметься підписом спеціаліста[2].

Під час роботи за темою досліджено сутність та запропоновано авторське визначення інновацій у криміналістиці, а саме: інноваціями в криміналістиці та досудовому слідстві слугують як новостворені результати науково-дослідної і (або) дослідно-конструкторської роботи, що спеціально розроблені для потреб співробітників правоохоронних органів, так і вже відомі, але використані за іншим призначенням та (або) в іншій галузі діяльності людини, і (або) вдосконалені криміналістичні засоби, а також організаційно-технічні рішення методичного, наукового або іншого характеру, що істотно поліпшують якість та повноту процесу доказування по справі, підвищують його науковий рівень та скорочують терміни

[1] Див.: Шепитько В. Ю. Проблемы использования специальных знаний в уголовном судопроизводстве / В. Ю. Шепитько // Сучасні проблеми розвитку судової експертизи : матеріали «круглого столу» (10–11 черв. 2010 р.). – Севастополь, 2010. – С. 8; Авдєєва Г. К. Взаємодія слідчого з обізнаними особами як критерій ефективності досудового слідства / Г. К. Авдєєва // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. / редкол.: В. І. Борисов та ін. – Х. : Кроссроуд, 2009. – Вип. 17. – С. 266; Авдеева Г. К. Проблемы использования специальных знаний в досудебном следствии / Г. К. Авдеева // Современные тенденции развития криминалистики и судебной экспертизы в России и Украине : материалы междунар. науч.-практ. конф. в рамках проекта «Российско-украинские криминалистические чтения на Слобожанщине». – Белгород : Изд-во БелГУ, 2011. – Т. II. – С. 6–9.

[2] Авдєєва Г. К. Проблеми використання спеціальних знань під час провадження слідчих дій / Г. К. Авдєєва // Современное состояние, проблемы и перспективы развития судебной экспертологии : материалы междунар. науч.-практ. конф. – Симферополь, 2007. – С. 22.

досудового слідства, дозволяють вирішувати питання, що раніше не вирішувались з причини відсутності необхідних криміналістичних засобів[1].

З урахуванням результатів узагальнення кримінальних справ, а також зауважень та пропозицій практичних працівників органів прокуратури та СБУ України, отриманих під час їх анкетування та інтерв'ювання щодо існуючих на сьогодні техніко-криміналістичних засобів, співробітниками Лабораторії створено принципово новий комплект науково-технічних засобів «Польова» мініфотолабораторія, що дозволяє співробітникам правоохоронних органів здійснювати фіксацію доказової інформації у «польових» умовах за допомогою звукозапису, відео- та фотозйомки, роздруковувати фотознімки високої якості, що відповідає рівню поліграфічного друку без застосування комп'ютерної техніки та електромереж, накопичувати, зберігати та копіювати звуко-, відеофайли та фотознімки на носії електронної інформації без зниження їх якості[2]. «Польова» мініфотолабораторія отримала позитивну оцінку під час її апробації у слідчих відділах та інших підрозділах МВС у Львівській області.

Уперше розроблено алгоритми цифрової фотозйомки, звукозапису та відеозапису для фіксації доказової інформації під час проведення слідчих і судових дій. Зокрема, створено такі алгоритми: 1) алгоритм фотозйомки в автоматичному режимі; 2) алгоритм панорамної фотозйомки за допомогою цифрової фотокамери для подальшого поєднання («зшивання») знімків на комп'ютері; 3) алгоритм автоматичного формування фотопанорами за допомогою програмного продукту Adobe Photoshop CS 8.0; 4) алгоритм налаштування режимів вбудованого спалаху; 5) алгоритми цифро-

[1] Шепитько В. Ю. Инновации в криминалистике и их использование в деятельности органов досудебного следствия / В. Ю. Шепитько, Г. К. Авдеева // Использование современных информационных технологий и проблемы информационной безопасности в деятельности правоохранительных органов : сб. науч. тр. Калининград. юрид. ин-та МВД России. – Калининград, 2011. – С. 14.

[2] Шепітько В. Ю. «Польова» мініфотолабораторія : свідоцтво № 33553 про реєстрацію автор. права на твір : вид. Держ. департаментом інтелект. власності М-ва освіти і науки України : опубл. 2 черв. 2010 р. / В. Ю. Шепітько, Г. К. Авдєєва. Бюл. № 1. – 5 с.

вого відеозапису (алгоритм цифрового відеозапису в автоматичному режимі та алгоритм цифрового відеозапису в режимі ручного налаштування); 6) алгоритми цифрового звукозапису (в автоматичному режимі та режимі ручного налаштування).

Апробація результатів дослідження за темою «Криміналістичні засоби та інноваційні технології у боротьбі зі злочинністю» здійснювалась у формі обговорення основних теоретичних положень та практичних рекомендацій на 24 науково-практичних конференціях (у тому числі й міжнародних), 2 науково-практичних семінарах, 11 «круглих столах», 1 семінарі-тренінгу.

Виконавці теми спільно з Національним університетом «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» організували та провели 25–26 листопада 2010 р. Міжнародну науково-практичну конференцію «Криміналістика XXI століття», в якій взяли участь понад 200 науковців України, Росії, Білорусії та Латвії, а також представників правоохоронних органів України. На конференції обговорено результати досліджень за темою «Криміналістичні засоби та інноваційні технології у боротьбі зі злочинністю» та презентовано інноваційний продукт – комплект науково-технічних засобів «Польова» мініфотолабораторія. На адресу НДІ ВПЗ надійшли акти впровадження цієї розробки від Головного управління МВС у Львівській області та Управління криміналістики Головного слідчого управління Генеральної прокуратури України.

Основні теоретичні положення, висновки та практичні рекомендації, розроблені під час дослідження за даною темою, викладені в 3 монографіях, 5 науково-практичних посібниках, 17 підручниках та інших навчально-методичних матеріалах, 65 наукових статтях, 64 тезах наукових доповідей.

Із 2012 р. колектив Лабораторії працює над виконанням фундаментальної наукової теми «Інноваційні засади техніко-криміналістичного забезпечення діяльності органів кримінальної юстиції» за такими напрямами:

– розроблення теоретичних засад інноваційної діяльності щодо техніко-криміналістичного забезпечення роботи органів кримінальної юстиції;

– дослідження та аналіз інновацій у техніко-криміналістичному забезпеченні діяльності органів досудового розслідування;

– створення інноваційних техніко-криміналістичних засобів для органів кримінальної юстиції.

Термін виконання вказаної наукової теми: 1 кв. 2012 р. – 4 кв. 2016 р.

На сьогодні в Лабораторії працює 9 наукових співробітників, з них – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України, завідувач Лабораторії В. Ю. Шепітько; доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, головний науковий співробітник В. А. Журавель; провідний науковий співробітник, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник Г. К. Авдєєва; старший науковий співробітник, кандидат юридичних наук В. В. Білоус; старший науковий співробітник, кандидат юридичних наук, доцент С. В. Веліканов; науковий співробітник, кандидат юридичних наук Л. І. Керик; науковий співробітник, кандидат юридичних наук Д. В. Затенацький; молодший науковий співробітник, кандидат юридичних наук Н. В. Павлюк; молодший науковий співробітник М. О. Соколенко; молодший науковий співробітник Г. М. Гетьман.

За період 2012–2013 рр. співробітниками Лабораторії досліджено та проаналізовано сучасний стан інноваційної діяльності щодо техніко-криміналістичного забезпечення роботи органів досудового розслідування, виокремлено пріоритетні напрями роботи з розроблення інноваційних техніко-криміналістичних засобів для потреб органів кримінальної юстиції, завершено роботу над розробкою комп’ютерного алгоритму «Спосіб формування суб’єктивного портрету “RAIPS-портрет” (комп’ютерного фотороботу)», продовжено роботу з формування електронної бази знань «Практика слідчого» та електронної довідкової системи «Опис предметів», розпочато роботу зі створення електронної системи тестування щодо оцінювання рівня знань із криміналістики та ін.

Науково-практичні розробки співробітників Лабораторії захищені низкою охоронних документів. Зокрема, за період з 2004 по 2012 р. отримано 3 патенти та 5 свідоцтв про реєстрацію авторського права на такі твори наукового характеру:

1. Дрюченко О. Я. Спосіб ідентифікації людини за параметрами мови. – Деклараційний патент на винахід № 63624 А. Опубл. 15 січня 2004 р. Бюл. № 1.

2. Шепітько В. Ю., Когут С. О. Пристрій для виміру швидкості балістичного об'єкта. – Патент на винахід № 78847 від 25 квітня 2007 р.

3. Шепітько В. Ю., Авдєєва Г. К. Автоматизоване робоче місце слідчого. – Свідоцтво № 22566 про реєстрацію авторського права на твір від 6 листопада 2007 р.

4. Шепітько В. Ю. Комплект науково-технічних засобів митника. – Свідоцтво № 24627 про реєстрацію авторського права на твір від 2 червня 2008 р.

5. Шепітько В. Ю. Універсальний криміналістичний комплект слідчого. – Свідоцтво № 24628 про реєстрацію авторського права на твір від 2 червня 2008 р.

6. Шепітько В. Ю. Валіза пожежного. – Свідоцтво № 24626 про реєстрацію авторського права на твір від 2 червня 2008 р.

7. Шепітько В. Ю., Авдєєва Г. К. «Польова» мініфотолабораторія. – Свідоцтво № 33553 про реєстрацію авторського права на твір від 2 червня 2010 р.

8. Шепітько В. Ю., Фурса В. І. Спосіб формування суб'єктивного портрету «RAIPS-портрет» (комп'ютерного фотороботу). – Патент на корисну модель № 69248 від 24 квітня 2012 р.

За останні 5 років три співробітники лабораторії (Д. В. Затенацький, Н. В. Павлюк та Л. І. Керик) захистили дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук (науковий керівник – доктор юридичних наук, професор В. Ю. Шепітько). На сьогодні два співробітники (Г. М. Гетьман та М. О. Соколенко) працюють над кандидатськими дисертаціями (наукові керівники (відповідно) – доктор юридичних наук, професор В. Ю. Шепітько та доктор юридичних наук, професор В. А. Журавель), два співробітники (В. В. Білоус та С. В. Веліканов) працюють над докторськими дисертаціями (науковий консультант – доктор юридичних наук, професор В. Ю. Шепітько). Аспіранти О. І. Резнікова, Г. І. Резнікова (науковий керівник В. Ю. Шепітько) та О. О. Хань (науковий керівник В. А. Журавель) працюють над кандидатськими дисертаціями.

У структурі Інституту на підставі рішення вченої ради Інституту з 1998 р. створено і функціонує Бюро судових експертиз, завданням якого є задоволення потреб правоохоронних та правозастосовних органів, окремих юридичних та фізичних осіб у проведенні найбільш складних судово-експертних та інших досліджень. Очолює Бюро судових експертиз дійсний член (академік) НАПрН України, доктор юридичних наук, професор Валерій Юрійович Шепітько.

Правоохоронні і правозастосовні органи, судово-експертні установи, адвокати, підприємства, окремі громадяни Харківської області й інших регіонів України безпосередньо отримують від фахівців Бюро висококваліфіковану довідкову і консультативну допомогу з питань призначення та проведення судових експертиз, проведення окремих слідчих і судових дій.

Судово-експертну діяльність в Бюро здійснюють співробітники Лабораторії, які зазначені в Реєстрі атестованих судових експертів Міністерства юстиції України (http://rase.minjust.gov.ua) та мають стаж експертної роботи понад 10 років. Об’єктами судової експертизи є такі:

– об’єкти авторського права та суміжних прав;

– винаходи, корисні моделі, раціоналізаторські пропозиції;

– промислові зразки;

– знаки для товарів і послуг, фірмові найменування, зазначення походження товарів;

– транспортні засоби, їх ідентифікаційні номери та рельєфні знаки;

– сліди людини;

– знаряддя, агрегати, інструменти, холодна зброя і залишені ними сліди;

– психологічні особливості людини та ін.

На теперішньому етапі роботи співробітники Лабораторії продовжують розробку новітніх криміналістичних засобів та інноваційних технологій боротьби зі злочинністю. Результати цих досліджень будуть використані в практичній діяльності правозастосовних органів, при проведенні судово-експертних досліджень та в навчальному процесі при створенні планів нових лабораторних

робіт, нових лекційних курсів та практичних занять із навчальних дисциплін «Криміналістика», «Практикум із криміналістики» та «Судова експертиза», під час виконання магістерських кваліфікаційних робіт та дипломного проектування спеціалістів, при підготовці монографій, підручників та навчальних посібників.

В статье изложены сведения о наиболее значимых разработках и перспективах научной деятельности лаборатории «Использование современных достижений науки и техники в борьбе с преступностью» Научно-исследовательского института изучения проблем преступности имени академика В. В. Сташиса НАПрН Украины.

The article states an information about the most significant developments and prospects of scientific activity of laboratory «Using of modern attainment of science and technology by struggle of crime: progress and perspective of laboratory activities» Research Institute of the study the crime problems Academician V. Stashisa National Law Akademy of Ukraine.

Рекомендовано до опублікування на засіданні лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України (протокол № 5 від 28 травня 2013 р.).
Рецензент – академік НАПрН України, доктор юридичних наук, професор ***В. О. Коновалова.***

УДК 343.21

В. І. Борисов, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, директор Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків

ПИТАННЯ СИСТЕМАТИЗАЦІЇ ОСОБЛИВОЇ ЧАСТИНИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА

У науковій статті з позиції філософської категорії «система» розглядається історія та сучасний стан нормотворення положень Особливої частини вітчизняного кримінального права, визначається місце останньої в якості відносно самостійного нормативно-правового елемента в цілісній системі кримінального права. Виокремлюються ті принципові обставини, які бралися до уваги законодавцем при побудові Особливої частини КК України 2001 р.

Ключові слова: *законодавство про кримінальну відповідальність, система кримінального права, Особлива частина кримінального права.*

При дослідженні питань, пов'язаних із застосуванням категорії «система», філософська наука пропонує розуміти її як цілісну множину взаємопов'язаних елементів[1]. Визначена сутність доповнюється формальними побудовами, що чітко описують певні особливості тієї чи іншої системи[2], зокрема, правової. Зазначене співвідношення сутності та форми є характерним для побудови системи кримінального права України, зокрема його Особливої частини.

У науковій літературі звертається увага, що питання системи кримінального права, незважаючи на його значущість, залишається недостатньо дослідженим[3]. Більшість науковців, звертаючись до нього, зазвичай зазначають, що кримінальне право складається із Загальної та Особливої частин, при цьому Загальна частина включає норми, що визначають завдання, принципи та основні інститу-

[1] Див.: Философская энциклопедия / гл. ред. Ф. В. Константинов. – М. : Сов. энцикл., 1970. – Т. 5. – С. 19.

[2] Там само.

[3] Див.: Энциклопедия уголовного права. – Т. 1: Понятие уголовного права. – СПб. : Изд. проф. Малинина, 2005. – С. 182.

© Борисов В. І., 2013

ти кримінального права, а Особлива частина містить норми, що описують конкретні види злочинів та конкретні види покарання, які можуть бути призначені за вчинення певних злочинів[1]. Не важко побачити, що наведені визначення Загальної та Особливої частин кримінального права, як і більшість їм подібних, значною мірою, як справедливо зауважує Ю. Є. Пудовочкін, відображають нормативістський підхід до права[2]. Зазначений підхід для кримінального права має достатньо вагоме обґрунтування, оскільки ця галузь права протягом тисячоліть розвивалася, набуваючи форму законів, як правило, у вигляді окремих законодавчих актів або в межах зводів законів як їх складова частина.

Безумовно, формування писемного кримінального законодавства відбувалося під впливом звичаєвого права, релігійних постулатів, судової практики тощо. Рушійною силою процесів нормотворення були ідеї, зумовлені потребами забезпечення засобами кримінального права розвитку та функціонування відносин відповідних суспільно-економічних формацій[3]. Зазначені ідеї відбивали потреби як в охороні суспільних відносин, так і в регулюванні правовідносин, що виникали у зв'язку з учиненням конкретних суспільно небезпечних посягань.

Мабуть, тому, ще на початку XX ст. Л. С. Білогриць-Котляревський відмітив, що кримінальне право поділяється на матеріальне та формальне, або процесуальне право: перше (кримінальне право у вузькому значенні) визначає зміст злочинних дій та наступних за ними покарань; друге (кримінальний процес) – судове провадження, необхідне для встановлення факту злочину та міри покарання[4].

[1] Див.: Кримінальне право України : Загальна частина : підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. ; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – 4-те вид., переробл. і допов. – Х. : Право, 2010. – С. 16.

[2] Див.: Энциклопедия уголовного права. – Т. 1: Понятие уголовного права. – СПб. : Изд. проф. Малинина, 2005. – С. 183–184.

[3] Так, ідеї, викладені Чезаре Беккаріа в його відомій праці «Про злочини та покарання» (1764 р.), відіграли істотну роль у формуванні ліберально-демократичних принципів кримінального права європейських держав XVIII–XVIX століть (див.: Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 1 : А – Г. – С. 217).

[4] Див.: Белогриц-Котляревський Л. С. Учебник русского уголовного права. Общая и Особенная части / Л. С. Белогриц-Котляревський. – Киев ; СПб. ; Харьков, 1903. – С. 8.

Звернення до писемних пам'яток права засвідчує домінанту розвитку норм, характерних для Особливої частини, при формуванні законодавчих актів щодо відповідальності за окремі види суспільно небезпечних посягань. Разом із тим, поруч із визначеннями злочинів та покарань за них, законодавчі акти містили й положення, які у теперішній час становлять норми Загальної частини законодавства про кримінальну відповідальність. Так, Руській Правді була відома співучасть при вчиненні крадіжки. Закон вимагав притягувати до однакової відповідальності всіх осіб, які брали участь в учиненні цього злочину[1]. Цей самий пам'ятник Давньоруської держави містив норми, що стосуються характеристики суб'єктивної сторони при вчиненні вбивств[2]. Можна навести чимало подібних прикладів як стосовно Руської Правди, так й інших пам'яток кримінального права.

Процес еволюції законодавства про кримінальну відповідальність призвів до формування в більшості держав систематизованих за інститутами кримінального права нормативно-правових актів – кодексів (укладень, зведень тощо) із поділом їх на дві основні частини: Загальну та Особливу. Вважається, що вперше в історії кримінального права розподіл кримінального законодавства на Загальну та Особливу частини було здійснено у 1791 р. у Кримінальному кодексі (далі – КК) Франції. Хоча, як зазначають окремі фахівці (зокрема, В. П. Коняхін, М. І. Хавронюк), структурне відособлення Загальної частини відбулося дещо раніше: у Німеччині в 1751 р. був виданий Звід баварських кримінальних законів, у 1768 р. – австрійське Кримінальне укладення Марії Терези (Терезіана)[3]. Що стосується Російської імперії, то таке виділення в її законодавстві сталося у 1833 р.[4]

---

[1] Див.: Історія держави і права України : підручник : у 2 т. / за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина / кол. авт.: В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький та ін. – К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2000. – Т. 1. – С. 83.

[2] Там само.

[3] Цей кримінально-правовий акт діяв у Галичині та Буковині – українських землях, які до 1918 р. входили на правах автономних територій до складу Австро-Угорської імперії.

[4] Див.: Коняхин В. П. Теоретические основы построения Общей части российского уголовного права : автореф. дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.08 / В. П. Коняхин. – Краснодар, 2002. – С. 8, 15.

В Україні законодавство про кримінальну відповідальність становить КК України, що визначено в його ч. 1 ст. 3. Чинний КК був прийнятий Верховною Радою України 5 квітня 2001 р. У ч. 1 ст. 1 цього нормативно-правового акта зазначається, що КК має своїм завданням правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання злочинам. КК України відповідно до загальних тенденцій розвитку кримінального законодавства побудований на базі інститутів кримінального права та поділяється на Загальну й Особливу частини. Такий підхід до формування загальної структури сучасного законодавства обґрунтовується принаймні метою економії тексту кримінального закону та спрощення процесу його застосування[1]. Разом із тим слід погодитися, що такий поділ є великою мірою умовним[2]. Він є доцільним виключно для зовнішньої форми кримінального права, яке дістає свій текстуальний вираз у законодавстві про кримінальну відповідальність[3]. Вочевидь, відповідно до мовних процесів «зворотнього зв'язку», пов'язаних із сприйняттям суспільством тієї чи іншої інформації загальнонаціонального характеру (у нашому випадку законодавства про кримінальну відповідальність), у навчальній і науковій літературі цілком слушно виокремлюються питання, присвячені Загальній та Особливій частинам кримінального права, серед яких, зокрема, «Поняття і система Особливої частини кримінального права»[4].

Водночас слід зауважити, що на відміну від системи законодавства система права певною мірою є незалежною від волі законодавця[5], їй притаманні достатньо різноманітні складові. Так, В. П. Ко-

[1] Див.: Кримінальне право (Особлива частина) : підручник / за ред. О. О. Дудорова, Є. О. Письменського. – 2-ге вид. – К. : ВД «Дакар», 2013. – С. 15.

[2] Там само.

[3] Див.: Энциклопедия уголовного права. – Т. 1 : Понятие уголовного права. – СПб. : Изд. проф. Малинина, 2005. – С. 188.

[4] Див.: Кримінальне право України: Особлива частина : підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. ; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – 4-те вид., переробл. і допов. – Х. : Право, 2010. – С. 9.

[5] Див.: Коняхин В. П. Теоретические основы построения Общей части российского уголовного права / В. П. Коняхин. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2002. – С. 133.

няхін та Ю. Є. Пудовочкін зазначають, що система права, окрім писаного права, включає також звичаєве право, неписані принципи та аксіоми, міжнародно-правові акти рекомендаційного характеру, угоди ненормативного характеру, судові прецеденти, а також правосвідомість[1]. І хоча наведене має загальнотеоретичний характер, однак виділені в ньому складові у повному або обмеженому обсязі можуть бути застосовані до кожної галузі права. Що стосується кримінального права, то воно включає в себе як ознаки, притаманні всім галузям права, так і суто свої, специфічні, властиві тільки цій галузі, ознаки[2]. Серед них найбільш характерною є його формальна визначеність. Підґрунтям формування кримінально-правових норм, сукупність яких являє собою галузь кримінального права, є закони про кримінальну відповідальність, що встановлюються тільки вищим органом законодавчої влади (в Україні – Верховною Радою) і закріплюються в КК, його Загальній та Особливій частинах (див. розділ ІІ «Закон про кримінальну відповідальність» Загальної частини КК). Як бачимо, з одного боку, кримінальне право дістає свій вираз у формі законів про кримінальну відповідальність, з другого – на підставі законодавчих визначень[3], що наводяться у статтях КК (їх частинах), формуються кримінально-правові норми.

Більшість науковців позначають логічно завершені законодавчі визначення термінами «припис»[4], «нормативний припис»[5] або «нормативно-правовий припис». Так, М. О. Мягков стосовно остан-

---

[1] Див.: Коняхин В. П. Теоретические основы построения Общей части российского уголовного права / В. П. Коняхин. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2002. – С. 133; Энциклопедия уголовного права. – Т. 1: Понятие уголовного права. – СПб. : Изд. проф. Малинина, 2005. – С. 183–184.

[2] Див.: Кримінальне право України: Особлива частина : підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. ; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – 4-те вид., переробл. і допов. – Х. : Право, 2010. – С. 10.

[3] У КК України словосполучення «Кримінальний кодекс України визначає» застосовується, зокрема, в ч. 2 ст. 1 КК; словосполучення «визначаються законом» – у ч. 2 ст. 4 КК, що дає підстави для використання у науковій літературі рівнозначного їм за змістом терміна «законодавче визначення».

[4] Див.: Уголовный закон и преступление / под ред. Э. С. Тенчова. – Иваново : Иванов. гос. ун-т, 1997. – С. 16.

[5] Див.: Мицкевич А. А. Акты высших органов советского государства. Юридическая природа нормативных актов высших органов власти и управления СССР / А. А. Мицкевич. – М. : Юрид. лит., 1967. – С. 34.

нього підкреслює: «змістом кримінального закону України є система нормативно-правових приписів, що визначають діяння, які є злочинами, та відповідальність за них»[1]. Слід наголосити, що законодавець більш виважено відноситься до цілісних законодавчих визначень, що містяться в КК, позначаючи їх терміном «норма закону». Так, у Кримінальному процесуальному кодексі України, що був прийнятий 13 квітня 2012 р., такий термін вживається в статтях 445, 448, 449 та ін. глави 33 «Провадження у Верховному Суді України». В ухвалах та роз'ясненнях вищих судових органів України також широко використовується цей термін[2].

У роботах окремих науковців термін «норма закону» (або «норма кримінального законодавства») також застосовується, однак, без належного його пояснення. Так, В. М. Кудрявцев у монографії «Общая теория квалификации преступлений» зазначав: «Для квалификации же *преступления* обязательным условием является ссылка на норму уголовного закона»[3]. В. В. Мальцев поруч із терміном «норма кримінального закону» застосовує також термін «норма кримінального законодавства»[4].

Якщо звернутися до довідкової літератури стосовно змісту слів «припис» та «норма», то за певними позиціями це слова, що майже

---

[1] Кримінальне право. Загальна частина : підручник / за ред. А. С. Беніцького, В. С. Гуславського, О. О. Дудорова, Б. Г. Розовського. – К. : Істина, 2011. – С. 168.

[2] Див. наприклад: Ухвала колегії суддів судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 17 січня 2006 р. – Судова практика у кримінальних справах // Кримінальне судочинство. – 2007. – Вип. 1 (3). – С. 13–14; Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 19 квітня 2007 р. – Судова практика у кримінальних справах // Кримінальне судочинство. – 2007. – Вип. 3 (5). – С. 98–99; Про практику застосування судами України законодавства про звільнення особи від кримінальної відповідальності : Постанова Пленуму Верхов. Суду України від 23 груд. 2005 р. № 12 (п. 12) // Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України з кримінальних справ (1973–2011) : станом на 26 верес. 2011 р. / упоряд.: Ю. М. Грошевий, О. В. Капліна, В. І. Тютюгін. – Х. : Право, 2011. – С. 324.

[3] Кудрявцев В. Н. Общая теория квалификации преступлений / В. Н. Кудрявцев. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Юристъ, 1999. – С. 6. Див. також: Генрих Н. В. Предмет и метод уголовно-правового регулирования: история, теория и практика / Н. В. Генрих. – М. : Норма: ИНФРА – М, 2011. – С. 20, 99.

[4] Див.: Мальцев В. В. Принципы уголовного права и их реализация в правоприменительной деятельности / В. В. Мальцев. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – С. 79.

співпадають за змістом. Так, у «Новому тлумачному словнику української мови» в ряду суміжних визначень слова «припис» відмічається, що це: «Правило, покладене в основу якого-небудь вчення, моралі, ідеологічного напрямку і т. ін.; канон, норма»[1] або «Основні правила в якій-небудь ділянці людської діяльності, зумовлені її сутністю; закони»[2].

Разом із тим тлумачення слова «припис» має ще один відтінок, пов'язаний скоріше з конкретною діяльністю людини, а не із загальним велінням усталеного змісту: «Вказівка або порада діяти певним чином; настанова, рекомендація»[3]. Як бачимо, розбіжності у тлумаченні цього слова набувають сутнісного характеру, що істотно зменшує можливість його застосування для опису форми законодавчого визначення. Що стосується слова «норма», то воно має більш однозначні тлумачення, які у своїй більшості зорієнтовані на опис форми загального веління. Це, зокрема: «Звичайний, узаконений, законоприйнятий, обов'язковий порядок, стан і т. ін.; правило, стандарти»[4]. Невипадково слово «норма» широко вживається в обігу не лише в праві, а й в інших сферах людської діяльності (наприклад, «норма моралі», «норма поведінки», «технічна норма» тощо). Уявляється, що значне вживання в обігу слова «норма» та більш однозначне його розуміння зумовлюють широке його застосування при описанні правил здійснення певного виду поведінки, у тому числі при викладенні змісту законів про кримінальну відповідальність.

Характерними для законодавства про кримінальну відповідальність є норми, які визначають злочинність певного виду суспільно небезпечного діяння та його караність. Такі визначення містяться в нормах Особливої частини КК. Найбільш повне уявлення про зміст суспільно небезпечного діяння, вчинення якого забороняється законом, надає кримінально-правова норма, яка формується не лише на підставі законодавчих визначень, що містяться у нормах

[1] Новий тлумачний словник української мови : у 3 т. – Т. 2. – К. : Аконіт, 2001. – С. 902.

[2] Там само.

[3] Там само.

[4] Там само. – С. 374.

Особливої частини КК, а й з урахуванням норм Загальної частини (наприклад, норм, що визначають суб'єкта злочину та його ознаки, вину та її форми). Певні елементи кримінально-правової норми формуються доктриною кримінального права, наприклад, щодо об'єкта злочину, причинного зв'язку між діянням та суспільно небезпечним наслідком. Вплив на формування кримінально-правової норми має також слідча та судова практика.

Останнім часом помітне місце у формуванні змісту певних кримінально-правових норм набувають рішення Верховного Суду України з приводу неоднакового застосування судом (судами) касаційної інстанції одних і тих самих норм закону України про кримінальну відповідальність щодо подібних суспільно небезпечних діянь (ст. 445 КПК). Висновки Верховного Суду України, викладені з підстав, зазначених у ст. 445 КПК, є обов'язковими для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності відповідну норму закону, та для всіх судів України (ст. 458 КПК). Як бачимо, джерела, за рахунок яких формується зміст кримінально-правової норми, виходять далеко за межі законодавства України про кримінальну відповідальність. Однак серед них основним джерелом кримінального права, як і його кримінально-правових норм, є законодавство про кримінальну відповідальність, втілене в КК[1]. Підкреслюючи значення цього джерела, законодавець у ч. 3 ст. 3 КК зазначає: «Злочинність діяння, а також його караність та інші кримінально-правові наслідки визначаються *тільки* (підкреслено нами. – *В. Б.*) цим Кодексом».

Домінуюче значення законодавства про кримінальну відповідальність у системі джерел кримінального права дало підстави для твердження, висунутого В. П. Коняхіним, щодо істотного співпадіння структури системи кримінального права і структури системи кримінального законодавства як припустимого методологічного правила[2]. Що стосується системи Особливої частини кримінально-

[1] Див.: Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2 т. – Т. 1 : Загальна частина / за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна ; Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. – 5-те вид., допов. – Х. : Право, 2013. – С. 12.

[2] Див.: Коняхин В. П. Теоретические основы построения общей части российского уголовного права / В. П. Коняхин. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2002. – С. 133.

го права, то наведене твердження припустиме за умови його обмеження структурою Особливої частини законодавства про кримінальну відповідальність. Зазначена частина КК відповідає вимогам системності: має первинний елемент структури – особливу норму закону, яка складається із диспозиції і санкції; норми, що у своїй сукупності являють Особливу частину КК, є подібними: в їх диспозиціях визначається злочинність діяння, а в санкціях – вид і розмір покарання за злочин, указаний у диспозиції (виняток становлять роз’яснювальні, заохочувальні, виняткові норми[1], але вони не характерні для Особливої частини КК, є допоміжними); норми об’єднані у розділи переважно за родовим об’єктом, що є основним критерієм структуризації Особливої частини КК; нарешті, сукупність норм, якими забезпечується охорона однорідних суспільних відносин, становлять собою інститути права. Все це дає підстави для визначення системи Особливої частини кримінального права як відносно самостійного нормативно-правового елемента в галузі кримінального права.

Ознайомлення з науковою та навчальною літературою з питань Особливої частини кримінального права (поняття, структура, елементи тощо) засвідчує, що їх автори обмежують свої судження оцінками законодавчого конструювання Особливої частини КК, що, як уже було відмічено, методологічно виправдано.

Із прийняттям у 2001 р. нового КК України підвищеної уваги набула проблема структури його Особливої частини[2]. Слід зауважити, що, вирішуючи це питання, розробники КК одностайно дійшли висновку про необхідність поділу Особливої частини на розділи без подальшої їх диференціації на інші структурні складові. Тим самим була витримана лінійна система побудови Особливої частини КК, підґрунтям якої є родовий об’єкт злочину. У КК, при-

[1] Див.: Навроцький В. О. Кримінальне право України: Особлива частина : курс лекцій / В. О. Навроцький. – К. : Знання, 2000. – С. 21.

[2] Див.: Хавронюк М. І. І знову про гуманізацію кримінального законодавства / М. І. Хавронюк // Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблеми застосування і перспективи удосконалення. Прогалини у кримінальному законодавстві : міжнар. симпозіум : тези і реферати доп. – Львів, 2008. – С. 292–293; Кримінальне право. Загальна частина : підручник / за ред. А. С. Беніцького, В. С. Гуславського, О. О. Дудорова, Б. Г. Розовського. – К. : Істина, 2011. – С. 32.

йнятому Верховною Радою України 5 квітня 2001 р., Особлива частина складається з 20 розділів, тоді як КК України 1960 р. мав 11 глав. Така деталізація була зумовлена низкою обставин. По-перше, це зумовлювалося необхідністю виділення суспільних відносин, які потребують виокремленого кримінально-правового захисту. Відповідно до цього, зокрема, сконструйовані розділи: «Злочини проти довкілля» (VIII), «Злочини в сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем і комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку» (XX)[1]. По-друге, у науці кримінального права було наведено достатньо переконливих аргументів щодо необхідності диференціації надміру великих розділів на більш дрібні, з тим щоб підкреслити важливість захисту тих або інших суспільних відносин. Йдеться, насамперед, про главу 3 КК 1960 р. «Злочини проти життя, здоров'я, волі і гідності особи», яка була розукрупнена на три розділи: «Злочини проти життя та здоров'я особи» (II), «Злочини проти волі, честі та гідності особи» (III), «Злочини проти статевої свободи і статевої недоторканості особи» (IV), а також про главу 10 «Злочини проти громадської безпеки, громадського порядку і народного здоров'я», на базі якої сконструйовані розділи: «Злочини проти громадської безпеки» (IX), «Злочини проти безпеки виробництва» (X), «Злочини проти безпеки руху та експлуатації транспорту» (XI), «Злочини проти громадського порядку та моральності» (XII), «Злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші злочини проти здоров'я населення» (XIII).

Разом із тим, на відміну від попереднього законодавства, в одному розділі (VI) було об'єднано норми, якими встановлено відповідальність за посягання на власність незалежно від її форм. Рівність форм власності, що проголошена в законах незалежної України, зумовила рівний підхід і до її охорони від злочинних посягань.

Досить дискусійними виявилися питання про послідовність розташування розділів Особливої частини. Умовно всі розділи згруповані в три блоки. Перший блок включає розділи, якими охороняються права, свободи і законні інтереси людини і громадянина;

[1] У редакції Закону України № 908-IV від 5 червня 2003 р. (див.: Відом. Верхов. Ради України. – 2003. – № 38. – Ст. 320).

другий – розділи, які мають охороняти інтереси суспільства; третій – розділи, які повинні охороняти інтереси держави. Особлива частина КК відкривається розділом «Злочини проти основ національної безпеки України». Деякі вчені, народні депутати України, практики висловлювалися проти розташування цього розділу на першому місці в системі Особливої частини КК, пропонували помістити його до блоку розділів, де йдеться про охорону інтересів держави. Розробники проекту КК, який готувався за завданням Кабінету Міністрів України, виявили достатню принциповість у питанні про місце даного розділу. Призначення цього розділу більш значуще, ніж просто захист інтересів держави. Йдеться про захист України як певної соціальної спільності людей зі своїм менталітетом, звичаями, стосунками, уявленнями про права і свободи, законні інтереси, які проживають на одній території і заінтересовані у суверенітеті, збереженні форми державного управління, цілісності й недоторканності держави. Названі цінності є складовим поняттям «основи національної безпеки України», вони є основними державоутворюючими цінностями українського народу, проголошеними статтями 1 і 2 Конституції України. Крім того, треба зазначити, що тільки в суспільстві, де гарантовані соціальна стабільність, громадський порядок і безпека, суспільна злагода, можливе реальне забезпечення захисту особистих, фізичних і духовних прав людини і громадянина, основні з яких закріплені в ст. 3 Конституції України. Захист цих прав передбачений розділами II, III, IV, V Особливої частини КК. «Забезпечення права на мир, на національну безпеку, на проживання в державі, форму якої обрано всенародно, – це гарантії, що в умовах місця й часу визначають реалізацію права громадян на життя й здоров'я, на вільне підприємництво тощо»[1].

Завершує систему Особливої частини КК розділ XX «Злочини проти миру, безпеки людства і міжнародного правопорядку». Важливо зазначити, що, на відміну від подібних розділів КК інших держав, у цей розділ включено також норми, покликані охороняти міжнародний правопорядок.

[1] Кримінальне право. Загальна частина : підручник / за ред. А. С. Беніцького, В. С. Гуславського, О. О. Дудорова, Б. Г. Розовського. – К. : Істина, 2011. – С. 33.

Таким чином, запропонована система Особливої частини КК 2001 р. відповідає в цілому досягненням науки кримінального права і тим змінам, які сталися в соціальному й економічному житті України.

Окремо необхідно зупинитися на найбільш характерних тенденціях розвитку норм Особливої частини, притаманних кримінальному законодавству не лише України, а й багатьох країн, що раніше входили до складу СРСР.

Перша тенденція. КК 2001 р. у статтях Особливої частини відмовився від вказівок на адміністративну преюдицію як умову кримінальної відповідальності. Така умова приводила до того, що адміністративні проступки при повторному їх здійсненні автоматично визнавалися злочинними діями. Це означало невиправдану криміналізацію певної частини діянь.

Друга тенденція. Значна кількість норм Особливої частини КК 1960 р., якими були передбачені формальні склади (це стосується і норм з адміністративною преюдицією), трансформована в КК 2001 р. у норми, які містять матеріальні склади злочинів. Це є свідченням про підвищення рівня (планки) суспільної небезпечності діяння для визнання його злочином.

Третя тенденція. Вона полягає у розширенні в Особливій частині кількості бланкетних норм. Особливо це характерно для норм розділу «Злочини у сфері господарської діяльності».

Четверта тенденція. Вона пов'язана з обмеженням, уточненням або роз'ясненням оціночних понять. Багато статей Особливої частини КК України 2001 р. забезпечені примітками, в яких дані роз'яснення понять, уживаних у тій чи у низці інших статей.

П'ята тенденція. Характерним для Особливої частини КК 2001 р. є збільшення в ній кількості норм, якими заохочуються щире каяття, активне сприяння розкриттю злочину, відшкодування завданого збитку та усунення заподіяної шкоди. Безумовно, розширення інституту заохочення в Особливій частині КК відповідає ідеї гуманізації кримінального законодавства і має перспективу розширення.

Шоста тенденція. Вона полягає в утвердженні в нормах Особливої частини КК ідеї гуманізації системи покарань. Так, санкції

Особливої частини побудовані за принципом: від менш суворих покарань до більш суворих. Сутність такої побудови полягає в тому, що суд, відмовляючись від м’якого покарання, повинен навести мотиви стосовно необхідності звернення до більш суворого покарання. Характерним є також зниження для більшості злочинів покарань у виді позбавлення волі та уведення в санкції покарань, альтернативних йому.

В научной статье с позиции философской категории «система» рассматриваются история и современное состояние нормотворчества положений Особенной части отечественного уголовного права, определяется место последней в качестве относительно самостоятельного нормативно-правового элемента в целостной системе уголовного права. Выделяются те принципиальные обстоятельства, которые принимались во внимание законодателем при построении Особенной части УК Украины 2001 г.

In the article from the position of a philosophical category «system» the history and current state of norm-setting provisions of the Special part of the national criminal law are discussed. Also the place of the Special part as a relatively independent regulatory element in the whole system of criminal law is determined. The fundamental circumstances that are taken into account by the legislator during the building Special part of the Criminal Code of Ukraine of 2001 are marked.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України (протокол № 20 від 2 жовтня 2013 р.).

УДК 343.2

О. Е. Радутний, кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, м. Харків

САКРАЛЬНІСТЬ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ПРОСТОРУ

Статтю присвячено аналізу ознак сакральності права взагалі та кримінального права зокрема, включаючи такі, як особлива езотерична мова, містичний характер урочистих клятв, наявність спеціального вбрання та інших атрибутів, містифікація, що супроводжує появу норми права, авторитет звичаю та окрему невизначеність закону.

Розглянуто питання про існування самостійних реальностей – правової, віртуальної, повсякденного життя, гри тощо.

Ключові слова: *правова реальність, сакральність, кримінальне право.*

Питання про кількість реальностей, яку сприймає людина, споконвіку бентежило кращі уми минулого й сучасності і бере свої витоки з філософії Платона[1], метафізики (науки про буття і суще) Арістотеля[2] та ідей І. Канта[3].

Людина сприймає світ, який складається з множинності реальностей. Більше того, їх кількість не є постійною і змінюється залежно від конкретних умов навколишнього світу, підтвердженням чого виступає поява наприкінці XX ст. ще одного простору – віртуальної реальності[4], у зв'язку з чим праву було кинуто серйозний виклик.

---

[1] Платон. Диалог «Федон, или О душе» [Электронный ресурс] / Платон. – Режим доступа: http://www.plato.spbu.ru/TEXTS/PLATO/phedo.htm. – Загл. с экрана.

[2] Аристотель. Метафизика / Аристотель ; пер. с греч. П. Д. Первова и В. В. Розанова. – М. : Изд-во Ин-та философии, теологии и истории св. Фомы Аквинского, 2000. – С. 118.

[3] Кант І. Критика чистого розуму [Електронний ресурс] / І. Кант. – Режим доступу: http://philosophy.ru/library/kant/01/00.htmla1. – Заголовок з екрана.

[4] Антонова О. А. Теория и практика виртуальной реальности: (логико-философский анализ) : монография / О. А. Антонова, С. В. Соловьев. – СПб. : Изд-во СПбГУ, 2008. – С. 5; Радутний О. Е. Кримінальна відповідальність юридичної

© Радутний О. Е., 2013

На погляд прихильників психологічної теорії права (Г. Тард, Л. І. Петражицький), правовий простір своєю появою завдячує конкретним біологічним і психологічним чинникам, які виступають такою самою справжньою реальністю, як економічні й політичні процеси[1].

На думку видатного філософа й релігійного мислителя С. Л. Франка, суспільне життя, частиною якого є право, становить собою своєрідну сферу буття, яка не може бути повністю віднесена ані до матеріального, ані до психічного аспекту[2]. Право неможливо угледіти тільки в упредметненій матеріальній реальності, як неможливо його віднести й до суто психічних проявів людини.

Правові ідеї, відповідне законодавство і правовідносини утворюють окрему самостійну реальність, з якою добре знайомі правознавці, що іменують її світом права[3], правовим простором або правовою реальністю.

По відношенню до неї суміжними видами виступають реальність повсякденного життя, яку П. Бергер і Т. Лукман[4] вважають *par excellence* – найголовнішою, реальність гри (діти здійснюють перехід до цієї реальності частіше, ніж дорослі, але й для останніх існують ділові ігри і тренінги, зокрема, елементи гри присутні під час розв'язання студентами юридичних навчальних закладів завдань на практичних заняттях), реальність видовищного заходу (з того моменту, як у театрі розпочинається вистава, всі – й глядачі,

---

особи стане кроком до закріплення віртуальності життєвого простору [Електронний ресурс] / О. Е. Радутний // Електрон. наук. фах. вид. Нац. ун-ту «ЮАУ ім. Ярослава Мудрого». – № 1/2011. – Режим доступу: http://nauka.jur-academy.kharkov.ua. – Заголовок з екрана.

[1] Пиголкин А. С. Теория государства и права : учебник / А. С. Пиголкин. – М. : Юрайт-Издат, 2007. – С. 48.

[2] Франк С. Л. Реальность и человек. Метафизика человеческого бытия : монография / С. Л. Франк. – СПб., 1997. – С. 17.

[3] Спекторский Е. Юриспруденция и философия / Е. Спекторский // Юрид. вестн. : журн. Моск. юрид. о-ва, изд. при содействии С.-Петерб. юрид. о-ва и О-ва им. А. И. Чупрова для разраб. обществ. наук / под общ. ред. Б. А. Кистяковского, при участии А. С. Алексеева и др. – М., 1913. – Кн. II. – С. 79.

[4] Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания : монография / П. Бергер, Т. Лукман ; пер. Е. Руткевич. – М. : Медиум, 1995. – С. 50.

й актори – переходять у зовсім іншу реальність, а по закінченні повертаються до звичайного стану й обстановки) тощо.

Перехід з одного простору до іншого найчастіше відбувається непомітно, так само непомітно, як ми звикли дихати, не звертаючи увагу на те, які м'язи грудної клітки та в якій послідовності слід задіяти для цього. Проте непомітність переходу не означає відсутність певних меж або кордонів між ними. На побутовому рівні перетинання певної межі, факт переходу від однієї реальності до іншої досить просто відчувається, хоча майже й не відслідковується.

Перехід у сферу правової реальності, як правило, пов'язаний з необхідністю залучення до участі у певних формальних процедурах, складання письмових документів, звернення до суду або інших правоохоронних органів. На думку Г. А. Гаджієва[1], що спирається на погляди В. В. Бібіхіна, перейти цю межу означає стати учасником правового простору, про який слід знати, що в ньому перебувають не живі люди, а суб'єкти права. Під ними розуміється не конкретна людина, а перехрещення різних за значущістю суспільних сил, найголовнішими з яких є ті символічні утворення, що містять у собі нормативні елементи.

Як самостійна реальність правовий простір має свої особливості та ознаки. Те саме у співвідношенні роду і виду можливо стверджувати й про окремі різновиди правової реальності, зокрема, про кримінальне право, що так само наділене специфічними рисами. Однією з них виступає сакральність, яка вказує на зв'язок із проявами надбуденного та містичного, того, що відрізняється від звичайних речей, понять та явищ.

Сакральність притаманна не лише українській хаті[2] та тризубу[3], або релігії та політиці[4], вона супроводжує процес появи, зміни та

[1] Гаджиев Г. А. Онтология права: (критическое исследование юридического концепта действительности) : монография / Г. А. Гаджиев. – М. : Норма : ИНФРА-М, 2013. – С. 160.

[2] Дареньска В. М. Сакральність простору традиційного українського житла [Електронний ресурс] / В. М. Дареньска. – Режим доступу: http://novyn.kpi.ua/2009-1/04_Darenska.pdf. – Заголовок з екрана.

[3] Нагребецька І. Сакральність тризуба / І. Нагребецька // Уряд. кур'єр. – 2011. – 19 лют.

[4] Словник з політології [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://slovnik.com.ua/?grupa=3&id_sl=206. – Заголовок з екрана.

реалізації права взагалі та кримінального права зокрема, і відповідних їм правовідносин.

Упредметнена частина цієї реальності втілюється у письмовій формі в нормативно-правових актах загальної чи локальної дії. Інша не є часткою позитивного права і конкретизується лише через окремі акти правозастосування чи зусиллями правової науки. Зокрема, це стосується деяких відомих та відносно поширених у романо-германській правовій родині застережень та інститутів, таких як:

– сумлінність (ст. 1 Кодексу України про адміністративні правопорушення, ч. 5 ст. 98, ст. 139, ч. 1 ст. 140, ст. 145, ч. 2 ст. 151 Кодексу законів про працю України);

– добрі стосунки, діловий обіг та звичаєві правила (ст. 7, ч. 4 ст. 213, ч. 1 ст. 526, ч. 1 ст. 527, статті 529, 531, ч. 2 ст. 532, ч. 2 ст. 538, ст. 539, ч. 1 ст. 613, ч. 1 ст. 627, ч. 2 ст. 630, п. 4 ч. 2 ст. 652, ст. 654 ЦК України тощо);

– ділова практика (ч. 2 ст. 480, ч. 2 ст. 500 ЦК України);

– добросовісність та розумність (п. 6 ч. 1 ст. 3, ч. 5 ст. 12, ч. 3 ст. 92, ч. 3 ст. 509 ЦК України), економічний добробут (ч. 1 ст. 302 ЦК України);

– справедливість (п. 6 ч. 1 ст. 3, ч. 3 ст. 509 ЦК України, рішення Конституційного Суду України за справою про розгляд судом окремих постанов слідчого і прокурора від 30 січня 2003 р. № 3-рп/2003[1], про призначення судом більш м'якого покарання від 2 листопада 2004 р. № 15-рп[2], про незалежність суддів як складову їхнього статусу від 1 грудня 2004 р.[3]);

---

[1] Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини третьої статті 120, частини шостої статті 234, частини третьої статті 236 Кримінально-процесуального кодексу України (справа про розгляд судом окремих постанов слідчого і прокурора) від 30 січня 2003 р. № 3-рп/2003 // Офіц. вісн. України. – 2003. – № 6. – Ст. 245.

[2] Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) від 2 листопада 2004 р. № 15-рп // Офіц. вісн. України. – 2004. – № 45. – Ст. 2975.

[3] Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України про офіційне тлумачення положень частин першої, другої статті 126 Конституції України та частини другої статті 13 Закону

– щире каяття (ст. 45 КК України);

– примирення (ст. 46 КК України);

– передача і зустрічне їй отримання на поруки (ст. 47 КК України);

– виправдання довіри (ч. 1 ст. 47 КК України) тощо.

У своїй основі правовий простір – знаково-символічне середовище, що пройшло значний історичний шлях розвитку, використовує слова та словосполучення, які відіграють роль певних символів та миттєво викликають у представника тієї самої культури асоціації із системними юридичними ідеями, поглядами та концепціями. Наприклад, це – основні права та свободи, суспільна небезпечність, істотна або неістотна шкода, співрозмірність, відповідальність, кара, покарання тощо.

Щоб розумітися у кримінальному праві та пов'язаних з ним відносинах, слід опанувати його власну мову, яка виглядає езотеричною і не повною мірою зрозумілою для звичайної людини. Не згадуючи про специфічні терміни та поняття, тут можливо зустріти позапредметні утворення – юридичні особи, зашифровані визначення (під протиправністю як ознакою злочину розуміють не те, що він йде проти права, а те, що конкретна суспільно небезпечна поведінка є передбаченою в законі), множина інколи буде означати однину («… під загибеллю людей розуміють загибель хоча б однієї людини …»[1]), інститут спеціальної превенції подвоює те, що насправді існує в одиничному прояві[2] тощо.

України «Про статус суддів» (справа про незалежність суддів як складову їхнього статусу) від 1 грудня 2004 р. // Офіц. вісн. України. – 2004. – № 49. – Ст. 3220.

[1] Див., зокрема: п. 6 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля» № 17 від 10 грудня 2004 р.; п. 27 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про викрадення та інше незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами, вибуховими речовинами, вибуховими пристроями чи радіоактивними матеріалами» № 3 від 26 квітня 2002 р.; п. 21 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини проти безпеки виробництва» № 7 від 12 грудня 2009 р. тощо.

[2] Наприклад, згідно із ч. 3 ст. 32 та приміткою № 1 до ст. 185 КК України повторною визнається крадіжка, яка була вчинена після грабежу, хоча фактично особа не вчинювала двох крадіжок.

Крім уже згаданих ознак, слід також указати на містичний та не повсякденний характер урочистих клятв, які є обов'язковими для простору кримінального права: присяга судді (ст. 126 Конституції України, п. 4 ч. 4 ст. 54, ст. 55 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» № 2453-VI від 7 липня 2010 р.[1]), народного депутата (ст. 79 Конституції України) та Президента України (ст. 104 Конституції України). Присяга є урочистою клятвою – сакральною обіцянкою діяти певним чином, уникати певної поведінки та погодитись з негативними наслідками її порушення на всіх рівнях будь-яких сфер буття. У подальшому, спираючись на неї, суддя розглядає кримінальну справу та приймає процесуальні рішення, Президент України на підставі положень п. 27 ст. 106 Конституції України, статей 85, 87 КК України здійснює помилування, яке теж виступає містичним та надзвичайним актом милосердя і прощення, а народні депутати приймають закони, що містять кримінально-правові норми.

Ще однією сакральною ознакою виступає наявність спеціального вбрання та інших атрибутів, які покликані зробити зі звичайної людини недоторканну особу права (за В. В. Бібіхіним – «неприступное лицо права»[2]) – представника системи (суддя у мантії, прокурор у відповідній формі тощо). Сюди слід також додати спеціальне оформлення приміщення, в якому відбувається правосуддя, перебування складу суду на фізичному піднесенні у порівнянні з тим рівнем підлоги, якої торкаються стопи інших учасників судового процесу.

Сакральність є немислимою без містифікації, яка практично завжди супроводжує появу норми права. По-перше, вона починається з того, що майже ніхто не бажає, щоб загальнообов'язкову або іншу норму права породжували такі самі люди, як ми, тим більше ті люди, яких ми відкрито чи подумки піддаємо осуду, зневажаємо чи критикуємо. Норма права, в тому числі кримінально-правова норма, має бути глибше та надійніше, ніж погляди та на-

[1] Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 7 лип. 2010 р. № 2453-VI // Відом. Верхов. Ради України. – 2010. – № 44–45. – Ст. 529.

[2] Бибихин В. В. Введение в философию права / В. В. Бибихин. – М. : ИФ РАН, 2005. – С. 28.

станови звичайних людей, які можуть і не розумітися на основних положеннях, базових принципах чи у спеціальних питаннях кримінального права. Але реальність є інакшою. Тоді наша психіка робить заміщення, і ми вдаємось до самообману, звикаємо до нього, а вже потім починаємо тлумачити волевиявлення законодавця як найвищу по відношенню до нас волю та прагнемо приписати цьому волевиявленню всі бажані риси, інколи йому і не притаманні. Раніше в такому заміщенні не було потреби, оскільки керівник держави вважався не просто найвищим управлінцем, але й виводив свій родовід від богів чи легендарних героїв, або хоча би був помазаником божим. Найближче його оточення, те, що мало причетність до сфери державної політики та її реалізації, теж мало ознаки вищої, по відношенню до інших, касти.

По-друге, містифікація полягає у самообмані, що законодавець, який, наприклад, прийшов до вищого законодавчого органу за партійним списком, взятий окремо або у своїй критичній для голосування масі, виражає саме волю конкретної людини, або волю більшості населення України, а прийняті ним норми схвалюються більшістю електорату. За протилежне, тобто у випадку несхвалення, втрачаються риси демократичних засад суспільства та побудови держави.

Ще однією сакральною ознакою виступає авторитет звичаю, який або прямо визнається джерелом права[1], і це відкрито або непрямим шляхом закріплюється на законодавчому рівні (Преамбула Конституції України в словах «…спираючись на багатовікову історію українського державотворення і на основі здійсненого українською нацією, усім Українським народом права на самовизначення, …», ст. 7 ЦК України тощо), або мають місце пропозиції визнавати його таким у галузі кримінально-процесуального[2] та кримінального права[3]. Завдяки цьому на нову норму мимоволі поширю-

[1] Щокін Ю. В. Міжнародно-правовий звичай: проблеми теорії і практики : монографія / Ю. В. Щокін. – Х. : Право, 2012. – С. 3, 11.

[2] Блажко Р. Правовий звичай як самостійне джерело кримінально-процесуального права України / Р. Блажко // Юрид. газ. – 2007. – № 28. – С. 16.

[3] Нагорнюк О. В. Питання Загальної частини кримінального права в працях О. Ф. Кістяківського : дис. ... канд. юрид. наук / О. В. Нагорнюк. – Х., 2004. – С. 11–32; Радутний О. Е. Звичай як джерело кримінального права / О. Е. Радут-

ється авторитет усієї галузі кримінального права, тим самим надаючи їй вагомості та переконання виправданості.

Так, зокрема, з'являються та потім якийсь час існують у просторі і часі норми про кримінальну відповідальність за перешкоджання законній професійній діяльності журналістів (ст. 171 КК України), викрадення шляхом демонтажу та іншим засобом електричних мереж, кабельних ліній зв'язку та їх обладнання (ст. 188 КК України, що виключена згідно із Законом України № 270-VI від 15 квітня 2008 р.), викрадення електричної або теплової енергії шляхом її самовільного використання (ст. 188^1 КК України), порушення порядку зайняття господарською та банківською діяльністю (ст. 202 КК України, що виключена згідно із Законом України № 4025-VI від 15 листопада 2011 р.), зайняття забороненими видами господарської діяльності (ст. 203 КК України, що виключена згідно із Законом України № 4025-VI від 15 листопада 2011 р.), зайняття гральним бізнесом (ст. 203^2 КК України), незаконне відкриття або використання за межами України валютних рахунків (ст. 208 КК України, що виключена згідно із Законом України № 4025-VI від 15 листопада 2011 р.) тощо.

Реальну потребу у появі окремих норм інколи важко угледіти в рядках пояснювальних записок до відповідних законопроектів.

Як у фізичному просторі спостерігається дія одного з фундаментальних законів класичної механіки – закону інерції[1], так й у соціальному бутті звична поведінка, усталені моделі спілкування, сама невідомість, чому і коли виник звичай, надають йому ознаки сакральності. Останню, як було зазначено вище, підтримує спирання на волевиявлення осіб, що виступають глашатаями всього народу, під яким розуміється не лише колектив сучасників, а й померлі із заповіданою традицією і нащадки, що поки не народилися

ний // Держава і право : зб. наук. пр. Юрид. і політ. науки. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2009. – Вип. 45. – С. 130–135.

[1] *Перший закон Ньютона, також має назву закону інерції або принципу Галілея: існують такі системи відліку, в яких центр мас будь-якого тіла, на яке не діють ніякі сили або рівнодійна діючих на нього сил дорівнює нулю, зберігає стан спокою або рівномірного прямолінійного руху, поки цей стан не змінять сили, застосовані до нього* (див.: Федорченко А. М. Теоретична механіка / А. М. Федорченко. – К. : Вища шк., 1975. – С. 107).

(згадаємо слова з Преамбули Конституції України: «… усвідомлюючи відповідальність перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішнім та прийдешніми поколіннями …»).

Сакральність підтримується також завдяки тому, що закон завжди містить окрему невизначеність. Ця невизначеність існує через наявність оціночних понять (виправдання довіри, знівечення обличчя, тяжка образа з боку потерпілого, істотна шкода, якщо вона не полягає у спричиненні матеріальних збитків, тощо) та феномен судового розсуду – призначення покарання у межах, установлених у санкції статті Особливої частини КК України (ч. 1 ст. 65 КК України), визнання пом'якшуючими таких обставин, що не передбачені (ч. 2 ст. 66 КК України), призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом (ст. 69 КК України), особливості допиту малолітнього або неповнолітнього свідка чи потерпілого (ч. 1 ст. 354 КПК України) тощо. Невизначеність тягне за собою необхідність тлумачення або інтерпретації, які, згідно із судженням Г. А. Гаджієва, можуть привести у хащі містики і лицемірства[1]. І це вказує на реальне існування та повне усвідомлення того факту, що воля законодавця не є остаточною – існує можливість її уточнення відповідним органом, а саме: Конституційним Судом України, з ефектом зворотної сили – *ab initio*[2], або на майбутнє – *pro future*[3]. До цього

[1] Гаджиев Г. А. Онтология права: (критическое исследование юридического концепта действительности) : монография / Г. А. Гаджиев. – М. : Норма : ИНФРА-М, 2013. – С. 207.

[2] Як Рішення Конституційного Суду України № 1-рп/2011 від 26.01.2011 «У справі за конституційним поданням Верховного Суду України та за конституційним зверненням громадянина Савчука Миколи Миколайовича про офіційне тлумачення положень Кримінального кодексу України 1960 року із змінами, внесеними Законом України "Про внесення змін до Кримінального, Кримінально-процесуального та Виправно-трудового кодексів України" від 22 лютого 2000 року № 1483-III, щодо їх дії в часі у взаємозв'язку із положеннями статті 8, частини першої статті 58, пункту 22 частини першої статті 92, частини другої статті 152, пункту 1 розділу XV "Перехідні положення" Конституції України, статті 73 Закону України "Про Конституційний Суд України", частини другої статті 4, частин першої, третьої, четвертої статті 5, частини третьої статті 74 Кримінального кодексу України 2001 року (справа про заміну смертної кари довічним позбавленням волі)».

[3] Як Рішення Конституційного Суду України № 15-рп/2004 від 02.11.2004 у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповід-

слід додати, що інколи практика правозастосування утворює такі прецеденти, які повністю затуляють або витісняють законодавчу норму.

На думку К. Грехеніга та М. Гелтера[1], юридична сакральність також полягає в тому, що кожна справа – це звичайний силогізм (міркування, що складається з трьох простих атрибутивних висловлювань: двох засновків і одного висновку), тобто банальна логічна операція, коли відомі формальні джерела прийняття рішення, і вони оголошені обов’язковими. Серед них і тільки серед них можливо шукати значні аргументи, на яких будується юридичне рішення.

На сакральний елемент права звертали увагу у своїх працях Г. Радбрух та Н. Н. Алексєєв; Арістотель вказував на схожість юристів та жерців, а П. Бурд’є закликав демістифікувати та десакралізувати правовий концептуальний простір[2], проте питання й дотепер залишається дискусійним.

У продовження його обговорення можливо запропонувати таке. Виглядає доцільним неупереджено досліджувати та за наявністю для цього підстав відверто визнавати реальність існування окремих властивостей кримінального права, зокрема, такої ознаки, як сакральність. Напевно, не слід соромитися, а навпаки, ефективно використовувати у вжитку окремі сакральні риси простору кримінального права. Щодо тих, які вбачаються неприйнятними, слід послідовно протидіяти цьому у площині філософського, соціологічного, правового та іншого фундаментального обґрунтування і забезпечення. Якнайперше, це стосується прозорості, чіткості та визначеності кримінального закону, оскільки його приписи – це не рекомендації, а те, що має виконуватися, а тому воно повинно складатися із зрозумілих та несуперечливих норм без подвійного або прихованого значення.

ності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м’якого покарання).

[1] Грехениг К. Трансатлантические различия в правовой мысли: американский экономический анализ права против немецкого доктринализма [Электронный ресурс] / К. Грехениг, М. Гелтер // Вестн. гражд. права. – 2010. – № 6. – Режим доступа: http://www.juristlib.ru/book_7122.html. – Загл. с экрана.

[2] Бурдье П. Социальное пространство: поля и практики / П. Бурдье ; пер. с фр. ; сост., общ. ред. пер. и послесл. Н. А. Шматко. – СПб. : Алетейя ; М. : Ин-т эксперимент. социологии, 2005. – С. 403.

Статья посвящена анализу признаков сакральности права вообще и уголовного права в частности, включая такие, как особый эзотерический язык, мистический характер торжественных клятв, наличие специального убранства и атрибутов, мистификация, которые сопровождают появление нормы права, авторитет обычая и отдельную неопределенность закона.

Рассмотрен вопрос существования самостоятельных реальностей – правовой, виртуальной, обычной жизни, игры и т. п.

This article analyzes the signs of sacredness of law in general and criminal law, in particular, including, as a special esoteric language, mystical solemn oaths, the availability of special decorations and attributes hoax that accompany the emergence of the rule of law, the authority of custom and separate the uncertainty of the law.

The question of the existence of separate realities – legal, virtual, everyday life, games, etc.

Рекомендовано до опублікування на засіданні кафедри кримінального права № 1 Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» (протокол № 7 від 14 травня 2013 р.). Рецензент – кандидат юридичних наук, професор ***В. І. Тютюгін.***

УДК 343.237

Р. С. Орловський, кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального права № 1 Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, м. Харків

ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ПРИ СПІВУЧАСТІ

У статті досліджуються кримінально-правові проблеми диференціації кримінальної відповідальності при співучасті з метою визначення ступеня відповідальності кожного зі співучасників і вирішення питання диференціації їх відповідальності в кримінальному законі. Автор, розглядаючи кримінальну відповідальність як об’єкт диференціації, проводить аналіз термінів у контексті вирішення питання про диференціацію кримінальної відповідальності при співучасті.

Ключові слова: *диференціація, співучасть, кримінальна відповідальність.*

У кримінально-правовій доктрині відсутня єдність думок щодо питання про суспільну небезпечність злочину, вчинюваного у співучасті.

Більшість учених вважають, що вчинення умисного злочину декількома особами підвищує суспільну небезпечність такого діяння, а тому і вимагає підвищеної відповідальності співучасників у порівнянні з діянням, що вчиняється одноособово. Інші вважають, що на суспільну небезпечність злочину впливає не сама участь у його вчиненні декількох осіб, а результат такої участі, і співучасники мають відповідати так само, як й особи, які вчиняють злочин одноособово. Підставою для такої дискусії є теза про необхідність нести відповідальність тільки за власні винні діяння.

Безумовно, оскільки при співучасті особи діють спільно для досягнення єдиного злочинного результату, то й відповідальність за вчинене діяння має покладатись на кожного із співучасників. Проблема полягає в тому, в якій мірі має нести відповідальність кожен зі співучасників і яким чином диференціювати їх відповідальність у кримінальному законі.

© Орловський Р. С., 2013

Питання щодо диференціації кримінальної відповідальності розглядалося у працях Л. В. Багрія-Шахматова, О. В. Васильєвського, М. П. Карпушина, П. В. Коробова, Л. Л. Круглікова, В. І. Курляндського, Т. В. Леснієвські-Костарєвої, Ю. Б. Мельникової, М. О. Огурцова, О. І. Санталова. Співучасть у цілому та окремі її питання досліджувалися Ф. Г. Бурчаком, Р. Р. Галіакбаровим, Ю. В. Гродецьким, Н. О. Гуторовою, Л. М. Демидовою, О. О. Квашею, Р. С. Орловським, М. І. Пановим, П. Ф. Тельновим, О. В. Ус.

Саме поняття кримінальної відповідальності законодавчо не визначено, відсутня єдність думок із цього приводу і в теорії кримінального права. Розглядаючи питання диференціації кримінальної відповідальності при співучасті, ми виходимо з розуміння кримінальної відповідальності, запропонованого Ю. А. Пономаренком, який визначає кримінальну відповідальність як передбачені кримінальним законом обмеження прав і свобод особи за вчинення нею злочину[1]. Це дозволяє розглядати кримінальну відповідальність як об'єкт, що підлягає диференціації.

Що стосується самого терміна «диференціація», то він походить від латинського слова *differentia* та означає відмінність. Так, наприклад, у роботі Л. Л. Круглікова та Т. О. Костарєвої диференціація кримінальної відповідальності визначена як «розділення, розшарування останньої у кримінальному законі, результатом чого є різні кримінально-правові наслідки»[2]. О. В. Васильєвський пише, що зміст диференціації полягає у «зміні передбаченого кримінальним законом виду, розміру і характеру міри відповідальності»[3].

У цілому під даним поняттям слід розуміти поділ, розчленування чого-небудь на різнорідні елементи[4]. Цей термін має такі сино-

[1] Пономаренко Ю. А. Поняття кримінальної відповідальності / Ю. А. Пономаренко // Проблеми законності : республік. міжвід. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. Юрид. акад. України, 2009. – Вип. 102. – С. 145.

[2] Кругликов Л. Л. Дифференциация ответственности как уголовно-правовая категория / Л. Л. Кругликов, Т. А. Костарева // Категориальный аппарат уголовного права и процесса. – Ярославль : Изд-во ЯрГУ, 1993. – С. 110–111.

[3] Васильевский А. В. Дифференциация ответственности и наказания в Общей части уголовного права : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08 / А. В. Васильевский ; Ярослав. гос. ун-т им. П. Г. Демидова. – Ярославль, 2000. – С. 4.

[4] Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. та голов. ред. В. Т. Бусел. – Ірпінь : Перун, 2001. – С. 224.

німи, як «поділ», «розділення», «розходження», «різниця», «розшарування» тощо. Думається, що найбільш точним є визначення диференціації кримінальної відповідальності як градації, розчленування останньої у кримінальному законі, результатом чого є різні кримінально-правові наслідки. Отже, у контексті кримінальної відповідальності – спрощено – вона може означати різну міру кримінальної відповідальності за різні злочини.

Даний термін необхідно відмежовувати від таких схожих термінів, як «класифікація» та «індивідуалізація». Під класифікацією слід розуміти систему розподілу предметів, явищ або понять на класи, групи тощо за спільними ознаками, властивостями[1]. Індивідуалізація передбачає процес надання кому-, чому-небудь індивідуальних ознак, рис[2].

Індивідуалізація кримінальної відповідальності являє собою діяльність правозастосувача, спрямовану на зміну міри відповідальності в тому чи іншому напрямі залежно від ступеня суспільної небезпечності вчиненого і особи, яка вчинила злочин, у межах уже проведеної диференціації. Тобто індивідуалізація є логічним продовженням диференціації, яка є її передумовою та опосередковує результати диференціації у правозастосовчому акті щодо конкретної особи. Варто зауважити, що в процесі диференціації не відбувається зміни передбаченого законом виду і характеру міри відповідальності, оскільки в результаті диференціації здійснюється їх розмежування чи розшарування, що може проходити в кілька етапів.

У теорії кримінального права виділяють як *засоби*, так й *обставини* диференціації[3]. До перших із них відносять усі норми і положення, в яких законодавець однозначно відобразив напрям зміни типової відповідальності, тобто відповідальності за злочини з основним складом для типового суб'єкта. Під обставинами слід розуміти закріплені в законі умови застосування засобів диферен-

[1] Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. та голов. ред. В. Т. Бусел. – Ірпінь : Перун, 2001. – С. 432.

[2] Там само. – С. 398.

[3] Кругликов Л. Л. О дифференциации ответственности за экономические преступления с помощью средств Общей части УК РФ / Л. Л. Кругликов // Юрид. зап. Ярослав. гос. ун-та им. П. Г. Демидова. – 2001. – Вып. 5. – С. 163.

ціації (кваліфікуючі і привілейовані склади, а до диференційованих обставин – кваліфікуючі (привілейовані) обставини).

Так, В. С. Мінська до засобів диференціації відносить практично всі норми та інститути Загальної частини кримінального закону: класифікацію злочинів, форми вини, добровільну відмову, види покарань, призначення покарання і звільнення від кримінальної відповідальності і покарання[1]. Т. О. Леснієвські-Костарєва, навпаки, обмежує коло засобів диференціації кримінальної відповідальності і відносить до них лише: 1) кваліфікуючі та привілейовані ознаки; 2) загальні та спеціальні види звільнення від кримінальної відповідальності[2].

У цілому термін «диференціація» характеризує визначену якість законотворчої діяльності, тобто діяльності, результатом якої є створення і зміна кримінального закону. Таку позицію підтримують Л. Л. Кругліков, Т. О. Леснієвські-Костарєва, О. В. Васильєвський. Останній зазначив, що «диференціація відповідальності як прерогатива законодавця означає розрізнення виду й обсягу лише можливої відповідальності. Реальна зміна обсягу й виду відповідальності відбувається при її реалізації та індивідуалізації»[3].

Так, вирішуючи питання про кримінальну відповідальність при співучасті, варто відзначити, що співучасть не завжди підвищує суспільну небезпечність, а внесок у досягнення злочинної мети залежить не лише від виду та форми співучасті, а й від активності та результативності діянь того чи іншого співучасника.

Традиційно в науці кримінального права виділяють два види співучасті. Це так звана складна співучасть, коли поряд із виконавцем у вчиненні злочину беруть участь: організатор, підбурювач чи пособник, та співвиконавство, тобто умисна спільна участь у вчи-

[1] Минская В. С. Дифференциация уголовной ответственности в УК РФ / В. С. Минская // Уголов. право. – 1998. – № 3. – С. 20.

[2] Лесниевски-Костарева Т. А. Дифференциация уголовной ответственности. Теория и законодательная практика / Т. А. Лесниевски-Костарева. – М. : НОРМА, 2000. – С. 173–178.

[3] Васильевский А. В. Юридическая техника закрепления в уголовном законе дифференцирующих уголовную ответственность обстоятельств / А. В. Васильевский // Нормотворческая и правоприменительная техника в уголовном и уголовно-процессуальном праве. – Ярославль : Изд-во Ярослав. ун-та, 2000. – С. 99.

ненні злочину декількох виконавців із різним ступенем їх зорганізованості. Чинне законодавство не містить формалізованого посилення відповідальності залежно від форм та видів співучасті і навіть не декларує підвищену небезпечність злочину, вчинюваного у співучасті.

У п. 2 ч. 1 ст. 67 КК України як обставина, що обтяжує покарання, вказується вчинення злочину за попередньою змовою групою осіб та організованою групою, що, безумовно, охоплює лише дві форми співучасті із чотирьох, передбачених ст. 28 КК України.

У статтях Особливої частини КК України як кваліфікуючі ознаки передбачаються різні види груп. Зокрема, ч. 3 ст. 152 передбачає відповідальність за вчинення дій групою осіб, ч. 2 ст. 127 – за попередньою змовою групою осіб, ч. 3 ст. 109 – організованою групою. Створення злочинної організації як форми співучасті, передбаченої ч. 4 ст. 28 КК України, визначено як самостійний склад злочину в ст. 255 КК України. Це свідчить про те, що в кримінальному законі в його Загальній та Особливій частинах відбивається підвищена суспільна небезпечність злочину, вчинюваного різними видами злочинних груп.

Що стосується складної співучасті або співучасті з розподілом ролей, то закон прямо не передбачає посилення відповідальності осіб, що його вчинили. Хоча науці й відома думка, згідно з якою складна співучасть є більш суспільно небезпечною, ніж просте співвиконавство.

Підставою диференціації відповідальності співучасників є *характер* та *ступінь* фактичної участі кожного співучасника у спільному вчиненні злочину. Так, відповідно до ч. 4 ст. 68 КК України при призначенні покарання суд враховує характер, тобто якісну характеристику посягання, та ступінь участі кожного з них у вчиненні злочину.

Загальновідомо, що за характером участі в учиненні злочину закон виділяє виконавця (співвиконавця), організатора, підбурювача та пособника. Не зважаючи на вказівку законодавця (ч. 4 ст. 68 КК України) враховувати при призначенні покарання не лише ступінь участі у спільному вчиненні злочину, а і його характер, закон не містить вказівок ані на силу, ані на вектор впливу на відпо-

відальність тієї чи іншої ролі особи при вчиненні злочину у співучасті.

Ступінь участі можна розглядати по-різному. Остання фактично ототожнюється з її характером, оскільки в це поняття включають вид співучасті, що є проявом взаємозв'язку вказаних понять.

Під ступенем участі в злочині доцільно розуміти той особистий злочинний внесок кожного із співучасників, який хоч й обумовлюється в певній мірі характером участі, але може істотно відрізнятись залежно від активності співучасника, його злочинної кваліфікації та інших чинників.

Більшість учених відзначають підвищену суспільну небезпечність організатора злочину, тим самим обґрунтовуючи необхідність посилення його відповідальності. Типово це дійсно так, однак можливі випадки, коли через некомпетентність, відсутність досвіду організатор своїми діями може, навпаки, ускладнити вчинення злочину виконавцем, призвести до викриття групи. Так само можливий і різний вклад організатора у спільне досягнення злочинного результату. В цьому контексті здається правильною відсутність у кримінальному законі вказівки формально стислого впливу на відповідальність того чи іншого виду співучасті. Такий засіб диференціації, як ступінь участі у вчиненні злочину, в цій ситуації не є виправданим, тому що саме характер та ступінь участі в учиненні злочину впливають на характер та ступінь суспільної небезпечності діяння та особи, що вчинила його у співучасті. Ці обставини повинні встановлюватись правозастосувачем у кожному конкретному випадку.

При підвищеній суспільній небезпечності окремої організаторської діяльності законодавець виділяє її як злочинну саму по собі та передбачає за це відповідальність в Особливій частині (наприклад, ч. 1 ст. 209, ч. 1 ст. 255, ст. 257, ч. 4 ст. 258, частини 1, 2 і 3 ст. 260, ч. 4 ст. 303, ст. 392).

Виходячи з того, що співучасть без виконавця неможлива, і він дійсно є основною фігурою серед усіх співучасників, цілком можливе закріплення в законі положення про те, що інші співучасники, як мінімум, підбурювач та пособник, не можуть нести більшу відповідаль-

ність, ніж виконавець злочину. При цьому слід мати на увазі відсутність обставин, що істотно підвищують небезпечність особи таких співучасників та (або) змінюють кваліфікацію їх діянь. У сукупності з цим або окремо доцільною є так само законодавча заборона призначення таким співучасникам максимальної міри покарання.

Варто погодитись з висловленою в науці думкою, що типово, закономірно суспільна небезпечність співучасників за порядком спадання визначається такою послідовністю: виконавець, організатор, підбурювач, пособник. Саме в такій послідовності співучасники перераховані в законі, але без визначення певного впливу виду співучасті на відповідальність. У кримінально-правовій доктрині існує думка, що таке визначення вимагало б увести правило поглинання більш тяжкою формою співучасті менш тяжкої, якщо при вчиненні злочину особа виконала кілька ролей (не беручи до уваги виконавця). Слід зазначити, що введення такого правила здається невиправданим, оскільки не відповідає принципам справедливості та індивідуалізації відповідальності співучасників.

Урахування характеру та ступеня участі в учиненні злочину передбачає правила окремої кваліфікації діянь кожного з учасників злочину (наприклад, при ексцесі) і правила виключення відповідальності при добровільній відмові того чи іншого співучасника. Ці норми свідчать про індивідуальну відповідальність кожного співучасника саме за свої злочинні дії.

Таким чином, основними диференційними ознаками співучасті є *характер* та *ступінь* участі в злочині, а в Особливій частині КК ще й *ступінь згуртованості* й *організованості* групи співвиконавців. Характер участі хоч і виділений законодавцем особливо, але не має конкретного і визначеного вектора його впливу на відповідальність. Слід, однак, визнати, що він впливає на оцінку характеру суспільної небезпечності співучасника, тому в сукупності зі ступенем участі є підставою індивідуалізації відповідальності правозастосувачем.

Безумовно, сам факт виділення в ст. 27 КК України видів співучасників є важливим, однак без конкретизації їх правового значення важко говорити про диференціацію відповідальності.

Як уже зазначалось раніше, законодавець відобразив в КК підвищену небезпечність вчинення злочину групою співучасників, однак зробив це не достатньо послідовно. Так, виділена в ч. 1 ст. 28 КК України група без попередньої змови не має наслідком диференціацію відповідальності, оскільки в жодній статті Особливої частини ця ознака не фігурує самостійно, а тільки альтернативно як кваліфікуюча, коли вона фактично прирівняна до інших видів груп.

У Загальній частині законодавець обмежився перерахуванням видів групових злочинів без закріплення ступеня впливу кожного виду на відповідальність. Вчинення злочину в складі будь-якого виду групи є обтяжуючою обставиною, хоча різниця в ступені їх суспільної небезпечності очевидна.

У структурі групової злочинності не рідко виділяється група за попередньою змовою. Цей вид групи найчастіше використовується як кваліфікуюча ознака в Особливій частині КК України.

Підставою диференціації відповідальності при співучасті виступає підвищений ступінь суспільної небезпечності діяння. Однак це більш характерно для співвиконавства. При складній співучасті ступінь суспільної небезпечності діяння може і не підвищуватись.

Коли дії організатора, підбурювача чи пособника незначним чином вплинули на злочинний результат, то повноту відповідальності має нести виконавець, але внесок інших співучасників у досягнення спільного злочинного результату не може залишатись безкарним, якщо він не є малозначним. Їх відповідальність повинна відповідати характеру і ступеню участі у спільному вчиненні злочину. Тобто кожний співучасник несе відповідальність за свої винні дії, але при цьому кваліфікація і, як наслідок, відповідальність у значній мірі визначається діяннями виконавця. Саме тому при складній співучасті правильно було б говорити про дольову відповідальність, а не про солідарну, яка більш характерна для співвиконавства[1].

[1] Лесниевски-Костарева Т. А. Дифференциация уголовной ответственности. Теория и законодательная практика / Т. А. Лесниевски-Костарева. – М. : НОРМА, 2000. – С. 173–178.

Однак наявність співучасників передбачає їх участь у злочині опосередковано, що має знижувати необхідну долю відплати для виконавця, тому що співучасники в певній мірі впливають на досягнення злочинного результату. Отже, чим більший внесок організатора, підбурювача чи пособника, тим він менший у виконавця, і ця обставина повинна зменшувати його відповідальність. Саме тому співучасники не несуть відповідальність за ексцес співучасника, але при добровільній відмові виконавця вони мають вжити вичерпних заходів для відвернення вчинення закінченого злочину.

В інший спосіб має вирішуватись питання із співвиконавцями в груповому злочині, коли вони своїми діями безпосередньо виконують об'єктивну сторону конкретного складу злочину, що не лише полегшує досягнення злочинного результату, а й підвищує суспільну небезпечність діяння. Тому кожний із співвиконавців повинен нести повну відповідальність за вчинене діяння і досягнутий злочинний результат у відповідності зі спільним умислом і спільними діяннями. Проте мова не йде про прирівнення відповідальності, тому що вона залежить не лише від характеру, а й від ступеня участі в учиненні злочину та особистих характеристик кожного співучасника. У зв'язку з цим очевидно, що покарання співвиконавців повинно бути більш суворим у порівнянні з іншими співучасниками. Груповий спосіб вчинення злочину, як писав М. С. Таганцев, істотно підвищує суспільну небезпечність будь-якого злочину. Тому перспективною видається пропозиція окремих учених закріпити в Загальній частині положення про типове покарання групового способу вчинення злочину, при цьому врахувавши необхідність змін не однієї межі покарання, а обох із них.

Обтяжуюча обставина вчинення злочину групою осіб за попередньою змовою та організованою групою в п. 2 ч. 1 ст. 67 КК України застосовується при відсутності відповідної обставини в статті Особливої частини як кваліфікуючої або особливо кваліфікуючої ознаки злочину. Тому якщо як кваліфікуюча ознака передбачений певний вид групи, а злочин вчинено групою з більш високим ступенем зорганізованості, то додатково вимагається врахування обтяжуючої обставини.

Різниця цих форм співучасті дозволяє диференціювати відповідальність залежно від характеру участі в злочині, який впливає на зміну характеру суспільної небезпечності співучасника. При цьому мається на увазі загальна тенденція або правило, яке може слугувати певним орієнтиром для правозастосувача у випадку закріплення останнього в законі.

Для групового способу вчинення злочину необхідна наявність мінімум двох суб'єктів. При цьому зазвичай маються на увазі загальні вимоги до суб'єкта: досягнення віку, з якого настає кримінальна відповідальність, та осудність. Якщо склад злочину передбачає наявність спеціального суб'єкта, то співвиконавці повинні бути наділені ознаками спеціального суб'єкта. У зв'язку з цим варто навести положення із постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи» від 30 травня 2008 р. № 5, де в п. 9 зазначено, що дії учасника групового зґвалтування кваліфікуються за відповідною частиною статті як вчинене групою, незалежно від того, що інші учасники визнані неосудними або не досягли віку, з якого вони можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності. Це положення неодноразово критикувалось, але воно відображає прагнення до покращення диференціації відповідальності тих осіб, які не лише юридично, а й фактично вчиняють злочин не одноособово, чим спричиняють істотну шкоду.

Як одну з підстав диференціації при співучасті доцільно було б враховувати і постзлочинну поведінку учасників злочину. Цікавим з цього приводу є положення, закріплене в п. «и» ч. 1. ст. 61 КК РФ, яке вказує на «явку с повинной, активное способствование раскрытию и расследованию преступления, изобличению и уголовному преследованию других соучастников преступления, розыску имущества, добытого в результате преступления». А відповідно до ст. 62 КК РФ це тягне обмеження максимального строку чи розміру покарання. Мета цієї норми зрозуміла: полегшити розкриття злочинів, учинених у співучасті. Однак така поведінка не завжди свідчить про виправлення особи і зменшення її суспільної небезпечності, оскільки така поведінка інколи зумовлюється бажанням зменшити особисту відповідальність за вчинене. Крім того, це по-

ложення не виключає можливості зниженої відповідальності за злочин, учинений у співучасті, в порівнянні з аналогічним злочином, але вчиненим одноособово. Особливо не є справедливим це положення щодо злочинів, учинених групою, коли в статті Особливої частини не передбачається кваліфікуюча ознака групи. Викриття співучасника в такому випадку знижує кримінальну відповідальність у порівнянні зі злочином, учиненим одноособово.

Оскільки законодавець розрізняє відповідальність співвиконавців залежно від ступеня зорганізованості групи, це означає, що, крім характеру і ступеня участі, необхідно враховувати й цю ознаку. Тим більше, що внаслідок судового тлумачення такий ступінь зорганізованості, який характерний для організованої групи, дає можливість кваліфікувати дії всіх співучасників як співвиконавців незалежно від характеру участі в учиненні злочину.

Таким чином, кримінальний закон диференціює кримінальну відповідальність за співучасть у злочині, але окремі його положення можуть бути істотно покращені.

В статье исследуются уголовно-правовые проблемы дифференциации уголовной ответственности при соучастии с целью определения степени ответственности каждого из соучастников и решения вопроса дифференциации их ответственности в уголовном законе.

In the article the criminal legal problems of differentiation of criminal responsibility are researched at participation with the aim of determination of degree of responsibility each of partners and decision of question of differentiation of their responsibility after the criminal law.

Рекомендовано до опублікування на засіданні кафедри кримінального права № 1 Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» (протокол № 9 від 26 червня 2013 р.). Рецензент – доктор юридичних наук, професор ***Н. О. Гуторова****.*

УДК 343.2

М. Є. Григор'єва, кандидат юридичних наук, асистент кафедри кримінального права № 1 Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, м. Харків

ОСОБЛИВОСТІ ДІЙОВОГО КАЯТТЯ ПРИ ПОСОБНИЦТВІ

Статтю присвячено розгляду суперечливих питань, що стосуються дійового каяття пособника. Обґрунтовано, що дійове каяття пособника може виражатися тільки в активних діях, установлено відмежування дійового каяття пособника від добровільної відмови пособника від доведення злочину до кінця.

Ключові слова: *співучасть, співучасники, пособник, дійове каяття.*

Питання про дійове каяття співучасників є одним із дискусійних питань у науці кримінального права, вирішення якого має не лише наукове, а й практичне значення. Чинне законодавство не містить норми про дійове каяття співучасників, у ньому відсутнє й визначення загального поняття дійового каяття, незважаючи на те, що дійове каяття широко застосовується у кримінальному законодавстві як самостійна кримінально-правова категорія і як елемент, що знижує ступінь суспільної небезпечності особи, яка вчинила злочин. Багато інститутів, пов'язаних зі звільненням від кримінальної відповідальності, звільненням від кримінального покарання, звільненням від відбуття покарання, пом'якшенням покарання, призначенням більш м'якого покарання, ніж передбачено законом, заміною невідбутої частини покарання більш м'яким, і при знятті судимості використовують дійове каяття з різним поєднанням його елементів, таких як щире каяття, активне сприяння розкриттю злочину, повне відшкодування завданих збитків, усунення заподіяної шкоди. Юридична природа дійового каяття полягає в тому, що воно є самостійною кримінально-правовою категорією, яка сформувалася впродовж тривалого історичного періоду і є позитивною, післязлочинною, соціально корисною правовою поведінкою, що визнається підставою, яка знижує ступінь суспільної небезпечності особи, котра вчинила злочин, при пом'якшенні покарання (як об-

 © Григор'єва М. Є., 2013

ставина, що пом'якшує покарання, при призначенні більш м'якого покарання, ніж передбачено законом; при її звільненні від кримінального покарання (при звільненні від кримінального покарання з випробуванням); при звільненні від відбування покарання (при умовно-достроковому звільненні від відбування покарання); при заміні невідбутої частини покарання більш м'яким і при достроковому знятті судимості.

Виходячи з назви ст. 45 КК, законодавець конкретизує підстави звільнення особи від кримінальної відповідальності, укладаючи їх у зміст одного поняття – «дійове каяття».

Термін «дійове каяття» більше не вживається в тексті кримінального закону, хоча є достатньо сталим у кримінально-правовій літературі. Це дає підстави стверджувати, що термін «дійове каяття» використовується в законодавстві та судовій практиці в подвійному значенні:

1) у ст. 45 КК за допомогою цього терміна визначається зміст дійового каяття, що охоплює всі його складові частини в єдності та є одним цілим;

2) термін «дійове каяття» вживається тільки для характеристики елементів дійового каяття як частини цілого (наприклад, при визначенні обставин, які пом'якшують покарання (пункти 1, 2 ч. 1 ст. 66 КК).

У подальшому розглядатиметься дійове каяття в його першому значенні й встановлюватимуться ознаки дійового каяття як підстави звільнення особи від кримінальної відповідальності.

Дійове каяття в контексті ст. 45 КК характеризується як соціально-активна, позитивна поведінка особи, яка вперше вчинила злочин невеликої тяжкості або необережний злочин середньої тяжкості, що має юридичне значення як підстава звільнення цієї особи від кримінальної відповідальності. Дійсно, звернення до ст. 45 КК показує, що поняття дійового каяття утворюють три елементи, взяті в своїй єдності, а саме: 1) щире каяття; 2) активне сприяння розкриттю злочину; 3) повне відшкодування завданих збитків або усунення заподіяної шкоди.

У правовій літературі дійове каяття розглядається як поведінка, яка позитивно характеризує особу злочинця і виявляється в діях по

запобіганню шкідливим наслідкам вчиненого, добровільному відшкодуванню нанесеного збитку або усуненню заподіяної шкоди, а також у діях з активного сприяння правоохоронним органам у розкритті злочину і з'явленні зі зізнанням. Проте одноманітного його тлумачення в науці та слідчо-судовій практиці немає.

Багато авторів вкладають у це поняття самий різний зміст. Деякі науковці дійове каяття зовсім не пов'язують із розкаянням особи, жалкуванням про свій вчинок, а лише вказують на усунення наслідків вчиненого злочину[1]; інші – дійове каяття розглядають як активну добровільну поведінку особи, спрямовану на запобігання, усунення або зменшення фактичних шкідливих наслідків вчиненого, а також надання допомоги правоохоронним органам у розкритті вчиненого злочину[2]; низка вчених визначають дійове каяття як добровільні активні дії особи, яка вчинила злочин, що виражаються в повному визнанні своєї провини і розкаянні, яке об'єктивно підтверджується з'явленням зі зізнанням або іншими суспільно корисними вчинками, сприянням розкриттю злочину, загладжуванням заподіяної шкоди, а також іншими, що свідчать про розкаяння особи, діяннями[3]. Уявляється, що дійове каяття особи, яка вперше вчинила злочин невеликої тяжкості або необережний злочин середньої тяжкості, є різновидом правомірної суспільно корисної післязлочинної поведінки цієї особи.

Характеристика дійового каяття як позитивної післязлочинної поведінки відповідно до ст. 45 КК включає три елементи (щире каяття, активне сприяння розкриттю злочину, повне відшкодування завданих збитків або усунення заподіяної шкоди), які й визначають дві істотні ознаки дійового каяття: засудження особою своєї злочинної поведінки і загладжування заподіяної у результаті злочину шкоди. У свою чергу, засудження особою своєї злочинної

[1] Алюшкин П. В. К вопросу о разграничении деятельного раскаяния и иных оснований освобождения от уголовной ответственности / П. В. Алюшкин // Дифференциация ответственности и вопросы юридической техники в уголовном праве и процессе / под ред. Л. Л. Кругликова. – Ярославль : Ярослав. гос. ун-т, 2001. – С. 93.

[2] Антонов А. Г. Деятельное раскаяние / А. Г. Антонов. – Кемерово : Кузбассвузиздат, 2002. – С. 87.

[3] Щерба С. П. Деятельное раскаяние в совершенном преступлении / С. П. Щерба, А. В. Савкин. – М. : Спарк, 1997. – С. 59.

поведінки, як ознака дійового каяття, складається з двох елементів – щирого каяття й активного сприяння розкриттю злочину, а загладжування заподіяної у результаті злочину шкоди – з повного відшкодування завданих збитків або усунення заподіяної шкоди.

Такі ознаки так само притаманні й дійовому каяттю при співучасті. Крім того, перелічені ознаки є лише основою для визначення змісту дійового каяття і потребують додаткових специфічних ознак, які б визначали особливості співучасті – умисну спільну участь декількох суб'єктів злочину в учиненні умисного злочину. Вирішення цього питання має відображати особливості співучасті як єдиного процесу, що складається з діянь усіх співучасників і веде до єдиного загального злочинного результату. Саме така особливість вимагає додаткових ознак для дійового каяття співучасників, які можна визначити таким чином: а) дійове каяття при співучасті можливе тоді, коли виконавцем учинено закінчений або незакінчений умисний злочин; б) дійове каяття кожного співучасника носить індивідуальний характер і не може бути поширено на інших співучасників. Такі додаткові ознаки є обов'язковими для всіх співучасників. Разом із тим дійове каяття має свою специфіку, що зумовлена конкретною роллю кожного співучасника у спільному вчиненні злочину. Саме тому виникає необхідність у з'ясуванні специфіки дійового каяття пособника.

Згідно з ч. 5 ст. 27 КК пособником є особа, яка порадами, вказівками, наданням засобів чи знарядь або усуненням перешкод сприяла вчиненню злочину іншими співучасниками, а також особа, яка заздалегідь обіцяла переховати злочинця, знаряддя чи засоби вчинення злочину, сліди злочину чи предмети, здобуті злочинним шляхом, придбати чи збути такі предмети, або іншим чином сприяти приховуванню злочину. Особливістю ролі пособника у спільному вчиненні злочину є саме сприяння вчиненню злочину іншим співучасникам. Сприяння пособника за своїм змістом полягає у певному діянні, яке є необхідною умовою для вчинення злочину іншими співучасниками і настання загального злочинного результату. Отже, специфікою дійового каяття при пособництві є характер причинного зв'язку між діянням пособника і загальним злочинним наслідком вчинення злочину. Діяння пособника, яке сприяє вчи-

ненню злочину, перебуває в опосередкованому причинному зв'язку, що веде до загального злочинного наслідку. Таким чином, для реалізації дійового каяття пособника слід вжити заходи, які б переривали розвиток причинного зв'язку між діянням виконавця і загальним злочинним результатом. Можливість такого переривання, а значить, і можливість дійового каяття пособника залежить від форми пособництва.

Традиційно в науці кримінального права залежно від виду дій за їх характером (із точки зору зовнішнього прояву) пособництво поділяють на фізичне та інтелектуальне. При фізичному пособництві особа вчиняє діяння, яке допомагає фізично виконавцю виконати об'єктивну сторону певного складу злочину. Таке сприяння пособника може надаватися як на стадії готування, так і на стадії замаху, тобто безпосередньо під час вчинення злочину, але обов'язково до фактичного його закінчення.

Для дійового каяття при фізичному пособництві необхідно, щоб особа змінила характер вже наданого або такого, що надається чи буде надане в майбутньому, фізичного сприяння, яке має бути використане виконавцем чи іншими співучасниками. Саме тому дійове каяття при такому пособництві вимагає активної поведінки, що полягає не лише в усуненні створених умов для вчинення злочину, відібранні наданих засобів чи відновленні усунутих перешкод, а й у з'явленні зі зізнанням, сприянні певним державним органам у розкритті злочину незалежно від того, чи вдалося їм вчасно відреагувати на дії пособника і відвернути шкоду, яка завдається цим злочином, або в інших діях, які визначає законодавець. У випадку тільки усунення створених пособником умов для вчинення злочину, які виконавець ще не використав, не можна говорити про дійове каяття пособника, бо таке діяння не відтворює всіх ознак дійового каяття.

При цьому може трапитися, що через різні об'єктивні обставини у пособника, який здійснює дійове каяття, відсутня реальна можливість відновити усунені перешкоди або вчинити інші дії, які б доводили, що особа розкається у сприянні приховуванню злочину. Такі дії можуть бути здійснені не лише винним, а й іншими особами (наприклад, батьками неповнолітнього, родичами, близь-

кими тощо) за умови, що ініціатива таких дій виходить тільки від пособника.

Таким чином, при фізичному пособництві дійове каяття має обов’язково реалізовувати одну з істотних ознак дійового каяття, а саме: засудження особою своєї злочинної поведінки, яка складається з двох елементів – щирого каяття й активного сприяння розкриттю злочину, а наступна ознака – загладжування заподіяної в результаті злочину шкоди, тобто повне відшкодування завданих збитків або усунення заподіяної шкоди – може мати місце тільки тоді, коли злочином завдано збитків чи заподіяно шкоду[1]. Отже, друга істотна ознака дійового каяття є факультативною для дій пособника при фізичному пособництві.

Інтелектуальне пособництво зміцнює рішучість виконавця вчинити злочин шляхом використання останнім порад, вказівок, заздалегідь даних обіцянок переховати злочинця, знаряддя чи засоби вчинення злочину, сліди злочину чи предмети, здобуті злочинним шляхом, тощо.

Обіцянка укрити, придбати чи збути майно, здобуте злочинним шляхом, дає співучасникам упевненість у собі. Тому дійове каяття полягає у відмові від своїх обіцянок після вчинення злочину і пов’язане з певним ризиком для самого пособника, якщо він повідомляє про це інших співучасників або вони отримують таку інформацію від іншої особи, тим більше, що для дійового каяття таких дій недостатньо. Пособництво можливе на стадії готування і замаху, тому дієво розкаятися пособник може тільки на стадії замаху або закінченого злочину. Якщо пособник обіцяв сприяти й відмовився до початку виконання виконавцем об’єктивної сторони складу злочину, то це добровільна відмова від доведення злочину до кінця, а якщо після закінченого замаху або злочину, то це дійове каяття. У тому разі, якщо пособник добровільно припинив приховування злочину і звернувся до органів влади, то для дійового каяття цього недостатньо, потрібно здійснити ще певні дії, які підтверджували б

[1] Про практику застосування судами України законодавства про звільнення особи від кримінальної відповідальності : постанова Пленуму Верхов. Суду України № 12 від 23 груд. 2005 р. // Вісн. Верхов. Суду України. – 2006. – № 2. – С. 13–16.

саме дійове каяття. Тільки в такому випадку буде реалізована одна з істотних ознак дійового каяття – засудження особою своєї злочинної поведінки.

Добровільна відмова пособника, коли він вчиняє активні дії для запобігання настанню злочинного результату, дещо схожа з активними діями пособника при дійовому каятті, особливо при інтелектуальному пособництві, коли добровільна відмова пособника полягає тільки в активних діях[1]. Це питання тісно пов'язане з тим, на якій стадії вчинення злочину діє пособник.

Достатньо велика кількість учених вважають, що добровільна відмова також можлива на стадії закінченого замаху, але в тих окремих випадках, коли винна особа ще зберігає контроль над подальшим ходом подій (зокрема, над розвитком причинного зв'язку в злочинах з матеріальним складом)[2]. Якщо ж контроль відсутній, і особа нічого не може зробити для запобігання злочину, то в таких випадках було б правильним визнати позицію тих учених, які розглядають активні позитивні дії винного після закінченого замаху як розкаяння винної особи, і за наявності обставин, указаних у законі, розглядати як дійове каяття[3]. На стадії закінченого замаху добровільна відмова пособника виражається у вживанні заходів для попередження злочинного наслідку, а для дійового каяття пособника не обов'язково попереджувати настання злочинного наслідку, а достатньо лише вчинити будь-які активні дії, що свідчили б про те, що пособник щиро розкаюється у своїй попередній поведінці і реалізовує дійове каяття.

Інтелектуальний пособник своїми діями зміцнює рішучість виконавця вчинити злочин, нейтралізує мотиви, що стримують виконавця, впливає на зміст його умислу. Тому для добровільної відмови при інтелектуальному пособництві необхідно, щоб особа нейтралізувала результати своїх дій із зміцнення рішучості вико-

[1] Орловський Р. С. Особливості добровільної відмови при пособництві / Р. С. Орловський // Проблеми законності : міжвід. республік. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 1999. – С. 191.

[2] Щерба С. П. Деятельное раскаяние в совершенном преступлении / С. П. Щерба, А. В. Савкин. – М. : Спарк, 1997. – С. 97.

[3] Антонов А. Г. Деятельное раскаяние / А. Г. Антонов. – Кемерово : Кузбассвузиздат, 2002. – С. 111.

навця. Інтелектуальний пособник, який добровільно відмовився від продовження злочинної діяльності, має переконати виконавця відмовитися від реалізації злочинного наміру. І коли зусилля пособника виявляться безрезультатними, і виконавцем буде вчинено злочин, то добровільної відмови пособника не буде[1]. У такій ситуації можливе тільки дійове каяття при умові, що особа вчинить ще хоча б одну дію з тих, які входять до складу дійового каяття. При цьому не обов'язково, щоб пособник, який здійснює дійове каяття, попереджував вчинення злочину, достатньо дій, які доводили б, що особа розкається в попередній злочинній діяльності.

Відмінність добровільної відмови пособника від його дійового каяття встановлюється за суб'єктивним критерієм, тобто залежно від ставлення винного до здійснених ним дій, його особистим уявленням про ступінь вчинення ним злочину. На стадії закінченого замаху на злочин добровільна відмова пособника можлива тільки у тому випадку, коли між здійсненням діяння виконавцем і реалізацією суспільно небезпечних наслідків існує проміжок часу, протягом якого пособник може запобігти суспільно небезпечним наслідкам. Якщо цього проміжку часу немає, то добровільної відмови від доведення злочину до кінця пособником вже бути не може, а має місце тільки дійове каяття, що виявляється в засудженні особою своєї злочинної поведінки, яка складається із щирого каяття та активного сприяння розкриттю злочину, а у випадку наявності шкоди, – і в загладжуванні заподіяної у результаті вчинення злочину шкоди, тобто повному відшкодуванні завданих збитків або усуненні заподіяної шкоди.

Викладене дозволяє зробити висновок, що специфікою дійового каяття пособника є те, що: по-перше, дійове каяття при пособництві може виражатися тільки в активних діях, які доводили б, що особа розкається в своїй попередній злочинній діяльності; по-друге, таких дій може бути мінімум дві – щире каяття та активне сприяння розкриттю злочину, а якщо злочином заподіяно шкоду,

[1] Орловський Р. С. Особливості добровільної відмови при пособництві / Р. С. Орловський // Проблеми законності : міжвід. республік. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 1999. – С. 192.

то додається ще одна дія, а саме: повне відшкодування завданих збитків або усунення заподіяної шкоди.

Статья посвящена рассмотрению спорных вопросов, которые касаются деятельного раскаяния пособника. Обосновано, что деятельное раскаяние пособника заключается только в активных действиях, установлено отличие деятельного раскаяния пособника от добровольного отказа пособника от доведения преступления до конца.

The article discusses controversial issues that relate to active repentance accomplice. It is proved that active repentance accomplice is only activity, unlike established active repentance accomplice accomplice of voluntary refusal from completing the crime.

Рекомендовано до опублікування на засіданні кафедри кримінального права № 1 Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» (протокол № 1 від 3 вересня 2013 р.). Рецензент – кандидат юридичних наук, доцент ***О. О. Пащенко****.*

УДК 343.9

В. С. Батиргареєва, доктор юридичних наук, старший науковий співробітник, заступник директора з наукової роботи Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків

ВПЛИВ ПРОЦЕСІВ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ СВІТУ НА РОЗВИТОК КРИМІНОЛОГІЧНОЇ НАУКИ В УКРАЇНІ

У статті розглядається вплив світових глобалізаційних процесів на розвиток методологічної та предметної складових кримінологічної науки України. Розвиток предметної складової експонується в межах так званої «формули» злочинної глобалізації, якою визначаються основні вектори трансформаційних змін злочинності, що відбуваються у масштабах світового рівня.

Ключові слова: *глобалізація, злочинність, кримінологічна наука.*

У теперішній час визначальною дослідницької матрицею для виміру проблем, що зачіпають інтереси людства в цілому і кожної окремої людини, та пошуку шляхів їх розв’язання стає глобалістика. Якщо виходити з того, що в епоху глобалізації суспільного життя наука є світовим інформаційним процесом накопичення знань, то слід визнати існування низки наукових дисциплін, які рефлексують на прояви тих процесів, що можна розцінити як прояви глобалізації (світова економіка, політологія, технологія, культурологія, соціологія, демографія та ін.). Серед них особливе місце посідає і кримінологія, особливо з огляду на те, що її об’єкт – злочинність так само має інтернаціональний характер[1], а питання – чи є девіантність сателітом злочинності або вона виступає противагою процесам глобалізації – поки що практично залишається відкритим.

У ракурсі наукових проблем кримінологічної науки особливе значення у структурі негативних наслідків глобальних змін світу мають криміногенні й кримінологічно значущі наслідки глобаліза-

[1] Гилинский Я. Современные тенденции мировой криминологии / Я. Гилинский // Криминолог. журн. – 2012. – № 3. – С. 5.

© Батиргареєва В. С., 2013

ції, що потребують розробки кримінальної політики відповідного рівня та вживання заходів ефективної протидії як новим, так і традиційним видам та формам суспільно небезпечної поведінки. На думку В. В. Лунєєва, можна говорити про істотний і специфічний внесок глобалізації принаймні у вісім кримінологічно значущих аспектів: 1) високий рівень і своєрідну структуру злочинності у світі та окремих країнах; 2) сукупність причин та умов злочинності та її різновидів; 3) особливості особи злочинця; 4) виникнення нових форм та видів суспільно небезпечної діяльності; 5) розширення специфічної сфери злочинного у кримінальному законодавстві; 6) транснаціоналізацію злочинності (особливо організованої і терористичної); 7) вимушене розширення міжнародного співробітництва у боротьбі з транснаціональною злочинністю; 8) зміст та організацію запобігання злочинності[1].

Як бачимо, практично всі складові кримінологічної науки у процесі подальшої глобалізації зазнають й зазнаватимуть помітних змін і впливів. Водночас не можна не зауважити, що процеси глобалізації світу впливають не лише на предметну складову кримінологічної науки, а й на її методологічну (процедурну) частину отримання нею нового знання. Ще деякий час тому розробка філософсько-гносеологічних і логіко-методологічних проблем у вітчизняних суспільних науках поєднувалася з критичним ставленням до напрямів наукового пізнання вченими Заходу, перш за все до неопозитивізму, а потім і до так званих постпозитивістських концепцій. Звичайно, такий підхід мав цілком визначену соціальну мотивацію і був пов'язаний із загальними недоліками атмосфери періоду застою[2]. Але некритичне дотримання принципу монізму у визначенні методології кримінологічних досліджень призводило до недостатнього емпіричного обґрунтування концептуальних підходів і теорій. Підгонка кримінологічних досліджень під заздалегідь сприйняті ідеологічні догми сприяло помилковим висновкам і по-

[1] Лунеев В. В. Эпоха глобализации и преступность / В. В. Лунеев. – М. : Норма, 2007. – С. 22.

[2] Швырев В. С. Анализ научного познания: основные направления, формы, проблемы / В. С. Швырев. – М. : Наука, 1988. – С. 103–104.

рочним рекомендаціям[1]. Цей недолік особливо рельєфно дався взнаки, коли у 80–90-х роках XX ст. налагодилися контакти із зарубіжними кримінологами, більшість з яких твердо стоять на позитивістських, соціологічних позиціях, а їх теорії й висновки завжди підкріплюються індуктивним шляхом, посиланнями на репрезентативні спостереження[2]. Недостатня же увага до висновків зарубіжних авторів та нехтування емпіричними дослідженнями на користь зайвого теоретизування тих чи інших питань сприяло тому, що логіка міркувань і дослідницький інструментарій, за допомогою якого обґрунтовувалися висновки у вітчизняній науці, довгий час характеризувалися однолінійністю та вузькістю.

І сьогодні ми все ще є прихильниками відомої традиційності у підходах до визначення й оцінки певної проблеми та заходів її розв'язання. Так, за проблемою глобалізації світу й, зокрема, злочинності, часто не помічають процесів зворотного напрямку, які можна визначити, як антиглобалізаційний напрям руху історії суспільства; не бачать, що поряд із негативними, так би мовити, прямими наслідками процесу глобалізації виникають й певні деструкції, що є свідченням зворотних процесів – прагнення певної частини населення планети до локалізації окремих регіонів або частин світу (наприклад, сепаратизм, тероризм, націоналізм, екстремізм тощо).

Із висловленого випливає, що у методологічному сенсі явища глобалізації кримінальної дійсності мають ставати предметом розгляду поряд із проявами антиглобалізації злочинності. До того ж під час аналізу трансформацій складових предмета кримінології в умовах глобальних процесів слід брати до уваги, що політичний курс глобалізації викликає тенденцію до уніфікації законодавства, чим певною мірою звужуються можливості врахування національного досвіду у розв'язанні важливих питань підвищення ефективності правоохоронної діяльності. Тому, здається, є не зовсім правильним підхід до проголошення принципу стратегічної і тактичної

[1] Зелинский А. Ф. Криминология : курс лекций / А. Ф. Зелинский. – Харьков : Прапор, 1996. – С. 10.

[2] Рущенко І. П. Соціологія злочинності : монографія / І. П. Рущенко. – Х. : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2001. – С. 16.

одноманітності й уніфікації міжнародних зусиль у сфері боротьби зі злочинністю.

В епоху глобалізації світу мають змінюватися й організаційні форми підтримки та подальшого розвитку наукових досліджень. Поряд із традиційними формами бюджетного фінансування фундаментальних і прикладних досліджень та розробок все більшого значення набуватиме конкурсне фінансування через різні міжнародні й національні наукові та благодійні фонди, приватні джерела інвестиційних надходжень та ін.

Важливе значення в дослідженні злочинності на європейському просторі має створене у 2000 р. Європейське товариство кримінологів. Метою останнього є підтримка наукового обміну і співробітництво кримінологів Європейського континенту, поширення кримінологічних знань на міжнаціональному рівні. Разом із тим на конференціях, які проводяться цією організацією, постійно підкреслюється роль нових ідей щодо стратегічних напрямів і конкретних заходів протидії злочинності в умовах високої мобільності населення, що є незмінним супутником глобалізаційних процесів у світі.

На сьогоднішній день проведено дванадцять щорічних конференцій Європейського товариства кримінологів. Серед основних питань для наукової співпраці колишній президент товариства Е. Савона назвав порівняльний аналіз стану злочинності в європейських країнах, розвиток методів оцінки політики стосовно запобігання злочинності, нові технології у справі запобігання злочинам, співвідношення між безпекою і дотриманням прав людини[1].

Розвиток предметної частини кримінологічної науки в Україні зумовлюється своєрідною «формулою» злочинної глобалізації, якою визначаються основні вектори трансформаційних змін злочинності, що відбуваються у масштабах світового рівня. Цією «формулою» охоплюється, по-перше, виникнення нових видів злочинності, пов'язаних насамперед із глобалізацією комунікативних, економічних процесів та технологічним розвитком світу в цілому,

[1] Шостко О. Ю. Діяльність європейських кримінологічних установ / О. Ю. Шостко // Проблеми законності : республік. міжвід. наук. зб. / за ред. В. Я. Тація. – Х., 2006. – Вип. 81. – С. 148.

прогресивними досягненнями у багатьох сферах науки і техніки. До таких видів злочинних проявів слід віднести кіберзлочинність, незаконну трансплантацію органів людини, крадіжку й контрабанду автотранспорту, незаконний обіг зброї новітнього покоління, ядерних матеріалів та радіоактивних речовин, економічні злочини, зумовлені, зокрема, паливно-енергетичною кризою у світі та нестабільністю фінансових і сировинних ринків, екологічні злочини тощо. До цього умовного вектора, на наш погляд, слід віднести й випадки «зникнення» так званих «старих» злочинів. Так, наприклад, на значному за геополітичною системою координат пострадянському просторі внаслідок відходу від моделі соціалістичної системи господарювання і запровадження ідеології ринкової економіки була декриміналізована низка діянь, які у минулому визнавалися злочинами (спекуляція, приватнопідприємницька діяльність, комерційне посередництво та ін.). Замість цього відбулася криміналізація низки діянь, притаманних ринковій економіці. Водночас відома лібералізація суспільно-політичного життя із проголошенням культу абсолюту особистості, що визнана непохитним стандартом західного соціуму, сприяли відмові від кримінального переслідування таких у минулому кримінально караних діянь, як зайняття бродяжництвом, жебрацтвом, ведення іншого паразитичного способу життя. Отже, у такий спосіб глобалізаційні процеси вплинули на облік злочинності принаймні на одній шостій земної поверхні світу.

По-друге, злочинна глобалізація виявляється й у відродженні, або «реконструкції» деяких видів злочинів, які в минулому хоча і мали певне поширення, проте знаходилися здебільшого у зародковому стані, а в теперішній час вони набули поширення на новому рівні або в нових масштабах (торгівля людьми, піратство, незаконна міграція, внутрішній та міжнародний тероризм, злочини, пов'язані з незаконним обігом певних предметів, у тому числі з викраданням творів мистецтва та культурної спадщини, крадіжка інтелектуальної власності тощо). Разом із тим у контексті цього вектору «формули» глобалізації злочинності незайвим буде навести влучне висловлювання Я. Гілінського про те, що «світова кримінологія … переосмислює деякі "старі" за змістом злочини, надаючи

їм новий зміст»[1]. До таких злочинів вченим віднесені «злочини ненависті» (*hate crimes*) і «стокерство» (від англ. *stalking* – переслідування, вистежування).

Щодо так званих злочинів ненависті, то вони існували завжди. Це злочини, що вчиняються з мотивів національної, расової, релігійної ворожнечі або розбрату, коли переслідується невизначене коло осіб, що належать до ненависної групи. З другої половини XX ст. вони набули характеру гострої соціальної проблеми, оскільки глобалізація прискорила міграцію, змішання рас, етносів і культур, релігій та звичаїв, що призвело до взаємного непорозуміння, роздратування з приводу «їх» звичок, звичаїв, стилю життя тощо[2].

У контексті розглянутих векторів трансформаційних змін злочинності, що виділені нами у формулі злочинної глобалізації, слід визнати справедливим зауваження Н. В. Круглової, що припинення конкуренції двох суспільно-політичних систем (капіталізму і соціалізму) не лише не призвело до формування світу, заснованого на єдиних принципах, та створення універсальної загальної культури, що забезпечило б набуття толерантності як світової соціокультурної норми, а навпаки, виявило тенденцію до інтенсифікації (за термінологією С. Хантінгтона) «культурних війн»[3]. У таких процесах криються, зокрема, витоки проблеми тероризму, що є наочним проявом «злочинів ненависті», які виявляються реальною загрозою існуванню як окремих суспільств, так і людства в цілому.

Щодо правопорушень, які у західній кримінологічній літературі отримали назву стокерства (або сталкерства), відмітимо, що їх особливість полягає в тому, що жертвами таких правопорушень можуть ставати колись близькі злочинцям особи – колишні подружжя або співмешканці, діти, батьки, а також колишні друзі,

[1] Гилинский Я. Современные тенденции мировой криминологии / Я. Гилинский // Криминолог. журн. Байкал. гос. ун-та экономики и права. – 2012. – № 3. – С. 14–15.

[2] Там само. – С. 15.

[3] Круглова Н. В. Толерантность как социокультурная норма (западноевропейский опыт) : автореф. дис. … д-ра филос. наук : 24.00.01 / Н. В. Круглова ; С.-Петерб. гос. ун-т. – СПб., 2011. – С. 31.

товариші по службі та ін. Стокерство, виходячи з англійського походження цього слова, означає пошуки, переслідування, вистежування та подальше стеження й залякування жертви з метою установлення повного контролю над нею, нерідко пов’язаного із застосуванням фізичного насильства, аж до вбивства жертви. Отже, слово «стокерство» найбільш влучно відбиває сутність подібної практики. Типова поведінка стокерів полягає у небажаній нав’язливій увазі до певної особи з боку іншої особи або навіть групи людей. Причому конкретні форми стокерства можуть мати широкий діапазон свого прояву – від порушення елементарних правил міжособистісного спілкування (постійні телефонні дзвінки й образи по телефону або електронній пошті, надсилання небажаних подарунків тощо) до протиправних дій (серйозні погрози й залякування фізичним насильством, спричинення шкоди життю й здоров’ю жертви).

Дедалі проблематика стокерства у світі стає все більш актуальною. За даними американських учених, у Сполучених Штатах Америки одна з чотирьох жінок (25%) та один із тринадцяти чоловіків (7,9%) повідомили, що протягом свого життя ставали жертвами переслідування, а 6,5% і 2% жінок і чоловіків відповідно – протягом лише 2010 р.[1] Таким чином, стокерство виявляється своєрідною «нормою» буденного життя, що не визнає державних кордонів і посилено тиражується у масову свідомість за пропагандистських можливостей засобів мас-медіа. Напевно, цей феномен має стати предметом пильної уваги у вітчизняних кримінологів.

Логічним продовженням дослідження стокерства виявляється й проблема жертв злочинів (особливо такий її ракурс, як неодмінна тенденція до латентизації віктимності значної кількості осіб) та їхнього захисту. Тому недаремно в останнє десятиліття значна частина наукових доповідей і повідомлень на європейських конференціях та форумах світового рівня присвячується підвищенню рівня захисту жертв злочинів, у тому числі захисту дітей від різних проявів насильства.

[1] The National Intimate Partner and Sexual Violence Survey / Michele C. Black, Kathleen C. Basile, Matthew J. Breiding et al. : 2010 Summary Report. – Atlanta, GA : National Center for Injury Prevention and Control, Centers for Disease Control and Prevention, 2011. – P. 29.

По-третє, до сфери інтересів кримінології у контексті глобалізаційних процесів входить так само набуття новими або традиційними видами злочинності небезпечних форм транснаціональної злочинної організації і кооперації (організовані форми різних видів злочинності – наркотичної злочинності, незаконного обігу зброї, торгівлі людьми, незаконних операцій із культурними цінностями тощо). Як справедливо наголошується А. І. Долговою у цьому зв'язку, організована злочинність ніколи не залишається у межах кордонів лише однієї держави, із часом вона неминуче приймає міжнародний або транснаціональний характер, що має своїм закономірним наслідком глобалізацію кримінального суспільства[1].

Окремо слід наголосити на проблемі корупції, що підриває безпеку будь-яких суспільств, суперечить запровадженню демократичних цінностей та ідеалів у сучасному світі, стає нездоланною перешкодою на шляху укріплення законності й правопорядку. І хоча корупція, на перший погляд, є проблемою окремого суспільства внаслідок відомих причин, проте такий соціум, уражений корупцією, фактично випадає зі контексту світового розвитку, втягується у процеси криміналізації, що нерідко відбиваються й на транснаціональному рівні. Такі суспільства у першу чергу й стають мішенню злочинних впливів, що піддають ще більшій корозії моральні засади власного буття цього суспільства. Це ще одна вагома причина, щоб проблематику корупції розглядати у нерозривному зв'язку із глобалізацією кримінального світу.

Отже, все перелічене має стати предметом розгляду сучасної кримінологічної науки, практична цінність якої у цьому плані полягає в тому, щоб професійно відслідковувати та фіксувати всі криміногенні тенденції з метою своєчасної корекції напрямів кримінально-правової політики, вдосконалення законодавства та заходів боротьби з новими видами і формами злочинності, у тому числі й транснаціонального характеру, зумовленими глобалізаційними змінами світу.

Реакцією світової спільноти у відповідь на глобалізацію злочинності має стати глобалізація соціального контролю над цією

[1] Долгова А. И. Преступность, ее организованность и криминальное общество / А. И. Долгова. – М. : Рос. криминолог. о-во, 2003. – С. 428.

злочинністю. Цей контроль виявляється, зокрема, у створенні Інтерполу та Європолу; у розробці й прийнятті численних міжнародно-правових актів, спрямованих на протидію організованій злочинності, наркобізнесу, легалізації (відмиванню) грошей, тероризму; у міжнародно-правовій регламентації умов утримання засуджених осіб в пенітенціарних установах (у тому числі так звані Мінімальні стандартні правила поводження з ув'язненими); у поширенні ідеї та практики *«community policing»* – партнерських стосунків між поліцією та общинами за місцем проживання; у практиці «відновлювальної» юстиції *(restorative justice)* та ювенальної юстиції, загальносвітової тенденції відмови від смертної кари та ін.[1]

На наш погляд, виходячи із «формули» злочинної глобалізації, сьогодні в Україні намітилися такі тенденції у стратегії запобігання й протидії останній, які є своєрідною відповіддю на виклики зазначених вище трьох складових цієї «формули». По-перше, це кримінальзація нових, раніше невідомих національному правовому полю суспільно небезпечних діянь за результатами їх всебічного вивчення й аналізу та розробка відповідних заходів протидії таким видам злочинності (наприклад, насильницькому донорству, трансплантації органів людини, кіберзлочинності та ін.). При цьому, як неодноразово буде підкреслено, йдеться як про внутрішньодержавний, так і про міжнародний рівень відповідних стратегій. Так, Комітетом міністрів Ради Європи у листопаді 2001 р. прийнята Конвенція про кіберзлочинність. У відповідності до положень цієї Конвенції та з урахуванням міжнародного досвіду в Україні прийнято закони «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо відповідальності за незаконне втручання в роботу мереж електрозв'язку» від 5 червня 2003 р. та «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України» від 23 грудня 2004 р., якими до розділу XVI КК України (Злочини у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку) внесено зміни до редакції вже чинних статей та доповнення у вигляді нових статей, зокрема, що передбачають кримінальну відповідальність за

[1] Глобализация и девиантность / науч. ред. Я. Гилинский. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2006. – С. 10.

створення з метою збуту, збут технічних пристроїв та комп'ютерних програм, що призначені для незаконного вручання в роботу комп'ютерів, їх мереж або здатних блокувати їх роботу[1].

По-друге, адекватним стратегічним курсом в умовах поширення злочинів, які вже були відомими у минулому, але на новому етапі розвитку суспільства набули значних масштабів і нової якості, слід визнати модернізацію чинного законодавства та практики боротьби згідно із потребами часу. У цьому контексті не виключена й криміналізація суспільно небезпечних діянь, які раніше не передбачалися національним кримінальним законодавством, але які вже відомі історії і на певному проміжку часу набули значної актуальності й для нашої держави. До таких злочинів, наприклад, належить торгівля людьми, що визнана злочином міжнародного характеру, однією із сучасних форм рабства, що є кричущим порушенням основних прав і свобод людини, зневажанням її людської гідності. Свого часу Україна стала однією з небагатьох країн Європи, що передбачили у своєму кримінальному законодавстві відповідальність за торгівлю людьми. Примітно, що свого часу на міжнародному рівні досвід українського уряду та вітчизняних недержавних організацій у вирішенні питань запобігання та протидії торгівлі людьми визнаний як позитивний приклад для інших країн. З моменту криміналізації у 1998 р. діяння, пов'язаного із торгівлею людьми, в Україні прийнято чотири державні програми, повністю присвячені проблемі подолання торгівлі людьми, та Закон України «Про протидію торгівлі людьми» від 20 вересня 2011 р. Ці документи вирізняє комплексність, масштабність, узгодженість дій багатьох виконавців – міністерств і відомств, правоохоронних органів, громадських організацій тощо. Все це свідчить про дуже серйозний підхід в Україні до проблеми протидії поширенню торгівлі людьми. Разом із тим наведене викликає необхідність осмислення й розробки ще однієї важливої проблеми кримінологічної науки – створення теорії програмування й планування заходів боротьби зі злочинністю в Україні.

[1] Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України» [Електронний ресурс] (реєстр. № 3039 від 30 січ. 2013 р.). – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=14099. – Заголовок з екрана.

По-третє, «відповіддю» стосовно набуття новими або традиційними видами правопорушень небезпечних форм транснаціональної злочинної організації і кооперації має стати посилення кримінальної відповідальності, удосконалення й кооперація заходів протидії щодо них. Так, наприклад, посилення взаємозалежності економіки окремих країн у XX ст. змусило об'єднувати зусилля у протидії такому небезпечному явищу, яким виступає корупція. Така акумуляція зусиль насамперед відбувається в рамках міжнародних організацій, які сферу запобігання та протидії корупції визначають як один із пріоритетів їхньої діяльності[1].

Відмітимо, що стосовно корупції так само можна виділити два рівні можливої реакції соціуму на неї – зовнішній і внутрішній. На зовнішньому рівні одним із перших міжнародних документів, яким засуджувалися всі види корупції, включаючи хабарництво, стала ухвалена 15 грудня 1975 р. резолюція Генеральної Асамблеї ООН 3514 (XXX), що закликала уряди країн вжити на національному рівні всіх необхідних заходів щодо запобігання та протидії корупції, які вони вважатимуть доцільними, включаючи законодавчі. На Восьмому конгресі ООН (Гавана, 1990 р.) ухвалено «Практичні заходи боротьби з корупцією», в яких визначено найбільш важливі завдання для подолання корупції (аналіз урядами адекватності національного кримінального законодавства, включаючи процесуальні норми, здатного реагувати на всі види корупції; розробка адміністративних та регулятивних механізмів запобігання корупції; встановлення процедури виявлення, розслідування та засудження корумпованих посадових осіб; розробка правових положень для конфіскації коштів та майна, набутих у результаті корупції; вжиття відповідних заходів стосовно підприємств, причетних до корупції, та ін.). Ці завдання уточнювалися й деталізувалися у низці наступних документів, прийнятих у межах діяльності ООН (резолюція Генеральної Асамблеї ООН «Боротьба з корупцією» від 12 грудня 1996 р., Декларація ООН «Про боротьбу з корупцією та хабарництвом у міжнародних комерційних операціях» (1996 р.), Міжнарод-

[1] Участь України в міжнародному співробітництві у сфері запобігання та протидії корупції [Електронний ресурс] : лист М-ва юстиції України від 22 черв. 2011 р. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/n0042323-11. – Заголовок з екрана.

ний кодекс поведінки державних посадових осіб (1996 р.), Керуючі принципи для ефективного виконання Кодексу поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку (1989 р.) та ін.).

У теперішній час Україна досить активно бере участь у процесах протидії корупції, підписавши низку важливих міжнародних антикорупційних угод, серед яких Конвенція ООН проти корупції 2003 р., Цивільна конвенція РЄ про боротьбу з корупцією 1999 р., Кримінальна конвенція Ради Європи про боротьбу з корупцією 1999 р., Додатковий протокол до Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією 2003 р.

На національному рівні в Україні у 2011 р. був прийнятий Закон «Про засади запобігання і протидії корупції». У відповідності до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення» від 7 квітня 2011 р. посилено кримінальну відповідальність за вчинення низки корупційних злочинів, раніше передбачених КК України (зокрема, як обов'язкове додаткове покарання кримінальним законом передбачено призначення штрафу за ст. 364 (Зловживання владою або службовим становищем) і ст. 365 (Перевищення влади або службових повноважень), і введено низку нових складів злочинів (ст. 364^1 (Зловживання повноваженнями службовою особою юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми), ст. 365^1 (Перевищення повноважень службовою особою юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми), ст. 365^2 (Зловживання повноваженнями особами, які надають публічні послуги), ст. 368^2 (Незаконне збагачення), ст. 368^3 (Комерційний підкуп службової особи юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми), ст. 368^4 (Підкуп особи, яка надає публічні послуги), ст. 369^2 (Зловживання впливом)).

За подібною дворівневою схемою поєднуються зусилля світової спільноти й щодо протидії організованій злочинності, пов'язаної, зокрема, з незаконним обігом наркотиків, зброї, торгівлею людьми, проституцією, ігорним бізнесом тощо. Після ратифікації Україною у 2004 р. Конвенції ООН про боротьбу з транснаціональною організованою злочинністю від 15 листопада 2000 р. та двох протоколів

до неї (Протокол проти незаконного ввозу мігрантів по суші, морю і повітрю та Протокол про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, і покарання за неї) в Україні прийнято Концепцію державної політики у сфері боротьби з організованою злочинністю від 21 жовтня 2011 р. та План заходів щодо реалізації Концепції державної політики у сфері боротьби з організованою злочинністю від 25 січня 2012 р. Раніше у 2003 р. в Україні прийнято Указ Президента України «Про невідкладні додаткові заходи щодо посилення боротьби з організованою злочинністю і корупцією». Разом із тим Кримінальним кодексом України передбачено, зокрема, кримінальну відповідальність за створення злочинної організації (ст. 255) і за сприяння учасникам злочинних організацій та укриття їх злочинної діяльності (ст. 256).

Таким чином, слід погодитися з думкою, що відповіддю на негативні виклики сучасності може стати тільки активізація міждержавного співробітництва у сфері безпеки (у тому числі, під егідою ООН або на іншій основі) та поступове ревізування, осучаснення норм міжнародного права з перспективою створення принципово нових (можливо, також мережних) міжнародних структур безпеки[1]. Такий підхід у XXI ст. має стати визначальною стратегією боротьби з найбільш небезпечними формами злочинної організації й кооперації, що здебільшого виявилися породженням глобалізаційних процесів, якими й надалі супроводжуватиметься розвиток людського суспільства.

Водночас об’єднання зусиль у цьому напрямку потребує глибокого осмислення й фундаментальної розробки теоретичного обґрунтування такої боротьби. Ось тут провідну роль і відіграє кримінологічна наука, завданнями якої у контексті відшукання дійових важелів впливу на явище злочинності мають стати: всебічний аналіз причин й умов, що зумовлюють існування як транснаціональної, так і внутрішньодержавної злочинності, що виявляється породженням загальних процесів глобалізації, а також моніторинг за явищем глобалізації як таким із прогнозуванням її подальшого

[1] Герасіна Л. М. Деструктивні мегатенденції сучасності: глобальний конфлікт, глобалізація злочинності, міжнародний тероризм / Л. М. Герасіна, М. П. Требін // Укр. соціум. – 2008. – № 4 (27). – С. 147.

розвитку та відповідного впливу на злочинні тенденції; розробка й пропаганда найбільш ефективних стратегій боротьби із транснаціональними злочинними проявами, константою якої має стати постійне удосконалення співпраці й координації зусиль правоохоронних органів різних країн з одночасним урахуванням усталених національних особливостей та традицій щодо визначення форм і методів боротьби із цією злочинністю в тій чи іншій країні, що добре себе зарекомендували; обмін досвідом українських кримінологів і зарубіжних колег у форматі міжнародних кримінологічних форумів та Європейського товариства кримінологів; підготовка рекомендацій щодо удосконалення міжнародно-правової бази боротьби зі злочинністю та гармонізації національного кримінального законодавства; тощо.

В статье рассматривается влияние мировых глобализационных процессов на развитие методологической и предметной составляющих криминологической науки Украины. Развитие предметной составляющей экспонируется в пределах так называемой «формулы» преступной глобализации, которой определяются основные векторы трансформационных изменений преступности, происходящие в масштабах мирового уровня.

The article is devoted to the impact of globalization on the development of methodological and substantive components of the criminological science of Ukraine. Development of substantive component is exhibited within the so-called «formula» of criminal globalization, which determines the main vectors of transformational changes crime taking place at the level of the world level.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем запобігання злочинності НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України (протокол № 13 від 16 жовтня 2013 р.).
Рецензент – кандидат юридичних наук, доцент ***О. О. Пащенко****.*

УДК 343.542

Б. М. Головкін, доктор юридичних наук, професор, завідувач сектору дослідження проблем злочинності та її причин Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків

ЗЛОЧИННІСТЬ НА ВУЛИЦЯХ ТА В ІНШИХ ГРОМАДСЬКИХ МІСЦЯХ

Сформульовано поняття та ознаки громадських місць. Проаналізовано злочини, що вчиняються на вулицях і в громадських місцях. Установлено тенденції та закономірності їх поширення.

Ключові слова: *громадські місця, насильницькі злочини, вулиця, соціальний контроль.*

Повсякчас, вступаючи у відносини з іншими людьми, ми ризикуємо стати жертвою певного злочину. Небезпека чатує нас повсюди: вдома, на роботі, на відпочинку. Втім, найчастіше тривога за особисту безпеку та долю близьких людей з’являється у темний час доби при перебуванні на вулицях та в інших громадських місцях. Так, за результатами досліджень Київського інституту проблем управління імені Горшеніна, 75 % громадян визнають існування в їхньому населеному пункті місць, де небезпека стати жертвою кримінального насильства найбільш висока. Найчастіше такими є вулиці, прибудинкова територія, зупинки транспорту та інші громадські місця[1].

Протидія злочинності на вулицях та в інших публічних місцях визнається одним зі стратегічних завдань для більшості країн світу. Організація Об’єднаних Націй у резолюціях 5, 6, 7, 8, 9, 11 Конгресів[2] віднесла протидію насильству на вулицях у великих

[1] Результаты опроса «Безопасность в Украине», проведенного Институтом Горшенина в октябре 2011 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: inststute.gorshenin.ua/news/531. – Загл. с экрана.

[2] Конгрессы ООН по предупреждению преступности и уголовному правосудию : сб. материалов : в 3 кн. / Нац. акад. прав. наук Украины ; НИИ изучения пробл. преступности им. акад. В. В. Сташиса / под общ. ред. В. В. Голины. – Киев : Право Украины ; Х. : Право, 2013. – Кн. 1. – 188 с.; кн. 2. – 184 с.; кн. 3. – 168 с.

© Головкін Б. М., 2013

містах до пріоритетних напрямів міжнародної політики ООН у сфері попередження злочинності і кримінального правосуддя. Наслідки злочинів, особливо насильницьких, що вчиняються в умовах вуличного простору, акумулюються у суспільній свідомості як небезпека, що реально загрожує усім і кожному. А тому за станом вуличної злочинності міжнародні інспектори ООН оцінюють рівень безпечності проживання в тій чи іншій країні, стан правопорядку в цілому.

Більшість вуличних насильницьких злочинів вчиняються в умовах неочевидності в темний час доби, що суттєво ускладнює їх розкриття та покарання винних. Дана особливість негативно позначається на довірі населення до правоохоронних органів, які не можуть гарантувати особисту і майнову безпеку людей під час перебування у громадських місцях, та негативно позначається на іміджі держави на міжнародній арені. Неефективність запобігання цій категорії злочинів з боку органів внутрішніх справ пов'язана із системною кризою профілактичної діяльності, орієнтованістю галузевих служб і підрозділів на першочергове виконання показників оцінювання оперативно-службової діяльності та формальне реагування на повідомлення про вже вчинені в умовах неочевидності злочини на вулицях та в інших громадських місцях. Внаслідок цього керівний склад ОВС постійно опиняється в ситуації, коли раз поза раз доводиться виправдовуватися за непрофесійність дій підлеглих, удавати стабільність, а часом і надумане покращення криміногенної ситуації у громадських місцях, заспокоювати громадську думку твердженнями про нібито малозначущість та хуліганську спрямованість більшості «вуличних» насильницьких злочинів. Такий підхід лише шкодить повноцінному дослідженню проблеми злочинності на вулицях та в інших громадських місцях, що завжди викликає значний суспільний резонанс і потребує ефективного вирішення на державному рівні.

Виокремлення злочинності у громадських місцях у самостійний вид злочинності відбулося досить давно як у кримінологічній науці, так і на практиці. До різних аспектів її вивчення зверталися у своїх працях такі науковці, як В. В. Василевич, О. М. Джужа,

О. Г. Кулик, В. М. Дрьомін, А. В. Півень, В. В. Тіщенко, Д. В. Петров, В. І. Шакун, В. Ю. Шепітько та ін. Кримінологічна класифікація злочинів здійснюється за різними критеріями. Найчастіше в ролі таких виступають об’єкт злочинного посягання, місце його вчинення, соціальна сфера діяльності; причини; мотивація; особливості особи злочинця та ін.[1] Поряд із цим існують і більш складні класифікації, в основі яких лежать кілька групувальних підстав, наприклад, об’єднання до однорідної групи злочинів за мотивами і способом їх вчинення (корисливі насильницькі злочини), за спрямованістю і видом злочинних посягань (злочини у сфері господарської діяльності, злочини у сфері службової діяльності), за територіальною поширеністю (злочинність у східних, західних, південних, північних регіонах), за об’єктами народного господарства (злочинність на об’єктах нафтогазового комплексу, паливно-енергетичного, агропромислового комплексів), за характером і місцем вчинення злочину (рецидивні злочини у місцях позбавлення волі), за видом злочинних посягань та місцем їх вчинення (крадіжки, поєднані із проникненням у житло та інше приміщення, грабежі і розбої, вчинені на залізничному транспорті), за просторовою поширеністю злочинних посягань (злочинність на вулицях та в інших громадських місцях) тощо.

Перш ніж розглянути специфіку злочинності на вулицях та в інших громадських місцях, слід розібратися із ключовими поняттями «вулиця» та «громадські місця», що є системоутворюючими критеріями вирізнення відносно однорідної групи злочинів.

Визначення вулиці дається у Положенні про порядок ведення Єдиного реєстру досудових розслідувань, затвердженому наказом Генерального прокурора України № 69 від 17 серпня 2012 р., яке визначає порядок включення до Реєстру кримінальних правопорушень, що вчинені на вулицях (дорогах), площах, у парках, скверах. Так, у пункті 2.27 зазначеного Положення «вулиця» визначається як відкрита частина території міста чи населеного пункту, крім приміщень та будівель, на якій перебувають громадяни, рухається транспорт і до якої є вільний доступ у будь-яку пору року та час

[1] Криминология : учебник / под ред. В. Н. Кудрявцева и В. Е. Эминова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Юристъ, 2002. – С. 309.

доби. Також вулицею слід вважати проїжджу частину дороги, у т. ч. автомагістралі, тротуари, площі, проспекти, бульвари, набережні, мости, шляхопроводи, естакади, проїзди, зупинки громадського транспорту, парки, сквери, провулки, завулки, двори, за винятком приватних домоволодінь, включаючи зелені насадження та елементи благоустрою.

Відповідно до пункту 2.28 Положення до кримінальних правопорушень, що вчинені в умовах вулиці, належать: крадіжки з ресторанів, кафе, закладів громадського харчування, магазинів, ларків, кіосків, транспортних засобів, інших об'єктів, якщо проникнення в них здійснено безпосередньо з вулиці; незаконне заволодіння транспортним засобом, якщо він знаходився на вулиці, біля будинків, на стоянках, які не охороняються[1].

Згідно із Положенням «громадські місця» – це місця, що використовуються громадянами для спільної роботи, відпочинку, пересування, проведення масових заходів та інших потреб (вулиці, площі, вокзали, аеропорти, магазини, кафе, бари, ресторани, музеї, клуби, пляжі в період їх роботи, а також транспортні засоби громадського користування під час перебування в них громадян, ділянки лісу, поля під час проведення на їх території організованих масових зібрань). На залізничному транспорті, в аеропортах, у річкових та морських портах учиненими в громадських місцях слід вважати кримінальні правопорушення, що вчинені в приміщеннях вокзалів, пасажирських (приміських) потягах, літаках, катерах, пароплавах; на перонах, платформах, пристанях та в інших місцях під час очікування посадки та висадки пасажирів. Не слід вважати такими, що вчинені у громадських місцях, кримінальні правопорушення, що скоюються протягом тривалого часу (продовжені кримінальні правопорушення), та кримінальні правопорушення, вчинені у приміщеннях, відведених для проживання (хоча б тимчасово), і тих, які виконують функції житла (власні домоволодіння, квартири, жилі кімнати будівель та приміщень готелів, гуртожитків, санаторіїв, пансіонатів, профілакторіїв, будинків відпочинку, кемпінгів), учинені в місцях загального користування за місцем прожи-

[1] Положення про порядок ведення Єдиного реєстру досудових розслідувань : затв. наказом Генер. прокурора України № 69 від 17 серп. 2012 р.

вання, на сходах, сходовій клітці, горищах, у підвалах, ліфтах жилих будинків, учинені на території підприємств, установ та організацій (незалежно від обмеження до них доступу адміністрацією), крім випадків, коли особи, які знаходяться в указаних місцях, своїми неправомірними діями порушують інтереси сторонніх осіб (наприклад, особа, перебуваючи на балконі чи у вікні квартири, викрикує непристойні слова або своїми діями порушує спокій громадян). Не вважаються громадськими місцями території залізничних станцій, морських і річкових портів, аеропортів, вантажних районів та дворів, контейнерних площадок, території підприємств, установ та організацій залізничного, морського, річкового та повітряного транспорту, не пов'язані з обслуговуванням пасажирів та які мають обмежений доступ[1].

Із кримінологічної точки зору «громадські місця» – *це відкрита територія невиробничого і нежитлового призначення, яка використовується невизначеним колом людей для спільного пересування, спілкування, відпочинку, проведення видовищних заходів у будь-який час доби і пору року, що послаблює соціальний контроль, сприяє деперсоніфікації міжособистих відносин і несе загрозу злочинних посягань.*

До кримінологічних ознак, що характеризують громадські місця, належать: відкритість території, тобто вільний доступ невизначеного кола людей у будь-який час доби і пору року; невиробничий і нежитловий характер цієї території; суспільне призначення – задовольняти інтереси місцевої громади у спільному пересуванні, спілкуванні, відпочинку, організації масових і видовищних заходів; неформальний характер та анонімність міжособистих відносин, що складаються у громадських місцях, і пов'язане з цим байдуже ставлення учасників цих відносин до колективної безпеки; послаблений контроль за станом правопорядку у таких місцях із боку громадськості і правоохоронних органів.

За даними статистичної звітності МВС України, з 2009 р. відбувається збільшення кількості зареєстрованих злочинів, учинених у громадських місцях: 2009 р. – 58 013, 2010 р. – 71 481, 2011 р. –

[1] Положення про порядок ведення Єдиного реєстру досудових розслідувань : затв. наказом Генер. прокурора України № 69 від 17 серп. 2012 р.

94 632. За три роки приріст злочинів даної категорії становив + 63,1%, а їх частка у загальній кількості зареєстрованих злочинів збільшилася від 13,3% до 18,3%. Як відмічає О. Г. Кулик, характер злочинів, що вчиняються у громадських місцях, є відносно стабільним, оскільки в середньому 77,5% діянь належать до категорії невеликої і середньої тяжкості, тяжкі й особливо тяжкі злочини становлять 22,5%[1]. У 2011 р. структура злочинів, учинених у громадських місцях, була такою: крадіжка – 58,0%, грабіж – 17,2%, хуліганство – 7,1%, незаконне заволодіння транспортним засобом – 2,4%, розбій – 2,1%, порушення правил безпеки руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами, – 1,7%, умисні тяжкі тілесні ушкодження – 0,9%, умисні вбивства – 0,3%, решта – інші злочини. Достатньо показово, що у середньому за аналізований період 61,9% злочинів, учинених у громадських місцях, становили посягання на вулицях, майданах, у парках, скверах. Однак у 2011 р. частка «вуличних» злочинів дещо зменшилася (до 55,6%). Це пояснюється збільшенням кількості злочинів, що вчиняються в інших громадських місцях (базари, вокзали, місця громадського харчування, розважальні заклади)[2].

Таким чином, є всі підстави зробити висновок про «вуличний» характер злочинності у громадських місцях, що спонукає звернутися до розгляду цього феномену. Насамперед слід визначитися із низкою установчих питань, які мають важливе кримінологічне значення. Зокрема, що розуміти під вулицею? Від чого залежить різний ступінь криміногенності вулиць одного й того самого населеного пункту?

А. В. Півень під «вулицею» розуміє вільну для доступу, включену до інфраструктури населеного пункту територію, яка характеризується тимчасовою та просторовою нерівномірністю соціального контролю і переважно анонімністю поведінки[3]. Пози-

[1] Кулик О. Г. Злочинність в Україні на початку XXI століття / О. Г. Кулик. – К. : Юрінком Інтер, 2013. – С. 31.

[2] Див.: Кулик О. Г. Злочинність в Україні на початку XXI століття / О. Г. Кулик. – К. : Юрінком Інтер, 2013. – С. 33.

[3] Півень А. В. Кримінологічна характеристика та профілактика вуличної насильницької злочинності : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / А. В. Півень ; Нац. акад. внутр. справ України. – К. : НАВСУ, 2013. – 253 с.

тивним у наведеному визначенні є розуміння вулиці як складової частини інфраструктури населеного пункту, що означає картографічне розташування вулиці в єдиному територіальному просторі, неповторність її природного й антропогенного ландшафту, архітектоніку зв’язків з іншими прилеглими територіями. Слід підтримати думку про тимчасовість та переважну анонімність міжособових стосунків, що складаються в умовах вуличного простору. Однак відкритим залишається питання про вільний доступ мешканців територіальної громади до усіх без виключення вулиць адміністративно-територіальної одиниці. Деякі вулиці, наприклад, ті, на яких розміщені режимні об’єкти, вулиці, що проходять через територію так званих елітних кварталів багатоповерхової забудови, ведуть до дороговартісних котеджних містечок і престижного приватного житлового сектору, а також напівлегальних туристично-розважальних комплексів, самовільно побудованих на території природно-заповідних і водних фондів, прибережних захисних смуг, земель рекреаційного призначення, закриті для вільного проїзду (проходу) всіх бажаючих і цілодобово охороняються недержавними охоронними структурами.

Із кримінологічної точки зору територіальна або топографічна ознака характеризує місце кримінальної події у системних зв’язках і залежностях з іншими елементами механізму злочинної поведінки – із мотивацією злочинця і прийняттям рішення, плануванням та підготовкою посягання, способом реалізації злочинного умислу в конкретних умовах простору і часу. Феноменологія «вуличної» злочинності полягає у визначенні детерміністичної ролі вулиці як самостійного інституту в системі причин та умов загальнокримінальної злочинності. На сьогодні є всі підстави визнати інституціоналізацію[1] «вуличної» злочинності. У зв’язку із цим вулицю треба розглядати не лише з позицій топографії злочинності; вулиця – це самостійний інститут соціалізації окремих груп населення, у першу чергу, дітей, що опинилися без належного догляду і піклування, та низькостатусної і соціально невлаштованої молоді. Вуличне середовище

[1] Дрьомін В. М. Злочинність як соціальна практика: інституціональна теорія криміналізації суспільства : монографія / В. М. Дрьомін. – О. : Юрид. л-ра, 2009. – С. 282–298.

відіграє вагому, а подекуди і визначальну роль у формуванні особистості зазначених осіб та становленні їх на шлях вчинення правопорушень і загальнокримінальних злочинів. Вулиця – це соціальний простір, у межах якого складаються і діють наближені до кримінальних цінності, традиції і звичаї, правила поведінки та взаємовідносини між людьми. Вулиця – це, так би мовити, природна і антропогенна стихія «виживання» сильнішого серед людей, які тут опинилися, що знімає всі моральні бар'єри та нівелює правила великого суспільства. За своєю природою вулиця – апріорі агресивне середовище. До неї краще і швидше адаптується той, хто тримається «своєї зграї», брутально відстоює власну фізичну перевагу серед рівних, карає ближнього за найменшу провину, нападає першим на чужаків, відбирає у фізично слабкіших, виявляє надмірну агресію і жорстокість до оточуючих. Людина, життєдіяльність якої переважно протікає в умовах вуличного простору, доволі специфічна за своїм психотипом, способом життя і спрямованістю поведінки. Кримінологами давно помічено, що злочинці ведуть «осілий» спосіб життя. Більшість із них вчиняють правопорушення і злочини у районі нинішнього чи колишнього проживання, де вони добре знають місцевість, мають знайомства і зв'язки у вузьких кримінальних колах.

За статистичними даними МВС України, щороку в умовах вуличного простору в Україні виявляють близько 44 тис. злочинів[1]. Для більш докладного розгляду сучасних тенденцій та особливостей злочинності на вулицях приведемо результати дисертаційного дослідження А. В. Півня[2]. Проведений ним аналіз статистичних матеріалів ДІАЗ МВС України свідчить, що кількість зареєстрованих «вуличних» злочинів починаючи з 2009 р. постійно зростає: 2009 р. – 35 625, 2010 р. – 40 265, 2011 р. – 52 589. За цей час збільшилася і частка цих злочинів у загальній структурі злочинності з 8,2 % до 10,2 %[3].

[1] Злочинність в Україні : стат. зб. – К. : Держ. ком. статистики України, 2012. – С. 17.

[2] Півень А. В. Кримінологічна характеристика та профілактика вуличної насильницької злочинності : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08 / А. В. Півень ; Нац. акад. внутр. справ України. – К. : НАВСУ, 2013. – 253 с.

[3] Див. : Півень А. В. Кримінологічна характеристика та профілактика вуличної насильницької злочинності : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08 / А. В. Півень ; Нац. акад. внутр. справ України. – К. : НАВСУ, 2013. – С. 51.

«Вуличні» злочини мають на порядок вищий ступінь суспільної небезпечності порівняно зі злочинами, що вчиняються в інших громадських місцях (питома вага тяжких і особливо тяжких – 42,8% проти 22,5%).

Установлені й інші характерні особливості «вуличної» злочинності, зокрема: більш значними є показники діянь, учинених у складі групи, порівняно з усією злочинністю (15,1% проти 11,6%), удвічі більша частка «вуличних» злочинів, що були вчиненні особами у стані алкогольного сп’яніння (27,7% проти 13,6%), істотно нижчі показники розкриття цієї категорії злочинів (39,3% проти 55,3%)[1].

По-іншому виглядає структура злочинів, учинених на вулицях: перше місце посідають грабежі (35%), за ними йдуть крадіжки (27%), хуліганство (11%), розбої і незаконне заволодіння транспортними засобами (по 4% відповідно), порушення правил безпеки руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами, та умисні тяжкі тілесні ушкодження (по 2% відповідно), умисне вбивство (1%). Решта (14%) – інші злочини, серед яких: наркозлочини, умисні легкі та середньої тяжкості тілесні ушкодження, зґвалтування[2].

Із наведеного можна зробити висновок про насильницьку спрямованість «вуличних» злочинів на відміну від корисливої спрямованості злочинів, що вчиняються в інших громадських місцях. До особливостей «вуличних» злочинів також слід віднести вчинення щонайменше половини з них в умовах неочевидності у темний час доби, що зумовлює підвищений суспільний резонанс.

У пошуках відповіді на запитання: від чого залежить різний ступінь криміногенності вулиць одного й того самого населеного пункту, треба проаналізувати соціокультурний склад місцевого населення, особливості його нерівномірного територіального розселення, пануючу в окремих мікрорайонах вуличну і дворову субкультуру, а також топографічні особливості самих вулиць. Щодо

[1] Див. : Півень А. В. Кримінологічна характеристика та профілактика вуличної насильницької злочинності : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08 / А. В. Півень ; Нац. акад. внутр. справ України. – К. : НАВСУ, 2013. – С. 52, 54, 69.

[2] Там само. – С. 64.

останнього показника, то слід навести розроблену А. В. Півнем класифікацію вулиць за їх роллю в інфраструктурі міста та характером кримінальних загроз.

1. Вулиці і магістралі, що знаходяться в центральній частині міста, де зосереджені великі магазини, банки, різні управлінські, владні, політичні структури, економічні та культурні центри. На них існує високий ризик стати жертвою кишенькових крадіжок, шахрайства, викрадень грошових коштів і майна із підприємств, установ, організацій та житла.

2. Вулиці в інших районах міста і на його околицях, на яких знаходяться представництва різних комерційних фірм, торгові, промислові підприємства, ринки, ярмарки, магазини. Вони створюють сприятливі умови для крадіжок, грабежів, викрадень транспортних засобів та шахрайства. Нерідко тут реєструються і факти вимагань.

3. Вулиці, прилеглі до розважальних закладів (ресторани, казино, бари, дискотеки, нічні клуби тощо), відрізняються наявністю на них підвищеної концентрації громадян, які, перебуваючи у нетверезому стані, часто агресивно налаштовані проти оточуючих їх людей, що створює умови для вчинення злочинів – хуліганства, грабежів, а іноді й убивств.

4. Вулиці, розташовані в районах приватного житлового сектора, які особливо вразливі від корисливо-насильницьких злочинів. Найчастіше тут жертвами грабежів, розбійних нападів і згвалтувань стають поодинокі перехожі у темний час доби. Злочинцеві в даній ситуації можуть завадити реалізувати намір тільки хороша оглядовість місцевості або наявність сторонніх осіб.

5. Вулиці, прилеглі до кварталів житлових багатоквартирних будинків і новобудов, а також двори цих будинків і утворені між ними провулки і тупики. Неформальний громадський контроль, що створюється тут мешканцями, відносно більш розвинутий. Проте саме в таких місцях найчастіше вчиняються злочини стосовно знайомих осіб на побутовому грунті або при спільному проведенні дозвілля. Причому зароджена конфліктна ситуація може починатись зовсім не на вулиці, а, скажімо, в квартирі, й надалі перерости у злочин вже поза приміщенням.

6. Міські парки, сквери та інші місця відпочинку населення. Ці місця найбільш специфічні, оскільки призначені для масового відпочинку громадян, особливо у вихідні та святкові дні. Заходи, які тут проводяться, супроводжуються великим споживанням громадянами спиртних напоїв і скупченням значної кількості людей, підвищеною збудливістю і конфліктністю між ними, що і є причиною виникнення сварок, а згодом і вчинення насильницьких злочинів.

7. Вулиці, прилеглі до стадіонів, палаців спорту, а також зупинки громадського транспорту і підземні переходи, які знаходяться поблизу них, відрізняються підвищеним рівнем криміногенності, оскільки тут створюються умови для інтенсифікації конфліктів, що супроводжуються діями злочинного характеру (наприклад, групове порушення громадського порядку, умисне знищення або пошкодження майна, що перебуває у комунальній власності).

8. Вулиці, що знаходяться поблизу аеропортів, залізничних, річкових (морських) і автовокзалів. Вони вирізняються підвищеною концентрацією на них приїжджих з інших міст людей і наявністю у них матеріальних цінностей, що є причиною вчинення крадіжок, грабежів та шахрайства[1].

І на завершення слід зазначити, що скоріш за все найближчим часом продовжиться криміналізація міжособистих відносин на вулицях та в інших громадських місцях. Стрімкі темпи урбанізації і стихійної міграції, неконтрольована містозабудова і позаплановий розвиток інфраструктури, різке розшарування за соціальним статусом та рівнем життя мешканців центральних і периферійних частин населених пунктів, ослаблений соціальний контроль на рівні територіальних громад лише посилюють соціальне відчуження та агресію низькостатусної молоді, що негативно позначається на стані особистої і майнової безпеки на вулицях та в інших громадських місцях. У нових ринкових реаліях виникає гостра необхідність модернізувати і переорієнтову-

[1] Див.: Півень А. В. Кримінологічна характеристика та профілактика вуличної насильницької злочинності : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08 / А. В. Півень ; Нац. акад. внутр. справ України. – К. : НАВСУ, 2013. – С. 28–29.

вати усю систему протидії злочинності на вулицях та в інших громадських місцях відповідно до міжнародних стандартів і пріоритетів профілактичної діяльності.

Сформулированы понятие и признаки общественных мест. Проанализированы преступления, которые совершаются на улицах и в общественных местах. Установлены тенденции и закономерности их распространения.

Formulated the concept and features of public places. Analyzed the crime committed on the streets and in public places. The tendencies and patterns of their distribution.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем злочинності та її причин НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України (протокол № 6 від 6 вересня 2013 р.).

УДК 342.951

В. Я. Настюк, доктор юридичних наук, професор, завідувач Лабораторії дослідження проблем запобігання та протидії корупції Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків;
В. В. Бєлєвцева, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник Лабораторії дослідження проблем запобігання та протидії корупції Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків

ПРОТИДІЯ КОРУПЦІЇ ЯК ОДИН ІЗ ЗАСОБІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕФЕКТИВНОЇ АНТИТЕРОРИСТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ

Статтю присвячено дослідженню питань протидії корупційним явищам, що є одним із аспектів забезпечення ефективної антитерористичної діяльності. У роботі наведені причини прояву корупції та шляхи розбудови антикорупційної системи в Україні.

Ключові слова: *корупція, антитерористична діяльність, корумпованість, антикорупційна система.*

Корупція є однією з найактуальніших соціальних проблем сучасності. Деякі дослідники взагалі вважають, що корупція стала основною політичною проблемою XXI ст. При будь-яких підходах і оцінках слід відмітити одне: корупція є проблемою, вирішення якої для багатьох держав є надзвичайно актуальною справою. Це повною мірою стосується й України, високий рівень корумпованості якої визнаний її політичним керівництвом, законодавчим органом, вітчизняними і зарубіжними аналітиками, відповідними міжнародними інституціями.

© Настюк В. Я., Бєлєвцева В. В., 2013

Корупція в сучасних умовах стала чинником, який реально загрожує національній безпеці і конституційному ладу України. Це явище негативно впливає на різні сторони суспільного життя – економіку, політику, управління, соціальну і правову сфери, суспільну свідомість, міжнародні відносини. Корумповані відносини все більше витісняють правові, етичні відносини між людьми, з аномалії поступово перетворюються на норму поведінки.

Що стосується антитерористичної діяльності, то необхідно відзначити про таке. Зі зростанням терористичної активності в Україні протягом останніх років перед науковцями у різних сферах суспільного життя постало завдання щодо об'єднання зусиль на протидію терористичній діяльності. Будь-який різновид діяльності виникає, розвивається та зникає за певними загальними характеристиками. Такі ознаки характерні й для терористичної діяльності, адже вона виникає, розвивається та зникає за правилами, що є характерними для будь-якого різновиду людської діяльності.

Удосконалення правового регулювання, безумовно, є базисом становлення ефективної антитерористичної діяльності, однак актуальні та позитивні зміни повинні доповнюватися дієвою системою забезпечення законності антитерористичної діяльності.

Як свідчить час, ці проблеми у сфері державного управління існують і дотепер. Таке становище речей створює підґрунтя для свавілля й корупції в органах влади, що призводить до негативних наслідків для національної безпеки, оскільки за таких явищ й має можливість укріплюватися та поширюватися злочинність. Виходячи з цього, на нашу думку, корупція слугує однією з причин розвитку терористичної діяльності в Україні.

У більшості випадків поширення терористичної діяльності стає можливим через порушення або допомогу співробітників різних державних органів у прикордонній, митній, кримінально-правовій та інших сферах, адже навіть незначне, з точки зору інспектора Державної автомобільної інспекції МВС України, порушення у вигляді отримання «штрафу на місці» за недотримання правил дорожнього руху може призвести до трагічних для держави наслідків, оскільки практично у всіх випадках, так чи інакше, окремий проміжок дистанції суб'єкти терористичної діяльності долають за до-

помогою автомобільного транспорту. Фактично схильність співробітників правоохоронних органів до корупційних відносин дозволяє безпосереднім виконавцям актів тероризму добиратися до місця призначення без суттєвих бар'єрів.

Окрім цього, можливість проявлення фактів корупції під час дії правового режиму району проведення антитерористичної операції створює додаткові негативні фактори неможливості досягнення максимально ефективних результатів проведення такої операції. Необхідно зазначити, що, на нашу думку, використання особового складу суб'єктів антитерористичної діяльності, що постійно працюють у звичайних умовах на території, де вводиться правовий режим району проведення антитерористичної операції, є недоцільним, оскільки представники органів державної влади постійно працюють на підвідомчій території, встановлюють певні зв'язки (родинні, дружні, ділові тощо) з населенням цієї території. У кризових ситуаціях, однією з яких є прояв терористичної діяльності, законодавством передбачені достатньо суттєві обмеження правового статусу осіб, які перебувають на території, де вводиться правовий режим району проведення антитерористичної операції. У зв'язку із цим, враховуючи неодмінні контакти населення з особами, які забезпечують режимні заходи, з високим ступенем ймовірності стає можливим індивідуальний підхід до суворого виконання службового обов'язку щодо забезпечення режимних обмежень.

Більшість вітчизняних та зарубіжних правознавців активно підтримують позицію щодо безпосередньої залежності між ефективністю заходів із протидії тероризму й розмірів фінансування цієї сфери. Як приклад можна навести думку О. Ф. Істоміна, В. О. Горбуліна, В. І. Зарубіна, що прийняття комплексу заходів щодо створення загальнодержавної системи протидії тероризму, яка включає в себе зміцнення державних органів, що беруть участь у попередженні й припиненні його проявів, поліпшення матеріально-технічної оснащеності й озброєння, впровадження додаткових соціальних пільг для співробітників і членів їх родин, посилення гарантій правової захищеності й особистої безпеки учасників антитерористичних операцій, включаючи свідків і потерпілих, особливо на

стадії розслідування й судового розгляду, – все це дозволить істотно обмежити тероризм і терористичну діяльність і стабілізувати обстановку в країні[1].

Беручи до уваги досвід Російської Федерації, яка щороку витрачає мільярди доларів на фінансування ефективної роботи суб'єктів протидії тероризму й керівників «неблагополучних» у плані розвитку терористичної діяльності регіонів РФ, можна зробити висновок, що більшість цих коштів за допомогою різноманітних корупційних схем привласнюються вищевказаними суб'єктами та їх прибічниками. Частина із цих коштів, безумовно, витрачається на фінансування діяльності провідників тероризму задля змушення влади через суспільство витрачати ще більше, аргументуючи це необхідністю тотальної протидії цьому негативному явищу. Саме цим пояснюється вчинення актів тероризму в таких місцях і таким способом, які можуть викликати найбільш суттєвий суспільний резонанс, та їх стабільна кількість. З урахуванням вищевикладеного можна стверджувати про відсутність прямого зв'язку між ефективністю протидії тероризму та обсягом її фінансування. Безумовно, ефективно протидіяти тероризму неможливо без відповідних ресурсів (людських, технічних, фінансових тощо), але перш за все необхідно зробити акцент на оптимізації структури органів влади, які задіяні у цій протидії, розробити чіткий механізм контролю за діяльністю та витратами як цих органів, так і безпосередніх керівників, а також членів їх родин та родичів. За відповідні порушення слід розробити жорстку систему покарань з обов'язковою конфіскацією майна.

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що настав час для рішучих дій у подоланні корупції в органах влади. Це стане можливим тільки з використанням у повному обсязі комплексу засобів забезпечення законності задля наведення порядку в усіх сферах державного управління, що, безумовно, позитивно позначиться на зниженні рівня поширеності злочинних дій, зокрема, терористичної діяльності.

[1] Истомин А. Ф. Пути совершенствования норм Уголовного кодекса РФ как законодательной основы борьбы с терроризмом / А. Ф. Истомин, В. А. Горбулин, В. И. Зарубин // Журн. рос. права. – 2001. – № 1. – С. 14.

Як правильно відзначали М. Лєвін і Г. Старов, «корупція виявляється там, де є влада, тобто право ухвалювати рішення і розпоряджатися ресурсами. Це можуть бути бюджетні кошти, державні замовлення або пільги або, навпаки, – штрафи, заборони, ті або інші покарання. До владних ресурсів відносяться право дозволу або заборони, право ухвалити рішення або відхилити його. Не слід вважати, що йдеться тільки про державну владу. Посадовець у фірмі або громадській організації так само має владу і можливість розпоряджатися ресурсами. Це означає, що й тут є можливість для корупції»[1]. Із цієї точки зору інтерес представляє позиція експертів Всесвітнього банку, які вважають, що хвиля корупції накриває суспільство тоді, коли і державні чиновники, і приватні суб'єкти господарської діяльності дістають можливість збагачуватися без особливого ризику. Саме така ситуація складається в країнах із перехідною економікою. Традиційні форми контролю слабшають скоріше, ніж починають діяти нові правові обмеження. Крім того, держава, як і раніше, володіє величезним багатством – підприємствами, нерухомістю, природними ресурсами і зберігає за собою регулюючу функцію, навіть не дивлячись на легалізацію приватної власності, підприємництва і капіталу. Нечітко сформульовані правила, надмірне регулювання та усебічний контроль дають посадовцям виняткову владу, створюють широкі можливості для корупції і привласнення матеріальних цінностей, що належать суспільству. Нерозвиненість у деяких країнах громадського суспільства – політичних партій, громадських організацій, груп, що представляють різні інтереси, – означає, що така важлива сила, що врівноважує державну владу, практично відсутня[2]. Володіння адміністративною владою представляє широкі можливості для зловживання нею у формі протекціонізму, незаконного придбання різних соціальних благ і різного роду привілеїв, корупції тощо. Це випливає із самої сутності адміністративної влади, анонімності, що характеризується безособовістю, величезним впливом майже в усіх сферах суспільного життя, зрощенням з економічною владою, володінням інфор-

[1] Левин М. Что есть коррупция? / М. Левин, Г. Старов // Независ. газ. – 1997. – 2 окт. – С. 6.

[2] Отчет о мировом развитии. – США : Всемир. банк, 1996. – С. 133.

мацією щодо проблем, які стоять перед суспільством, арсеналом примусових засобів. Воно відбувається у формі зловживання при розподілі й перерозподілі ресурсів, використання каналів зв'язку між суб'єктами, що представляють «офіційну» державну економіку, і суб'єктами «нелегальної» приватної економіки, зневаги суб'єктами приватного капіталу морально-етичними й юридичними нормами суспільства, використання неліквідних фондів, системи перекупок, контрабанди, валютних операцій, ухилення від податків тощо. Не без допомоги відповідних чиновників приватний капітал активно використовував також лібералізацію цін, ваучерну приватизацію, махінації у банківській мережі.

Спокуса корупції особливо велика на тлі низької заробітної платні. Тому спонукальним мотивом значного числа чиновників залишатися на державній службі здебільшого є можливість зловживати своїм службовим становищем. Не дивлячись на заходи, що періодично вживаються щодо протидії та запобігання корупції, ризик, пов'язаний із посадовими правопорушеннями, не можна співставити з тими матеріальними перевагами, яких набуває чиновник у результаті своїх протиправних дій. Природно, зі збільшенням заробітної платні державних службовців корупція може певною мірою втратити свою привабливість і масштаби. Проте слід зазначити, що корупція та інші протиправні дії визначаються не лише величиною заробітної платні і страхом утратити її як основне джерело доходів у разі звільнення, а й усією системою економічних і соціальних гарантій, які має в своєму розпорядженні даний чиновник в даний час і на які розраховує при виході на пенсію. Інакше кажучи, економічний ризик чиновника повинен бути пов'язаний не лише з утратою стабільної заробітної платні, а й із ризиком втрати соціальних гарантій сьогодні та в майбутньому, тобто анулюванням (як це має місце у ФРН) тих внесків, які здійснює держава до всіляких (пенсійні, страхові та ін.) фондів. У результаті чиновник, звільнений із державної служби, знову виявляється на старті своєї трудової діяльності, тобто з нульовими показниками на своїх пенсійних, страхових та інших соціальних рахунках. У таких умовах отримувати неправомірну вигоду стає не лише сумнівним, а й економічно невигідною справою. Дуже часто лобіювання економічних

інтересів спрямоване на діяльність законодавчих і виконавчих органів державної влади, причому найчастіше воно успішно реалізується в ухваленні необхідних законів, які служать вузькогруповим інтересам. Для цього існує багато причин.

По-перше, відсутній гранично прозорий механізм здійснення законодавчих, виконавчих і судових функцій.

По-друге, від вироблення проектів відповідних законів і рішень фактично відчужено громадськість і перш за все домінуючі сили ринкової економіки, якими є трудящі, мале підприємництво і споживачі в особі їх союзів і об'єднань. Інакше кажучи, коріння проблеми міститься у відсутності дієвого механізму взаємодії владних і громадських структур, відсутності демократичних інституційних форм узгодження інтересів, а отже, і зворотного зв'язку між всіма гілками державної влади і громадськими недержавними структурами.

Підводячи підсумок відносно причин виникнення корупції, виділимо основні з них: непомірне розростання бюрократичного апарату чиновників; криміналізація владних відносин (залежність влади від приватного капіталу); низький рівень заробітної платні держслужбовців; відсутність громадського контролю над діяльністю органів державної влади; недосконалість законодавства, що регулює відносини влади і капіталу. Сукупність цих причин призводить до значного розповсюдження корупції.

Останніми роками в Україні у сфері протидії корупції зроблено достатньо багато, а саме: прийнятий спеціальний антикорупційний закон і низка інших законодавчих актів антикорупційної спрямованості, на політичному рівні проголошений курс на посилення протидії цьому негативному явищу, впроваджено систематичне проведення на вищому рівні організаційних заходів за участю керівників правоохоронних та інших державних органів, присвячених питанням протидії корупції, і т. п.

Створення та функціонування ефективної системи боротьби з корупцією є атестатом кожної держави, яка намагається бути демократичною та правовою. Саме рівень протидії корупції передбачає відповідальність влади перед суспільством щодо окреслення функцій та завдань антикорупційної політики, визначення чисель-

ності, структури й основ функціонування спеціальних формувань і правоохоронних органів, а також їх всебічне фінансове, матеріально-технічне, кадрове та інше забезпечення.

Нині в Україні створено необхідну правову базу для здійснення системних антикорупційних заходів правоохоронними органами та іншими структурами. Насамперед це Конституція України та низка законодавчих актів антикорупційної спрямованості: закони України «Про засади запобігання та протидії корупції», «Про державну службу», «Про Службу безпеки України», «Про міліцію», Кодекс України про адміністративні правопорушення, Кримінальний кодекс України, Кримінальний процесуальний кодекс України, низка міжнародних конвенцій тощо.

Отже, існуючий нормативно-правовий фундамент в основному забезпечує досить чітку вертикаль відносин між вищими, центральними і місцевими органами публічної влади та іншими чинниками протидії корупції. Головною метою має бути попередження порушення конституційних прав і свобод людини і громадянина, захист їх законних інтересів разом зі створенням умов для прозорості функціонування установ публічної влади в усіх сферах суспільного життя.

Проте залишаються численні проблеми щодо вдосконалення структури та уточнення функцій суб'єктів антикорупційної системи, перш за все, Президента, парламенту, Уряду, судової влади і громадськості. Ключова роль у цій системі належить Верховній Раді України, яка забезпечує законодавче врегулювання діяльності усіх складових антикорупційної діяльності, особливо в контексті проведення реформи кримінальної юстиції.

Проблемним питанням залишається визначення та розмежування функцій насамперед СБУ, МВД та інших правоохоронних органів щодо проведення конкретних заходів протидії корупції.

Ще одна проблема – це організація парламентського контролю за діяльністю компетентних органів, закритий характер функціонування яких потребує впровадження відповідних механізмів спостереження та прийняття рішень. Йдеться передусім про органи, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність. Серед можливих варіантів удосконалення парламентського контролю у цій сфері –

створення у відповідному Комітеті Верховної Ради України підкомітету з необхідними контрольними повноваженнями.

Не знято з порядку денного і таке важливе питання, як гармонізація управлінських відносин у суспільстві з відновлення позитивного іміджу чиновників та удосконалення системи зв'язків із громадськістю з урахуванням європейських стандартів, зокрема, рекомендацій ПАРЕ.

Таким чином, виходячи із загальноєвропейських принципів формування антикорупційної системи, визначених у профільних міжнародних Конвенціях, можна запропонувати такі шляхи розбудови і підвищення відповідної системи в Україні:

– здійснити завершення формування системи державного управління у сфері протидії корупції, що передбачає прийняття нового Закону України «Про боротьбу з корупцією», в якому мають бути узгоджені функції, повноваження, відповідальність та контроль усіх її ланок, установлення зворотного зв'язку з незалежними організаціями громадськості;

– посилити координаційні можливості Ради національної безпеки і оборони України із забезпеченням системності й комплексності розроблених нею управлінських рішень щодо боротьби з проявами корупції в органах публічної влади;

– забезпечити ефективну роботу Державної комісії з питань боротьби з корупцією з першочерговим визначенням концептуальних засад політичного управління в цій сфері. Зазначимо, що сьогодні відповідальні інституції ніяк не можуть прийти до кінцевого формату цієї комісії, але необхідність її роботи було підтверджено впродовж останніх років;

– здійснити чітке закріплення у законодавстві основних параметрів суб'єктів боротьби з корупцією відповідно до покладених на них функцій та завдань;

– розробити та упровадити в Державну програму боротьби з корупцією науково обґрунтовані критерії та методики політичної оцінки результатів усіх відповідних структур з урахуванням специфіки їх завдань;

– підвищити ефективність парламентського контролю, зокрема, за рахунок включення до практики роботи Верховної Ради України

питань розгляду і затвердження державних програм розбудови і розвитку суб'єктів боротьби з корупцією, що передбачає відповідальність за ефективність їх впровадження;

– закріпити у законодавстві періодичність звітності та персональної відповідальності вищих посадових осіб держави за якість і виконання рішень у сфері протидії корупції;

– відпрацювати механізми залучення до практики формування державної антикорупційної політики в умовах кризових явищ інститутів громадського суспільства, міжнародних аналітичних центрів і мас-медіа.

Статья посвящена исследованию вопросов противодействия коррупционным явлениям, которые являются одним из аспектов обеспечения эффективной антитеррористической деятельности. В работе приводятся причины проявления коррупции и пути перестройки антикоррупционной системы в Украине.

The article is devoted to research of questions of counteraction to the corruptions phenomena which are one of aspects of providing of effective counterterrorist activity. The reasons of display corruptions and ways of alteration of the anticorruption system in Ukraine are given.

Рекомендовано до опублікування на засіданні Лабораторії дослідження проблем запобігання та протидії корупції НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України (протокол № 3 від 9 вересня 2013 р.).

УДК 344.13

М. Г. Колодяжний, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник сектору дослідження проблем запобігання злочинності Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, асистент кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, м. Харків

КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ВІЙСЬКОВИХ ЗЛОЧИНІВ В УКРАЇНІ

Статтю присвячено вивченню кількісних і якісних показників (рівень, структура, динаміка, географія, «ціна») злочинів проти встановленого порядку несення чи проходження військової служби та аналізу даних про особу злочинця-військового.

Ключові слова: *кримінологічна характеристика, військові злочини, злочини проти встановленого порядку несення чи проходження військової служби.*

Постановка проблеми. Відповідно до ст. 17 Конституції України захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу. Оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності покладаються на Збройні Сили України. Забезпечення державної безпеки і захист державного кордону України покладаються на відповідні військові формування та правоохоронні органи держави, організація і порядок діяльності яких визначаються законом.

Це означає, що на Збройні Сили України покладаються важливі функції державної внутрішньої та зовнішньої політики. Від належного виконання військовими формуваннями покладених на них державою й суспільством обов’язків залежить забезпечення націо-

© Колодяжний М. Г., 2013

нальної безпеки нашої країни. Тому актуальність дослідження злочинів щодо встановленого порядку несення чи проходження військової служби полягає у їх безпосередньому зв'язку із станом забезпечення конституційних засад України. Злочини у військовій сфері природно сприяють падінню авторитету державної влади, поширенню у суспільстві страху перед зовнішніми та внутрішніми загрозами, аномії, аморальності, неповаги до військовослужбовців та знижують престижність військової служби.

Ступінь наукової розробки проблеми. Питання, пов'язані зі злочинністю у військовій сфері, розглядаються представниками різних галузей права. Проблемам кримінальної відповідальності за військові злочини присвятили свої праці, наприклад, Г. М. Анісімов, В. М. Білоконєв, В. П. Бодаєвський, В. О. Бугаєв, Ю. П. Дзюба, М. І. Карпенко, В. І. Касинюк, В. В. Кухар, Ф. Ф. Макавчук, М. І. Панов, О. М. Сарнавський, С. О. Харитонов. Адміністративно-правове вивчення цих злочинів здійснили С. П. Пасіка, О. С. Полякова, С. О. Шапаренко. Процесуальні питання злочинів у військовій сфері досліджував О. С. Ткачук, пенітенціарні – І. Г. Богатирьов, І. Ф. Корж, Ю. В. Сокоринський, соціально-філософські – О. П. Дзьобань, В. М. Мартинюк, О. Ю. Панфілов та ін. Серед кримінологічних досліджень злочинів проти встановленого порядку несення військової служби можна виділити наукові доробки В. В. Бондарєва, Є. Б. Пузирєвського, Г. П. Середи. Але в останніх бракує аналізу сучасних кількісно-якісних показників указаних злочинів на тлі виконання положень нової редакції Воєнної доктрини України та низки нормативно-правових актів щодо реформування Збройних Сил нашої держави.

Мета і завдання статті полягають у вивченні сучасних кількісних і якісних показників військових злочинів, а також аналізі кримінологічно значущих відомостей про осіб-військовослужбовців, які вчинили військові злочини, на підставі даних кримінально-правової статистики України.

Виклад основного змісту матеріалу. Загальні ознаки, система й види військових злочинів передбачені у розділі XIX Особливої частини КК України. У ч. 1 ст. 401 КК України зазначено, що військовими злочинами визнаються передбачені цим розділом зло-

чини проти встановленого законодавством порядку несення або проходження військової служби, вчинені військовослужбовцями, а також військовозобов'язаними під час проходження ними навчальних (чи перевірних) або спеціальних зборів.

Звідси до істотних ознак указаних злочинів відносяться: 1) їх об'єкт (установлений порядок несення чи проходження військової служби) та 2) їх спеціальний суб'єкт, яким є військовослужбовці Збройних Сил України та інших державних органів, перелік яких надано у ч. 2 ст. 401 КК України[1].

Система й види військових злочинів складаються із 35 статей (статті 401–435) КК України. Залежно від безпосереднього об'єкта, на які посягають військові злочини, на думку М. І. Панова, можна виділити такі їх групи.

І. *Злочини проти порядку підлеглості та військової гідності:* непокора (ст. 402), невиконання наказу (ст. 403), опір начальникові або примушування його до порушення службових обов'язків (ст. 404), погроза або насильство щодо начальника (ст. 405), порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості (ст. 406 КК).

ІІ. *Злочини проти порядку проходження військової служби*: самовільне залишення військової частини або місця служби (ст. 407), дезертирство (ст. 408), ухилення від військової служби шляхом самокалічення або іншим способом (ст. 409 КК).

ІІІ. *Злочини проти порядку збереження та користування військовим майном*: викрадення, привласнення, вимагання військовослужбовцем зброї, бойових припасів, вибухових або інших бойових речовин, засобів пересування, військової та спеціальної техніки чи іншого військового майна, а також заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем (ст. 410), умисне знищення або пошкодження військового майна (ст. 411), необережне знищення або пошкодження військового майна (ст. 412), втрата військового майна (ст. 413 КК).

IV. *Злочини проти порядку експлуатації військової техніки*: порушення правил поводження зі зброєю, а також із речовинами

[1] Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2 т. – Т. 2 : Особлива частина / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. – 5-те вид., допов. – Х. : Право, 2013. – С. 917.

і предметами, що становлять підвищену небезпеку для оточення (ст. 414), порушення правил водіння або експлуатації машин (ст. 415), порушення правил польотів або підготовки до них (ст. 416), порушення правил кораблеводіння (ст. 417 КК).

V. *Злочини проти порядку несення бойового чергування та інших спеціальних служб*: порушення статутних правил вартової служби чи патрулювання (ст. 418), порушення правил несення прикордонної служби (ст. 419), порушення правил несення бойового чергування (ст. 420), порушення статутних правил внутрішньої служби (ст. 421 КК).

VI. *Злочини у сфері охорони державної таємниці*: розголошення відомостей військового характеру, що становлять державну таємницю, або втрата документів чи матеріалів, що містять такі відомості (ст. 422 КК).

VII. *Військові службові злочини*: зловживання військовою службовою особою владою або службовим становищем (ст. 423), перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень (ст. 424), недбале ставлення до військової служби (ст. 425), бездіяльність військової влади (ст. 426 КК).

VIII. *Злочини проти порядку несення військової служби на полі бою та в районі бойових дій*: здача або залишення ворогові засобів ведення війни (ст. 427), залишення гинучого військового корабля (ст. 428), самовільне залишення поля бою або відмова діяти зброєю (ст. 429), добровільна здача в полон (ст. 430), злочинні дії військовослужбовця, який перебуває в полоні (ст. 431), мародерство (ст. 432 КК).

IX. *Злочини, відповідальність за які передбачена міжнародними конвенціями та договорами*: насильство над населенням у районі воєнних дій (ст. 433), погане поводження з військовополоненими (ст. 434), незаконне використання символіки Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала та зловживання ними (ст. 435 КК)[1].

Традиційно невід'ємним елементом кримінологічної характеристики військових злочинів є їх *кількісно-якісні* показники. Рівень

[1] Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини) : навч. посіб. / Г. М. Анісімов, Ю. П. Дзюба, В. І. Касинюк та ін. ; за ред. М. І. Панова. – Х. : Право, 2011. – С. 20–21.

злочинів проти встановленого порядку несення або проходження військової служби показує, що у 2007 р. їх було зареєстровано 508, у 2008 р. – 450, у 2009 р. – 442, у 2010 р. – 551, у 2011 р. – 493, у 2012 р. – 352[1]. Це означає, що протягом 2007–2012 рр. загальна кількість злочинів, які вчинені військовослужбовцями, із певним коливанням скоротилась майже на третину. Звичайно, що рівень злочинів військових не є об'єктивним, оскільки не охоплює великий пласт прихованих (латентних) злочинів, що не відбиваються у показниках кримінально-правової статистики через: замкнутість, автономність військової сфери, слабку доступність до неї з боку громадськості, високий рівень корпоративності, сталі традиції військовослужбовців.

Від показників рівня військових злочинів відрізняється інший показник – рівень судимості. Так, за 2007–2012 рр. судами України було засуджено 2 124 військовослужбовці, зокрема: у 2007 р. – 382, у 2008 р. – 387, у 2009 р. – 395, у 2010 р. – 390, у 2011 р. – 283, у 2012 р. – 287[2]. Цей показник за означений період скоротився на чверть.

Аналіз зміни абсолютних показників військових злочинів дозволяє дійти висновку, що *динаміка* злочинів проти встановленого порядку несення або проходження військової служби протягом останніх років тяжіє до поступового скорочення, яке за період 2007–2012 рр. становить близько 30 %.

Структуру цієї групи злочинів можна представити у тому числі й шляхом виділення питомої ваги найбільш поширених її проявів. На частку злочинів щодо порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості (ст. 406 КК) («дідівщина») припадає близько 30 %; викрадення, привласнення, вимагання військовослужбовцем зброї, бойових припасів, вибухових або інших бойових речовин, засобів пересування, військової та спеціальної техніки чи іншого військового майна, а також заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем (ст. 410 КК) у структурі військових

[1] Лист Генеральної прокуратури України від 10.06.2013 р. № 27/2-47вих-13.

[2] Зведена статистична звітність Державної судової адміністрації України за 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012 рр.

злочинів займають майже 15 %; різні види ухилення від військової служби (статті 407–409 КК) та перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень (ст. 424 КК) становлять кожна по 20 %[1]. Указана структура свідчить, що на левову частку злочинів, що вчиняються військовослужбовцями в Україні, припадає всього чотири склади злочинів, відповідальність за які передбачена статтями 406–410 і 424 КК України.

Ще одним різновидом структури військових злочинів є та, що побудована за критерієм виду військового формування. Так, найчастіше злочини вчиняються військовослужбовцями сухопутних військ, повітряних та військово-морських сил. На ці формування приходиться близько 60 % усіх засуджених військових. Найменше засуджується осіб із лав внутрішніх військ МВС України, залізничних військ та Служби безпеки України. Така ситуація пояснюється питомою вагою різних родів військ Збройних Сил України.

Географія вказаних злочинів може бути представлена, наприклад, за аналізом інформації про кількість злочинів військовослужбовців, зареєстрованих відповідними органами прокуратури, залежно від їх дислокації. Так, найбільше злочинів реєструється прокуратурою Центрального, Південного й Кримського регіонів України, найменше – прокуратурою Західного регіону України. Ці дані цілком кореспондуються із географією військових злочинів залежно від області, на території якої розташована військова частина, де відбувається несення чи проходження військової служби. За цим критерієм найчастіше такі злочини вчиняються в Одеській, Київській та Харківській областях.

«Ціна» злочинів проти встановленого порядку несення чи проходження військової служби може оцінюватись у матеріальному, фізичному й моральному вимірах. З матеріальної точки зору це збитки (у грошовому вартісному аспекті) для держави й суспільства від вчинення різних військових злочинів. Звичайно, що об'єктивної статистики щодо матеріальної шкоди від цих злочинів не існує. При цьому логічним буде висновок про те, що найбільшу шкоду завдають злочини проти порядку збереження та користування військовим майном та службові злочини військовослужбовців. Наприклад,

[1] Лист Генеральної прокуратури України від 10.06.2013 р. № 27/2-47вих-13.

у 2011–2012 рр. частка злочинів корупційної спрямованості у військовій сфері збільшилась з 20 % до 26 %. Лише за вказаний період ними завдано державі збитків на 124,5 млн грн, що становить п’яту частину від усіх корупційних злочинів. У 2012 р. більше половини збитків щодо військового майна (38,7 млн грн) завдані розкраданням державних коштів, 472 тис. грн – розкраданням зброї та боєприпасів, 35,5 млн грн – іншими злочинами. Враховуючи, що відповідно до Державної цільової оборонної програми розвитку озброєння і військової техніки Збройних Сил на 2012–2017 рр., затвердженої Кабінетом Міністрів України, планується суттєве збільшення обсягу державних асигнувань у розвиток й модернізацію військової сфери, рівень матеріальних збитків для держави через різні зловживання лише зростатиме[1]. Це сприятиме збільшенню «ціни» і всіх військових злочинів. Отже, вказані групи злочинів військовослужбовців заважають здійсненню системного реформування Збройних Сил України, сприяють зниженню економічного потенціалу, ресурсного та матеріально-технічного забезпечення Міністерства оборони України.

Наслідки фізичного характеру від вчинення військових злочинів (передусім загальнокримінальної спрямованості, поєднаних із насильством), вимірюються шкодою для здоров’я потерпілих, фізичними стражданнями від нанесених тілесних ушкоджень (особливо це стосується випадків нестатутних відносин між військовослужбовцями). Моральний вимір «ціни» таких злочинів є найбільш завуальованим, оскільки його важко дослідити, а тим більше оцінити негативні наслідки. До цього аспекту можна віднести занепад бойового духу армії, зниження авторитету військових начальників та престижності професії військовослужбовця.

Кримінологічна характеристика злочинів, що вивчаються, включає інформацію не лише про злочини, а й про тих, хто їх вчиняє, тобто особу злочинця-військовослужбовця. Згідно із ч. 2 ст. 5 Закону України «Про військовий обов’язок і військову службу» військовослужбовці залежно від виду військового звання поділяються на кілька груп: рядовий, сержантський і старшинський, офіцерський (молодший,

[1] Докладніше див.: Середа Г. Запобігання і протидія корупційним проявам – один із основних пріоритетів діяльності прокуратури з нагляду за додержанням законів у воєнній сфері / Г. Середа // Вісн. прокуратури. – 2013. – № 4. – С. 13–19.

старший, вищий) склади[1]. Тому аналіз відповідної інформації про злочини, що вчиняються різними категоріями військових, є невід'ємною частиною кримінологічної характеристики цих злочинів.

За статистичними даними Державної судової адміністрації України щодо кількості засуджених військовослужбовців за видом звання, близько половини з них припадає на рядовий склад, чверть – на сержантський і старшинський склад, близько 15 % – на молодший офіцерський, а 10 % – на старший офіцерський склад. І трапляються лише поодинокі випадки притягнення до кримінальної відповідальності представників вищого офіцерського складу за вчинення військових злочинів.

Щодо співвідношення злочинців строкової служби та за контрактом, то воно постійно збільшується у бік військовослужбовців-контрактників. Цьому є просте пояснення: з кожним роком зменшується кількість призовників строкової служби, а з 2015 р. передбачається взагалі комплектування армії виключно військовослужбовцями за контрактом. На нашу думку, це потягне суттєве зменшення передусім насильницьких злочинів у лавах Збройних Сил.

Висновок. Аналіз кількісно-якісних показників військових злочинів дає підстави стверджувати про поступове, але впевнене скорочення військових злочинів. Це можна пояснити зменшенням контингенту військовослужбовців строкової служби, що природно тягне скорочення частки злочинів, пов'язаних із нестатутними відносинами; активізацією в державі боротьби із корупцією, в тому числі й у воєнній сфері, через прийняття низки антикорупційних нормативно-правових актів[2], що зумовлює зменшення службових

[1] Про військовий обов'язок і військову службу : Закон України від 25 берез. 1992 р. № 2232-XII // Відом. Верхов. Ради України. – 1992. – № 27. – Ст. 385.

[2] Наприклад, див.: Про засади запобігання і протидії корупції [Електронний ресурс] : Закон України від 7 квіт. 2011 р. № 3206-VI. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi. – Заголовок з екрана; Про утворення Національного антикорупційного комітету [Електронний ресурс] : Указ Президента України від 26 лют. 2010 р. № 275/2010. – Режим доступу: http://www.president.gov.ua/documents/10557.html. – Заголовок з екрана; Про Національну антикорупційну стратегію на 2011–2015 роки [Електронний ресурс] : Указ Президента України від 21 жовт. 2011 р. № 1001/2011. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/rada/show/1001/2011. – Заголовок з екрана; Про затвердження Державної програми щодо запобігання і протидії корупції на 2011–2015 роки [Електронний ресурс] : постанова Каб. Міністрів України від 28 листоп. 2011 р. № 1240. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1240-2011-п. – Заголовок з екрана.

злочинів; та проведенням послідовних кроків щодо реформування Збройних Сил України із відповідним збільшенням соціального й грошового забезпечення військових. Останнє сприяє зменшенню показників корисливих злочинів представників української армії.

Статья посвящена изучению количественных и качественных показателей (уровень, структура, динамика, география, «цена») преступлений против установленного порядка несения или прохождения службы и анализу данных о личности преступника-военного.

The article is devoted to the study of quantitative and qualitative indexes (level, structure, dynamics, geography, «price») of crimes against the set order of execution or passing of service and analysis of data about person of criminal-man of arms.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем запобігання злочинності НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України (протокол № 8 від 14 серпня 2013 р.).
Рецензент – доктор юридичних наук, професор ***В. В. Голіна****.*

УДК 343.988(075)

І. О. Христич, кандидат економічних наук, доцент кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, старший науковий співробітник сектору дослідження проблем злочинності та її причин Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків

ПРОБЛЕМИ ВСТАНОВЛЕННЯ ОБСЯГІВ ЛАТЕНТНОЇ ВІКТИМНОСТІ В УКРАЇНІ

У статті досліджуються проблемні питання щодо встановлення обсягів латентної віктимності в Україні. Проаналізовані основні методи, що можна застосовувати при вивченні цього питання. Зроблена спроба оцінити обсяги латентної віктимності в Україні.

Ключові слова: *латентна злочинність, латентна віктимність, жертва злочину, потерпілий від злочину.*

Постановка проблеми. В останні роки значна увага стала приділятися проблемі захисту й охороні прав, свобод і законних інтересів громадянина суспільства. При цьому необхідно звернути увагу на те, що ч. 3 ст. 127 Кримінального процесуального кодексу України передбачає, що шкода, яка завдана потерпілому внаслідок кримінального правопорушення, компенсується йому за рахунок Державного бюджету України у випадках і в порядку, передбачених законом. Однак завжди виникає запитання, чи визнана особа потерпілою від кримінального правопорушення? Якщо особа такою не визнана, то вона не може розраховувати на захист своїх прав та інтересів. Більше того, і в офіційних статистичних даних ми не знайдемо ніякої інформації про цих осіб. Такий стан у теперішній час не дає, на жаль, можливості реально оцінити як стан й обсяг зло-

 © Христич І. О., 2013

чинності, так і кількість потерпілих від злочинів, що ускладнює процес розробки дієвих програм протидії злочинності та планування розмірів витрат із Державного бюджету України для компенсування шкоди, завданої потерпілим від кримінального правопорушення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Багатоаспектні проблеми латентної віктимології розглядалися в ряді наукових праць вітчизняних учених і представників ближнього та дальнього зарубіжжя. Це роботи Л. В. Багрій-Шахматова, М. І. Бажанова, Ю. В. Бауліна, О. І. Бойка, В. І. Борисова, С. Ю. Віцина, В. П. Коновалова, М. І. Коржанського, О. В. Лисодєда, В. Ф. Оболенцева, А. Л. Репецької, В. Я. Рибальської, Д. В. Рівмана, В. Я. Тація, В. О. Тулякова, В. Є. Христенко, О. Ю. Юрченко та ін. У вітчизняній і зарубіжній кримінологічній науці у різний час приділялася значна увага особі жертви злочину такими дослідниками, як Л. В. Франк, В. Є. Христенко, Д. А. Сорокотягіна, Р. Блек Борн, Дж. Мілль, Т. Мішель. Але, на жаль, у більшості публікацій проблемі латентної віктимності не було приділено відповідної уваги.

Мета та завдання статті. Метою статті є аналіз стану латентної віктимності в нашій країні, встановлення її структури, динаміки, а також пошук шляхів виміру її реальних обсягів. Для досягнення поставленої мети автором ставилися такі завдання: дослідити сучасний стан і сформулювати авторське уявлення щодо розв’язання проблем установлення обсягів латентної віктимності в нашій країні.

Виклад основного змісту матеріалу. Як відомо, створення віктимології пов’язується з іменами Ганса фон Гентінга (1888–1974) та Бенджаміна Мендельсона (1900–1998). Інакше кажучи, час народження відповідної теорії припадає на період з 1941 по 1948 р., коли зазначені автори надрукували свої основні положення. Проте окремі відомості про жертву злочину ми знаходимо ще у стародавніх міфах Давньої Греції, а також у біблейських сюжетах.

У 1977 р. Л. В. Франк увів до наукового обігу поняття «латентна жертва», до якої віднесено осіб, що реально вже постраждали від злочину, але внаслідок різних причин цей факт залишився невиявленим, прихованим від офіційного обліку. Так само, на його думку, до цих осіб необхідно відносити й тих потерпілих, яким

закон надає право повідомляти чи не повідомляти про злочини, жертвами яких вони стали[1].

Повністю підтримуємо визначення «латентна жертва злочину», яке наводить Б. М. Головкін. Так, згідно із позицією вченого це невідома для уповноважених державних органів фізична чи юридична особа, якій фактично заподіяно шкоду протиправним посяганням, а також відома особа, що офіційно не визнана потерпілим[2].

Залежно від характеру посткримінальної поведінки латентні жертви злочину поділяються на три категорії: природно латентні, штучно латентні та квазілатентні[3]. До природно латентних жертв відносять невстановлених осіб, яким злочинами заподіяна шкода, тому що вони з різних причин не повідомляють про те, що стали жертвами злочину. До штучно латентних жертв відносять осіб, стосовно яких учинений злочин залишився прихованим від офіційного обліку. До квазілатентних жертв відносять осіб, яких не було визнано потерпілими у кримінальному провадженні з різних причин. Зрозуміло, що встановити обсяг різних потерпілих від злочину дуже важко, не звернувшись до проблеми встановлення обсягу латентної злочинності.

Більшість учених нашої країни і закордонних країн проблемі встановлення обсягів латентної злочинності приділяють істотну увагу. В деяких країнах світу стосовно латентної злочинності, обсяг якої є невідомим, існує термін «темна цифра». Однак чимало учених поділяють точку зору, що в процесі пізнання суспільства виникає можливість її встановити. При цьому необхідно звернути увагу на те, що ще А. Кетле підкреслював тезу про те, що загальна кількість учинених злочинів ніколи не буде відомою. Але він вважав, що існує співвідношення між зареєстрованими злочинами та засуджени-

[1] Франк Л. В. Потерпевшие от преступления и проблемы советской виктимологии / Л. В. Франк. – Душанбе : Ирфон, 1977. – С. 82–83.

[2] Головкін Б. М. Поняття латентної жертви злочину у віктимології / Б. М. Головкін // Державна політика у сфері захисту прав потерпілих від кримінальних правопорушень : матеріали «круглого столу», 25 квіт. 2013 р. / редкол.: В. І. Борисов (голов. ред.), Б. М. Головкін (заст. голов. ред.) та ін. – Х. : Право, 2013. – С. 74.

[3] Див.: Зеленецкий В. С. Возбуждение уголовного дела / В. С. Зеленецкий. – Харьков : КримАрт, 1998. – С. 15.

ми злочинцями і невідомою суспільству кількістю вчинених злочинів[1]. Вважається, що ця точка зору зараз не є дуже актуальною. Багато науковців підкреслюють, що цей висновок щодо співвідношення латентної і зареєстрованої злочинності не спрацьовує на сучасному етапі розвитку суспільства[2]. Зрозуміло, що лише об'єднання даних про офіційно зареєстровані злочини та латентну злочинність надасть картину фактичної криміногенності тієї чи іншої території. Тому й досі актуальним залишається питання щодо методів вимірювання даного явища. Зараз найчастіше використовують лише побічні методи встановлення латентної злочинності (Ю. Ф. Кардополов, К. К. Горяінов, В. С. Овчинський, Л. В. Кондратюк), які, за висловами експертів, є неоднозначними і достатньо складними у використанні, а також такими, що вимагають значних матеріальних витрат. Дотепер не розроблено й методів вимірювання латентної злочинності на регіональному рівні[3].

Зрозуміло, доки ми не маємо реального уявлення про обсяги латентної злочинності в країні, не можна встановити й обсяг латентної віктимності. Проблема полягає в обранні методів, що необхідно застосувати для цього. Одним із основних методів є опитування населення з метою встановлення стану його віктимізації, хоча такі дослідження можуть собі дозволити лише високорозвинуті країни світу. Так, наприклад, у Великій Британії таким опитуванням охоплюється 0,1 % населення країни, у США – 0,02 %. Опитування проводиться щорічно. В липні 2008 р. МВС Великої Британії надрукувало статистичний бюлетень[4], який присвячено результатам порівняльного аналізу Британського огляду злочинності (BSC) та даних поліцейської реєстрації злочинів. У результаті співвідношення склало 1 : 3,4, хоча зіставлення проводилося не по всіх видах

[1] Кетле А. Социальная форма или опыт исследования о развитии человеческих способностей / А. Кетле. – Киев, 1913. – Т. II. – С. 193.

[2] Див.: Кондратюк Л. В. Криминологическое измерение / Л. В. Кондратюк, В. С. Овчинский ; под ред. К. К. Горяинова. – М. : Норма, 2012. – С. 176.

[3] Див.: Теоретические основы исследования и анализа латентной преступности : монография / под ред. С. М. Иншакова. – М. : ЮНИТИ-ДАНА : Закон и право, 2011. – С. 43.

[4] Див.: Crime in England and Wales 2007/2008. Findings from the British Crime Survey and police recorded crime // Home Office Statistical Bulletin. – London, 2008. – № 07/08.

злочинів. Тому британські вчені – автори «Оксфордського керівництва з кримінології» застерігають від висновків на базі цих даних про те, що фактична злочинність у Великій Британії перевищує зареєстровану у понад три або чотири рази. Вони вважають, що цей висновок стосується лише тих злочинів, які аналізувалися, а щодо решти – це співвідношення може бути іншим[1].

В останні роки з метою встановлення осіб, які вчинили злочини, у Великій Британії активно вживається метод самореєстрації за допомогою використання комп'ютерів. Таке опитування зараз проводиться щорічно тими самими організаціями, які оцінюють рівень віктимізації населення. Так, було встановлено, що 22 % опитуваних вчиняли хоча б один зі злочинів (як правило, незначні правопорушення); серед них 6 % вчинили шість і більше злочинів за останній рік; 10 % опитуваних вчинили хоча б один тяжкий злочин. При цьому було встановлено зв'язок віктимізації зі злочинною поведінкою; половина з тих, хто вчиняв злочини, свого часу була їх жертвами; а серед тих, хто не вчиняв злочинів, таких осіб лише 19 %[2].

У США починаючи з 1972 р. на постійній основі проводяться облік і вивчення жертв найбільш поширених злочинів. Такий облік є джерелом відомостей щодо злочинів, дані про які неможливо отримати, спираючись на офіційну статистику. Опитування проводиться два рази на рік. На жаль, повністю порівняти отримані відомості дуже складно, тому що багато діянь не враховуються при складанні федеральних статистичних звітів, але вони можуть реєструватися на рівні окремих штатів і каратися відповідно до законодавства цих штатів. У цілому кількість учинених злочинів, за результатами опитування, перевищує практично в 5 разів кількість зареєстрованих насильницьких злочинів за офіційної федеральною статистикою[3].

У Російській Федерації систематично проводиться починаючи з 2005 р. опитування 7 тис. осіб із метою встановлення, чи постраж-

[1] Див.: Maguire M. Crime Data and Statistics / M. Maguire // The Oxford Handbook of Criminology. – Fourth Ed. – Oxford, 2007. – P. 272.

[2] Див.: Young people and crime: findings from the 2006 Offending, Crime and Justice Survey // Home Office Statistical Bulletin. – London, 2008. – № 08/09. – P. 2.

[3] Див.: Criminal Victimization, 2006 // Bureau of Justice Statistics. – Bulletin. – December, 2007. – P. 1.

дав або ні респондент протягом попереднього року від будь-якого злочину[1]. За підсумком такого опитування було встановлено, що протягом 2009 р. із загальної кількості вчинених злочинів лише третина стала відома правоохоронним органам. Стосовно решти фактично вчинених злочинів росіяни не зверталися до міліції із різних причин, основними з яких є невіра в те, що злочинці будуть виявлені та покарані (36 %), боязнь помсти з боку злочинця (28 %). Результати даного дослідження дозволяють зробити висновок, що офіційна статистика РФ зареєструвала мінімум в 9 разів менше постраждалих, ніж їх було насправді[2].

Систематично таких досліджень в Україні ніхто не проводить. Усі ці дослідження мають лише епізодичний характер і проводяться окремими державними органами, науково-дослідними установами та навчальними закладами. З точки зору теорії розрахунків дійсно в нашій країні оптимальною є вибірка у 10 тис. осіб[3]. Хоча ми вважаємо, що опитування можна проводити за скороченою вибіркою (1 800 респондентів), яка також дає можливість отримати репрезентативні дані по країні щодо відповідей на всі запитання анкети[4]. Зрозуміло головне – щоб опитування відбувалося щорічно в один і той самий період часу. Якщо кількість опитуваних збільшувати, то одержуватимуться більш точні та репрезентативні дані.

Протягом 2012 р. Харківський інститут соціальних досліджень спільно з МВС України провів пілотне всеукраїнське дослідження «Оцінювання міліції за допомогою громадської думки». Дослідження було здійснено за підтримки програми «Верховенство права» Міжнародного фонду «Відродження». Було опитано 15 тис. респондентів у 349 населених пунктах усіх областей України (вибірка склала 600 респондентів для кожного регіону). Цим опитуванням було встановлено, що до міліції звертаються менш ніж дві третини

[1] Див.: Теоретические основы исследования и анализа латентной преступности : монография / под ред. С. М. Иншакова. – М. : ЮНИТИ-ДАНА : Закон и право, 2011. – С. 87.

[2] Див.: Там само. – С. 634–635.

[3] Кулик О. Г. Злочинність в Україні: тенденції, закономірності, методи пізнання : монографія / О. Г. Кулик. – К. : Юрінком Інтер, 2011. – С. 211.

[4] Там само. – С. 212.

жертв злочинів (61,8 %). Тільки кожен четвертий опитаний (25,9 %) зазначив, що довіряє міліції. Оцінюючи те, як поводжуються працівники міліції під час спілкування з громадянами, більшість респондентів зазначає, що чемно (64,5 %). Водночас п'ята частина опитаних зіштовхнулися з байдужим ставленням (24,9 %), а практично кожний десятий (9,3 %) – із брутальністю[1].

Аналогічне опитування громадян із метою встановлення обсягів латентної віктимності було проведено протягом 2012 р. сектором дослідження проблем злочинності та її причин Науково-дослідним інститутом вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, що так само підтвердило висновок про дуже високий рівень латентної віктимності в нашій країні. Було опитано понад 4 тис. осіб різних вікових і соціальних груп.

Крім опитування громадян, можна застосовувати й інші методи з метою встановлення обсягів латентної віктимності населення. В першу чергу, це вивчення документів (особливо при встановленні кількості штучно латентних або квазілатентних жертв злочинів); вивчення постанов щодо відмови внесення даних до Єдиного реєстру досудових розслідувань; вивчення масиву скарг громадян в різні органи; вивчення тих кримінальних правопорушень, провадження по яких закриті з різних підстав; вивчення реєстраційних журналів у медичних закладах та ін. Такими дослідженнями можуть займатися лише відповідні, як правило, державні установи.

Можна також використовувати метод експертних оцінок. Але при цьому необхідно звертати увагу, що різниця у висновках може бути дуже значною, тому що деякі висновки можуть мати інтуїтивний характер, а в деяких випадках і гіпотетичний.

Так само використовується й статистичний аналіз, що надає можливість виявити «темну цифру». Хоча в більшості випадків він не дозволяє отримати точні дані, але завжди є джерелом практично значущої інформації. При цьому можна зупинитися на методі, який було запропоновано С. Ю. Віциним, – обчислення коефіцієнтів

[1] Тільки 62 % жертв злочинів звертаються до міліції [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.irf.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=38479:-62-&catid=20:news-law&Itemid=61. – Заголовок з екрана.

кримінальної активності різних соціальних категорій[1]. На його думку, адекватна оцінка латентної злочинності можлива при побудові матричних статистичних моделей із використанням узагальнюючих показників – коефіцієнтів злочинної активності різних груп населення. Останні одержують шляхом обчислення співвідношення чисельності населення певної групи серед контингенту злочинців і аналогічної частки серед усього дорослого населення (населення у віці віком понад 14 років). Інакше кажучи, структура контингенту злочинців накладається на структуру дорослого населення відповідного регіону. На думку С. Ю. Віцина, в таких моделях показники практично не залежать від рівня латентної злочинності. Тому їх порівнюють з абсолютними показниками злочинності й елементами статистичної моделі, побудованої за коефіцієнтами зареєстрованої злочинної активності, що дозволяє побачити розбіжності та охарактеризувати латентність. Застосування цього методу можливе лише при умові відповідного рівня математичних знань дослідника.

В. Ф. Оболенцев підкреслює, що кількість жертв злочинних посягань в Україні, які залишилися поза офіційним статистичним обліком, у 2012 р. склала 1,7 млн осіб[2]. Ним так само запропоновано метод дослідження періоду латентизації віктимності, який базується на тезі про взаємопов'язаність цих обставин у механізмі злочинної поведінки. Термін латентної віктимності встановлювався В. Ф. Оболенцевим на підставі даних карток кримінально-статистичного обліку про дату вчинення злочину і дату його реєстрації в установленому порядку. Середнє значення цього показника обчислювалося за загальними правилами обрахування середніх величин. Далі здійснювався аналіз залежності середнього періоду латентної віктимності від характеристик посягань і жертв, відо-

[1] Див.: Вицин С. Е. Оценка латентной преступности на основе статистических моделей / С. Е. Вицин // Латентная преступность: познание, политика, стратегия : сб. материалов междунар. семинара. – М. : ВНИИ МВД России, 1993. – С. 239.

[2] Оболенцев В. Ф. Статистичний метод дослідження латентизації віктимності / В. Ф. Оболенцев // Державна політика у сфері захисту прав потерпілих від кримінальних правопорушень : матеріали «круглого столу», 25 квіт. 2013 р. / редкол.: В. І. Борисов (голов. ред.), Б. М. Головкін (заст. голов. ред.) та ін. – Х. : Право, 2013. – С. 110.

бражених у картках статистичного обліку. Всього в цьому дослідженні В. Ф. Оболенцев проаналізував вплив на латентизацію віктимності понад 15 факторів[3].

У більшості країн світу можна проводити порівняльний аналіз офіційних статистичних даних, які надаються різними відомствами. Таке порівняння пов'язано з тим, що кожне відомство фальсифікує дані статистичної звітності відповідно до своїх інтересів. У нашій країні це зробити складніше, особливо спираючись на дані правоохоронних органів. Якщо до 20 листопада 2012 р. усі дані збиралися органами МВС України, то зараз держателем Єдиного реєстру досудових розслідувань є Генеральна прокуратура України, яка щомісяця наростаючим підсумком надає звіти до МВС, СБУ, Державної податкової служби та Державної служби статистики України.

Значно більше проблем виникає при спробі встановлення обсягу природно латентних жертв злочинів. Зрозуміло, що якщо особи не повідомляють про те, що вони стали жертвами злочину з різних причин, то встановити ці факти складно, а тим паче виміряти обсяг цих фактів. Особливо це стосується таких вікових груп, як діти (до 14 років) та особи похилого віку. Як стверджують російські кримінологи Д. В. Ривман і В. С. Устинов, загальновідомо, що найбільш віктимними полюсами вікових груп є неповнолітні та особи похилого віку[4].

Зараз значна кількість батьків не знає, які сайти переглядає дитина на сторінках Інтернету, на яких, на жаль, є дуже небезпечна інформація, що впливає на психіку. Крім того, значна кількість осіб до 14 років стають жертвами реального сексуального насильства, про яке вони спочатку можуть і не здогадуватися внаслідок свого віку. Так само поширюються дані про знущання, вимагання коштів

[3] Оболенцев В. Ф. Статистичний метод дослідження латентизації віктимності / В. Ф. Оболенцев // Державна політика у сфері захисту прав потерпілих від кримінальних правопорушень : матеріали «круглого столу», 25 квіт. 2013 р. / редкол.: В. І. Борисов (голов. ред.), Б. М. Головкін (заст. голов. ред.) та ін. – Х. : Право, 2013. – С. 111.

[4] Див.: Ривман Д. В. Виктимология / Д. В. Ривман, В. С. Устинов. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2000. – С. 69.

у школі, інших дитячих закладах. Установити реальну характеристику таких потерпілих дуже складно, тому що більшість із них про це нікому не розповідає. Мабуть, необхідно, щоб, у першу чергу, батьки приділяли більше уваги тому, що дійсно переглядає дитина на сторінках Інтернету, і при можливості перевіряли ці сторінки. Також необхідно спостерігати за поведінкою дитини, оскільки в багатьох випадках при цьому можна встановити, чи не стала вона жертвою якихось насильницьких дій. «Звертає на себе увагу високий ступінь віктимності неповнолітніх. Так, кожен десятий (10,2 %) сімейно-побутовий насильницький злочин було вчинено відносно неповнолітніх членів сім’ї, із них у 53,3 % випадків стосовно малолітніх (до 14 років) дітей»[1].

Особи похилого віку також повинні цікавити дослідників. Загальновідомо, що з кожним роком відбувається старіння населення не лише в Україні, а й у всьому світі. Зрозуміло, що більшість із них стають жертвами злочинів, учинених у сімейно-побутовій сфері. «Так, 11,6 % сімейно-побутових насильницьких злочинів було вчинено щодо членів сім’ї віком 51–60 років; а майже кожен сьомий (13,6 %) щодо осіб віком 61 рік і старше»[2]. Такі дані не можуть не насторожувати, тому що в більшості досліджень ця група рідко коли відокремлюється, хоча зрозуміло, що «більшість таких випадків залишаються латентними. Особливо це стосується сільської місцевості, де подібні діяння залишаються маловідомими правоохоронним органам з огляду на замкнутість середовища, певну ізоляцію осіб похилого віку»[3].

Жертвами протиправних посягань останнім часом все частіше стають власники приватних квартир, як правило, одинокі люди похилого віку, які з різних причин (довірливість, необізнаність із законодавством, вади здоров’я та ін.) підписували неправомірні до-

[1] Див.: Кримінологічна віктимологія : навч. посіб. / Є. М. Моісеєв, О. М. Джужа, В. В. Василевич та ін. ; за заг. ред. О. М. Джужі. – К. : Атіка, 2006. – С. 319.

[2] Там само.

[3] Андрушко А. В. Домашнє насилля щодо осіб похилого віку / А. В. Андрушко // Права людини у філософському, політологічному, соціологічному та правовому вимірах : тези міжнар. наук.-практ. конф. – Х., 2008. – С. 157.

говори купівлі-продажу, дарування або довічного їх утримання[1]. Причому про ці випадки вдається дізнатися лише випадково. Внаслідок того, що, як правило, ця категорія осіб є дуже специфічною, реально встановити обсяг віктимізації серед них також дуже складно. Для опитування цієї категорії в особи має бути відповідна підготовка і вміння, а також час для встановлення реального контакту з ними.

Ще одна категорія, яка так само є латентно-віктимною – це особи жіночої статі. Їм є властивим ставати жертвами різних злочинних проявів, особливо на сімейно-побутовому ґрунті, і вони дуже рідко звертаються із заявами про вчинені проти них злочини до правоохоронних органів. Це може бути пов'язано із цілою низкою причин: боязню помсти з боку систематичного насильника, як правило, співмешканця, що може мати як фізичний, так і психічний характер; боязню розголосу подробиць інтимного життя; боязню бути незрозумілою для більшості оточуючих осіб, а інколи й отримати осуд з їх боку тощо. Тому встановити реальний обсяг латентної віктимності серед осіб жіночої статі дуже складно.

Ще одна категорія підвищеної віктимності – інваліди, які через свій фізичний стан виявляються приманкою для злочинців. При цьому чимало з них зовсім не розуміють того, що вони стали жертвами, або потерпілими від злочинів.

Проблема полягає в тому, що при опитуванні тих чи інших верств населення необхідно використовувати різні психологічні методики. Разом із тим необхідно звертати увагу на те, що латентна віктимність охоплює не лише потерпілих осіб, а й їх близьких родичів. Тому можна вважати, що суспільство і держава в повному обсязі не мають жодного уявлення про стан і наслідки віктимізації населення. Загальна кількість осіб, які потерпіли від злочинів, відповідно до офіційних статистичних даних, неухильно зростає. У 2011 р. їх кількість склала 343 159 осіб, приріст по відношенню до 2010 р. склав + 6,8 %, при цьому питома вага загиблих від злочинів залишається серед потерпілих значною – практично 2 % (67 426 осіб).

[1] Див.: Кримінологічна віктимологія : навч. посіб. / Є. М. Моісеєв, О. М. Джужа, В. В. Василевич та ін. ; за заг. ред. О. М. Джужі. – К. : Атіка, 2006. – С. 117.

Вирішення завдань забезпечення безпеки особи, захисту суспільства, держави від злочинних посягань і зменшення злочинності не зводиться до дій, які спрямовані тільки на злочинців. Зменшення злочинності неможливе без відповідної роботи з потерпілими, віктимними категоріями осіб, впливу на об’єктивні та суб’єктивні причини й умови злочинів. Тому твердження, що кожен рік, за даними міжнародного опитування, від 60 % до 70 % осіб, які постраждали від злочинів, не зверталися до правоохоронних органів, можна вважати безспірним; як і висновок, що структура віктимізації населення є досить усталеною[1].

Зрозуміло, що таке складне явище, як латентна віктимність, дуже важко оцінити однозначно, тому зараз уже з’являються точки зору, що опитування громадян у більшості країн світу дають результати, які значно перевищують реалії сьогодення[2] (хоча деякі вчені зовсім іншої думки)[3].

Слід підтримати висновок А. П. Закалюка про те, що «є підстави відзначити масову віктимізацію населення через недбалу, помилкову політику влади, а також підвищення небезпеки його віктимності через занедбання та недооцінення кримінологічних засобів запобігання злочинним проявам»[4].

Висновки. Без установлення реального обсягу латентної віктимності серед населення країни говорити про те, що в нашій країні відбувається реальний захист прав потерпілих від кримінальних правопорушень, навряд чи можна, хоча останній (захист) є однією зі складових частин безпеки людини, громадянина, суспільства в цілому. Тим паче, що всі дослідники підкреслюють, що в останні роки, на жаль, збільшується рівень латентної віктимізації населен-

[1] Кулик О. Г. Злочинність в Україні: тенденції, закономірності, методи пізнання : монографія / О. Г. Кулик. – К. : Юрінком Інтер, 2011. – С. 206.

[2] Сердюк П. П. Де шукати реальні цифри кримінальної віктимізації? / П. П. Сердюк // Право та держ. управління. – 2011. – № 1. – С. 99.

[3] Оболенцев В. Ф. Правоотношения как объекты правовой охраны: содержание и количественные характеристики (по материалам разделов 1–6 Особенной части Уголовного кодекса Украины) / В. Ф. Оболенцев. – Харьков : ФЛП Иолтуховский В. Л., 2007. – С. 231.

[4] Закалюк А. П. Курс сучасної кримінології: теорія і практика : у 3 кн. Кн. 1 / А. П. Закалюк. – К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2007. – С. 314.

ня. Тому підтримуємо точку зору О. Г. Кулика щодо необхідності створення спеціальної форми статистичної звітності про осіб, які потерпіли від злочинів[1], проведення систематичного опитування населення стосовно встановлення рівня латентної віктимізації населення в Україні.

В статье исследуются проблемные вопросы определения величины латентной виктимности в Украине. Проанализированы основные методы, используемые при изучении этого вопроса. Сделана попытка оценить объемы латентной виктимности в Украине.

The article examines the problematic issues of determining the value of the latent victimization in Ukraine. Analyzed the main methods used in the study of this question. Attempt to estimate the volume of latent victimization in Ukraine.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем злочинності та її причин НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України (протокол № 7 від 6 вересня 2013 р.).
Рецензент – доктор юридичних наук, професор ***Б. М. Головкін****.*

[1] Див.: Кулик О. Г. Кримінологічні дослідження потерпілих від злочинів в Україні: проблеми та перспективи / О. Г. Кулик // Державна політика у сфері захисту прав потерпілих від кримінальних правопорушень : матеріали «круглого столу», 25 квіт. 2013 р. / редкол.: В. І. Борисов (голов. ред.), Б. М. Головкін (заст. голов. ред.) та ін. – Х. : Право, 2013. – С. 98.

УДК 351.743.(477)

Г. Г. Мошак, доктор юридичних наук, професор, старший науковий співробітник сектору дослідження проблем міжнародного співробітництва у галузі боротьби зі злочинністю Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків

РЕФОРМУВАННЯ ОРГАНІВ МВС УКРАЇНИ У КОНТЕКСТІ ДОСВІДУ ЄВРО-2012

Аналізується використання органами внутрішніх справ України досвіду, набутого під час проведення чемпіонату з футболу Євро-2012.

Ключові слова: *органи внутрішніх справ, реформа, досвід країн ЄС.*

Актуальність проблеми вдосконалення діяльності органів МВС України зумовлена як існуючими недоліками в їх повсякденній практичній роботі, так і необхідністю проведення реформ, що виникають із договірних зобов’язань України перед ЄС. У вітчизняній кримінологічній літературі відсутні новітні дослідження змін в органах внутрішніх справ у порівнянні з німецькомовними країнами. Цілями статті є розгляд окремих питань міжнародного співробітництва, що стосуються двосторонніх договорів, участі у міжнародних програмах, обслуговування міжнародних подій, правової кооперації тощо, які впливають на зміни в органах МВС і сприяють вдосконаленню їх роботи.

Дослідження здійснено за матеріалами аналізу літератури, матеріалів правозахисних організацій «Міліція під контролем» і «Міжнародна амністія», результатів опитування, підсумків проекту «Твіннінг» в органах МВС України, а також на основі вивчення інформації, отриманої за запитами автора зі структурних підрозділів МВС України, що забезпечували проведення Євро-2012.

Несприятлива соціально-економічна ситуація в Європі та в Україні після Євро-2012 загострила негаразди і власні проблеми органів МВС, уповільнила темпи змін у них. Кілька років обгово-

© Мошак Г. Г., 2013

рення теми Митного союзу, так само як і можливості підписання угоди про асоціацію з ЄС, – засвідчили тривалу відсутність вибору[1] та, як наслідок, сповільнення темпів розвитку в обох напрямах. Занепад економіки обмежує фінансування розпочатих реформ органів МВС. У 2012 р. Рахункова палата України констатувала провал Міністерством внутрішніх справ України реформи внутрішніх військ[2]. Органам МВС також шкодить поганий їх менеджмент[3]. Спостерігається падіння довіри громадян до правоохоронних органів і її відсутність до міліції, зокрема[4], зростання залежності судової системи, яка все менше впливає на порушення прав громадян міліцією і не сприяє її вдосконаленню. Щоправда, суди у країнах ЄС теж інколи служать політикам[5].

Наслідки глобальної революції в освіті, яка обійшла Україну стороною[6], на відміну від країн ЄС та Росії, обмежено використовуються для підвищення професійного рівня співробітників органів МВС. У РФ визнали відставання за рівнем кваліфікації її фахівців від світових стандартів на 20 років; якісні перетворення продовжують, зокрема, шляхом заміни міліції поліцією, створення організаційно і функціонально незалежного слідчого комітету тощо. В той же час в Україні для розв'язання проблеми відставання поки що не

[1] Українська економіка страждає через метання між ЄС і Митсоюзом [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.ua/articles/business/_ukrajinska-ekonomika-strazhdae-cherez-metannya-mizh-es-i-mitsoyuzom-ekspert/490646. – Заголовок з екрана.

[2] Ревізори виявили, що внутрішні війська обтяжливі для бюджету. Незважаючи на надані внутрішнім військам у 2010 і 2011 рр. фінансові ресурси в сумі 2,2 млрд. грн., так і не було створено достатньо мобільного, оптимального за чисельністю військового формування [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.unian.ua/news/479233-revizori-viyavili-scho-vnutrishni-viyska-goli-bosiy-obtyajlivi-dlya-byudjetu.html. – Заголовок з екрана.

[3] Для вступу до ЄС українській системі безпеки бракує грошей і фахівців [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.radiosvoboda.org/content/article/24915786.html. – Заголовок з екрана.

[4] Міліції довіряє менше 1 % українців (опитування) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.unian.ua/news/563640-militsiji-doviryae-menshe-1-ukrajintsiv-opituvannya.html. – Заголовок з екрана.

[5] Радіо Свобода [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.radiosvoboda.org/content/article/24914721.html. – Заголовок з екрана.

[6] Университет на ладони [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://forbes.ua/magazine/forbes/1348262-universitet-na-ladoni. – Заголовок с экрана.

створено оптимальних правових та фінансово-економічних умов. На українську науку з бюджету виділяється лише 0,29 % ВВП, хоча 0,9 % ВВП є рівнем її виживання[1]. Також бракує фінансів на проведення медичної реформи[2]; армія обороноздатна лише частково[3]. Збитковими є львівський і київський стадіони, на які перед Євро-2012 було витрачено понад 7,5 млрд грн[4]. Коли у населення України відсутні кошти на задоволення першочергових життєвих потреб, проблема реалізації і захисту основних прав людини, вочевидь, відходить на другий план. Боротьба за виживання ускладнює вкрай необхідні перетворення в органах МВС, проте їх не відміняє. Успішність проведення Євро-2012, шлях органів МВС до стандартів ЄС порівняно бідних країн Румунії та Болгарії доводять можливість реформи органів МВС України й при несприятливих умовах. Останні є одночасно резервом подальшого вдосконалення, наближення органів МВС України до стандартів ЄС.

Міжнародне співробітництво органів МВС України прискорює запровадження, зокрема, у практику внутрішніх військ МВС досвіду німецької поліції, переорієнтовує їх на соціально-сервісний зміст діяльності, підтримку іміджу міліції та формування позитивної думки населення про роботу правоохоронних органів. На зразок колег із ЄС внутрішні війська МВС України розпочали співпрацювати із суспільними організаціями та виконувати профілактичну роботу у місцях виконання покарань, доводити до громадськості деталі охорони правопорядку, надавати коментарі представникам засобів масової інформації та оприлюднювати інформацію на власному офіційному сайті. Дослідження «Білих книг внутрішніх

[1] Як правило, держави виділяють 2 відсотки від ВВП, а розвинуті країни – до 5 відсотків.

[2] Регіонал зізнався, що в бюджеті немає грошей на медичну реформу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.unian.ua/news/563698-regional-ziznavsya-scho-v-byudjeti-nemae-groshey-na-medichnu-reformu.html. – Заголовок з екрана.

[3] Експерти визнали українську армію лише «частково обороноздатною» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://tyzhden.ua/News/74776. – Заголовок з екрана.

[4] Міністр спорту визнав, що стадіони в Києві і Львові є незатребуваними [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/news_in_brief/2013/03/130321_rl_stadiums_no_use.shtml. – Заголовок з екрана.

військ МВС України», здійснене І. В. Зозулею, констатує також певний прогрес у законодавчому забезпеченні їх діяльності[1].

Проект «Твіннінг», що завершився у січні 2013 р., привернув увагу органів МВС до європейських цінностей[2], досвіду жандармерій Франції і Румунії, карабінерів Італії, цивільної гвардії Іспанії, поліції готовності у ФРН. У період залучення внутрішніх військ до виконання двох проектів «Твіннінг» («Впровадження та розвиток управління якістю в українській міліції» та «Сприяння вдосконаленню системи охорони громадського порядку внутрішніми військами МВС України») продовжувалося вдосконалення тактики їх дій, системи професійної підготовки, тилового та технічного забезпечення, наближення їх діяльності до норм і стандартів аналогічних формувань країн – членів ЄС.

Виконання проектів «Твіннінг» сприяло підготовці проектів законів України «Про державну службу правопорядку» та «Про державну службу жандармерії Міністерства внутрішніх справ України», які визнані представниками Євросоюзу такими, що відповідають європейським стандартам, підвищують ефективність внутрішніх військ та правоохоронної системи України у цілому. Вдосконалення тактики дій під час виконання завдань з охорони громадського порядку здійснювалося відповідно до рекомендацій французьких експертів. Запланований вступ внутрішніх військ до Асоціації сил поліції та жандармерії країн Європи та Середземного моря у статусі військової установи (за підтримки Національної жандармерії Франції) сприятиме змінам органів МВС.

Міжнародне співробітництво внутрішніх військ, що наразі включає виконання 16-ти міжнародних договорів із правоохоронними структурами іноземних держав, сприяло збагаченню передовим міжнародним досвідом, розширенню та вдосконаленню мовної підготовки військовослужбовців внутрішніх військ[3]. У тому само-

[1] Зозуля І. В. указує на них, виходячи з аналізу «Білих книг внутрішніх військ України» за 2007–2011 рр.

[2] Інструмент Twinning було запропоновано у 1998 р. Європейською Комісією для країн-кандидатів на вступ до ЄС для підтримки їх інтеграції. В Україні запровадження проекту «Twinning» розпочалося з 2005 р. у рамках співробітництва між Україною та Європейським Союзом.

[3] «Біла книга» Внутрішніх військ МВС України. – К., 2012. – С. 88–89.

му напрямі діє підтримка Європейським Союзом поліцейського співробітництва (у тому числі з органами міліції України) у країнах «Східного партнерства»[1] з питань боротьби з транскордонною злочинністю. Інтеграція України до Європейського Союзу на 2013 р. передбачає, що МВС і МЗС України мають активізувати роботу з укладення Угоди про оперативне співробітництво з Європейським поліцейським офісом.

Новий КПК України як результат правової кооперації вітчизняних фахівців і їх колег із ЄС у питаннях реформи законодавства отримав позитивну оцінку міжнародних експертів. Він поліпшив правові умови для прискорення змін в органах МВС[2], виникнення нових за природою суспільних відносин між органами МВС та громадянами (довіри, взаємної поваги та співробітництва). У новому КПК присутні приватноправові складові – провадження на підставі угод (глава 35 КПК), приватного обвинувачення (глава 36 КПК), запровадження диспозитивності та інших нових засад, що додають приватності у кримінальний процес (пункти 4–9 ст. 7 КПК). Вони зобов'язують органи МВС переорієнтуватися на кращу, ніж до цього часу, охорону врегульованих Цивільним кодексом України особистих немайнових прав фізичної особи. Порівняння підстав провадження на підставі угод та приватного обвинувачення в Україні та ФРН показує, що останнє може започатковуватися (зокрема, у відповідності до ст. 374 КПК ФРН) потерпілим лише у семи випадках (наприклад, коли відсутній публічний інтерес у відкритті кримінального провадження, зокрема, у випадках образи, порушення недоторканності житла, простого тілесного ушкодження тощо). У Німеччині більше ніж в Україні умов для реалізації у кримінальному процесі й інших галузях права новітніх технічних та юридичних досягнень. У ФРН злочинність із року в рік помітно знижуєть-

[1] Українській міліції перепаде трохи грошей від Євросоюзу 24.12.12 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukr.net/news/ukra_nsk_j_m_l_c_perepade_trohi_groshej_v_d_vrosojuzu-17280547-1.html. – Заголовок з екрана.

[2] Європейський вибір України та зміни у вітчизняному законодавстві, зокрема, набуття чинності Кримінальним процесуальним кодексом України, зумовлюють потребу в реформуванні СБУ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.unian.ua/news/561559-sbu-vikrila-8-inozemnih-rozvidnikiv.html. – Заголовок з екрана.

ся[1], однак застосування угод у кримінальному процесі вже довгий час супроводжується у колах фахівців гострими дебатами. Значна частина їх засуджує «торгівлю виною», «дилерство» у кримінальному процесі, вживаючи різні звучні висловлювання, сутність яких зводиться до такого: кримінальний процес не має бути місцем для торгівлі (П.-А. Альбрехт). На користь критиків свідчить існування відхилень від закону на практиці. За дослідженням професора К. Алтенхейна (який здійснив за дорученням Федерального Конституційного Суду ФРН опитування 330 суддів, прокурорів та адвокатів, що спеціалізуються у кримінальних справах), домовленості письмово не оформлює 60 % опитаних. Наслідком є те, що лише чверть випадків визнання вини за угодою сторін може бути перевірена. Федеральний Конституційний Суд Німеччини виніс рішення, в якому вказав суддям на правила, яких вони зобов'язані дотримуватися при укладенні угод із підсудними[2]. Рішення Федерального Конституційного Суду надало привід Федеральній профспілці поліцейських критично висловитися як проти зростання числа угод у кримінальному процесі, так і проти їх непрозорості. Мають укладатися лише ті угоди, якими не порушуються цілі процесу та права потерпілих[3].

В Україні перелік підстав, за якими може здійснюватися провадження у формі приватного обвинувачення, у кілька разів ширший, ніж у ФРН. Завдяки розширенню їх переліку органи МВС України, хоча і розвантажуються від кримінальних справ, однак продовжується скорочення державних засобів захисту прав громадян.

У деяких публікаціях стверджується, що новий КПК України гуманізував кримінальний процес. Однак статистичних даних ще не достатньо для однозначних висновків. Винесення виправдувальних

[1] Steffen W. Deutschland ist eines der sichersten Länder der Welt – tatsächlich [Електронний ресурс] / W. Steffen. – Режим доступу: http://www.kriminalpolizei.de/articles,deutschland_ist_eines_der_sichersten_laender_der_welt__tatsaechlich,1,406.htm. – Заголовок з екрана.

[2] Mündliche Verhandlung in Sachen «Absprachen im Strafprozess». Bundesverfassungsgericht, 4. Oktober 2012, abgerufen am 8. November 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bundesverfassungsgericht.de/pressemitteilungen/bvg12-071. – Заголовок з екрана.

[3] GdP sieht sich in Skepsis bei Prozess-Deals bestätigt [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.gdp.de/gdp/gdp.nsf/id/Home_DE. – Заголовок з екрана.

них вироків і припинення судами провадження у справах у 2012 р. призвело до звільнення з-під варти 96 осіб. Ймовірність звільнення зі слідчого ізолятора без обвинувального вироку становить тільки 0,38 %. КПК України ще довго не зможе перешкоджати тортурам у міліції, оскільки окремі його положення вводитимуться протягом п’яти років. Крім того, відсутній новий закон про прокуратуру, без якого кримінальне судочинство залишається неповним[1]. Також заперечується[2] заслуга органів МВС України у зниженні рівня злочинності завдяки застосуванню нового КПК України.

До позитивних наслідків запровадження КПК України належить зменшення кількості випадків взяття під варту громадян (станом на 1 березня 2013 р. ця кількість скоротилася на 50 %); збільшення випадків застосування запобіжного заходу у вигляді застави та домашнього арешту відповідно 200 і 500 випадків; ухвалення 1,5 тис. вироків на підставі угоди учасників судового процесу про примирення, застосування норм щодо угоди про визнання винуватості[3]. КПК України запроваджує новий напрям роботи органів МВС України – використання технічних (технологічних) досягнень у контролі за злочинцями – «електронних кайданів». Можливість посилення вимог до кадрів і роботи органів МВС у ході запланованого перетворення міліції у поліцію[4] є ще одним засобом перетво-

[1] Beschluss des Bundesfachausschusses Entwicklungszusammenarbeit und Menschenrechte der CDU Deutschlands unter der Leitung von Arnold Vaatz MdB vom 15. Oktober 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.cdu.de/doc/pdfc/121025-Beschluss-Menschenrechtslage-Ukraine.pdf. – Заголовок з екрана.

[2] Москаль закликає МВС і Генпрокуратуру не маніпулювати статистикою [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.unian.ua/news/558058-moskal-zaklikae-mvs-i-genprokuraturu-ne-manipulyuvati-statistikoyu.html. – Заголовок з екрана.

[3] У Вищому спецсуді повідомляють, що за нового КПК у СІЗО садять вдвічі рідше [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.unian.ua/news/559335-u-vischomu-spetssudi-kajut-scho-za-novogo-kpk-u-sizo-sadyat-vdvichi-ridshe.html. – Заголовок з екрана.

[4] У Верховну Раду України внесено законопроекти «Про поліцію» та «Про державну службу правопорядку». Крім нової назви, автори першого законопроекту пропонують переатестувати працівників правоохоронного відомства. Також вони наголошують, що документ разом із зареєстрованим раніше законопроектом «Про державну службу правопорядку» докорінно реформує Міністерство внутрішніх справ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.ua/articles/life/_u-radi-prezentuvali-novu-formu-ukrajinskoji-policiji/444405. – Заголовок з екрана.

рення міліції з напіввійськового карального органу у сервісну організацію, що надає послуги громадянам. КПК України сприятиме ліквідації усталеної каральної практики органів МВС.

У період плідного міжнародного співробітництва органів МВС України щодо підготовки та проведення Євро-2012 накопичено досвід, який є надзвичайно важливим національним надбанням. Чемпіонат був однією з найбільших конструктивних рушійних змін системи органів МВС України[1]. Співробітники органів МВС України збагатилися новою практикою забезпечення правопорядку, отримали додаткові уявлення про діяльність за правилами країн ЄС. Проте у ЗМІ та у фаховій літературі відсутні відомості про аналіз і науково обґрунтовані рекомендації щодо його застосування, розвитку. Опинилися під загрозою втрати вміння обходитися з іноземними вболівальниками і застосовувати при цьому відповідні підходи, безконфліктне і без зловживання силою виконання службових обов'язків під час великих за масштабами та значенням міжнародних подій. Застосування до громадян України методів роботи поліції країн ЄС не стало правилом. В Україні майже не застосовується досвід взаємодії органів МВС з іншими правоохоронними органами, набутий під час Євро-2012. У країнах ЄС узагальнено досвід проведення великих чемпіонатів з наукових позицій. Однак в Україні такого немає.

Після Євро-2012 критика органів міліції та закиди щодо катувань громадян почастішала, особливо після зґвалтування і замаху на вбивство двома офіцерами міліції та приховування доказів злочину співробітниками органів МВС у Миколаївській області. В Одеській області заходи профілактики, своєчасного реагування та усунення причин правопорушень міліціонерів також не дали очікуваних результатів[2]. Численні повідомлення про факти при-

[1] Парламентські слухання про реформування системи органів Міністерства внутрішніх справ України і впровадження європейських стандартів. 5 жовтня 2011 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://static.rada.gov.ua/zakon/new/par_sl/sl0510111.htm. – Заголовок з екрана.

[2] Пшонка визнав, що міліція застосовує незаконні методи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.unian.ua/news/563844-pshonka-viznav-schomilitsiya-zastosovue-nezakonni-metodi.html. – Заголовок з екрана.

четності міліціонерів до діяльності банд[1] та їх створення[2], торгівлі наркотиками[3], крадіжок особистих речей із автомобілів, розбійних нападів[4], вбивств[5] дають підстави для висновку, що для розв'язання системних проблем органів МВС лише застосування досвіду Євро-2012 не є достатнім.

Після Євро-2012 посилилась увага до міжнародних аспектів внутрішньої безпеки. Поліцейська кооперація за участю органів МВС України посилилась, як і розуміння необхідності враховувати досвід органів внутрішніх справ зарубіжних країн. Однак співпраця з поліціянтами німецькомовних країн як фізично наближених до України та таких, що належать до тієї самої сім'ї застосовуваного (романо-германського) права, а також не зважаючи на надану ними безпосередню допомогу у підготовці до чемпіонату, не стала пріоритетною.

Розвиток зарубіжних органів внутрішніх справ призвів до появи теорії так званої легалістичної моделі поліції – «служанки» кримінальної юстиції. Легалістична традиція гарантує німецькій поліції незалежність від політики[6] та відстороненість від впливу

[1] До «банди лисих» входило кілька десятків вбивць. Її очолював колишній міліціонер Заводського райвідділу міліції м. Запоріжжя. Більшість членів – також колишні міліціонери [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://tsn.ua/ukrayina/u-zaporizhzhi-sudyat-chleniv-osoblivo-nebezpechnoyi-bandi-lisih-yaku-ocholyuvav-kolishniy-milicioner-288853.html. – Заголовок з екрана.

[2] Правоохоронець організував злочинну групу, члени якої з метою здирництва та непритягнення осіб до кримінальної відповідальності фальсифікували докази у кримінальних справах [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.unian.ua/news/557661-chotiroh-militsioneriv-vidpustili-z-zalu-sudu.html. – Заголовок з екрана.

[3] Борець з наркотрафіком у капітанських погонах погорів на торгівлі конопелею [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.unian.ua/news/561712-borets-z-narkotrafikom-u-kapitanskih-pogonah-pogoriv-na-torgivli-konopleyu.html. – Заголовок з екрана.

[4] Задержали инспектора батальона патрульно-постовой службы по подозрению в краже вещей из автомобиля в Черновцах [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://obkom.net.ua/news/2013-02-27/1630.shtml. – Заголовок с экрана.

[5] Екс-майор міліції підозрюється у пораненні вагітної і вбивстві дитини в Борзні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://svoboda.fm/crime/adventure/222586.html. – Заголовок з екрана.

[6] Winter M. Politikum Polizei: Macht und Funktion der Polizei in der Bundesrepublik Deutschland / M. Winter. – LIT Verlag Münster, 1998. – S. 453.

на неї політичного керівництва країни[1]. За різними джерелами (німецького відділення організації «Міжнародна амністія», прокурора Франкфуртської прокуратури Д. Вегеріх[2], що здійснює нагляд за діяльністю міської поліції), більшість скарг громадян на поліцію стосується насильства при затриманні. Суворі вимоги у країнах ЄС до працівників органів внутрішніх справ зберігаються попри тенденцію зростання насильства щодо поліцейських. В Україні число випадків застосування міліцією насильства до громадян, зловживання посадовими повноваженнями, використання тортур, розповсюдженість у її лавах організованої злочинності зростає. В німецькій поліції випадки насильства[3], жорстокого поводження із громадянами, приховування правопорушень колег у зв'язку з існуванням духу поліцейської солідарності не є системою. Це скоріше виняток.

Висновки і перспектива. Розширення міжнародного співробітництва органів внутрішніх справ МВС України, врахування досвіду німецькомовних країн сприятиме скороченню матеріальних і часових витрат, необхідних для швидкого досягнення рівня діяльності поліції країн ЄС.

Досвід підготовки та забезпечення проведення Євро-2012 як національне надбання має застосовуватися, розвиватися та не бути здобутком лише окремих осіб. Як одна з основ подальшої перебудови органів МВС він підлягає глибокому узагальненню та розповсюдженню. Мають перспективу порівняльні дослідження протиправного насильства співробітників органів МВС України і поліції німецькомовних країн, виявлення і врахування їх характеристики у розробці заходів запобігання правопорушенням співробітників цих органів.

---

[1] Winter M. Politikum Polizei: Macht und Funktion der Polizei in der Bundesrepublik Deutschland / M. Winter. – LIT Verlag Münster, 1998. – S. 294.

[2] Прокурор Даніель Вегеріх (Daniel Wegerich) 27 червня 2013 року розповів студентам і викладачам Франкфуртського і Одеського національного морського університетів (за участі автора цих рядків) у приміщенні прокуратури міста Франкфурт про основні напрями його роботи і відповів на запитання.

[3] Westerburg: Polizisten verprügeln Mann bei Festnahme [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rhein-zeitung.de/region_artikel,-Westerburg-Polizisten-verpruegeln-Mann-bei-Festnahme-_arid,615232.html. – Заголовок з екрана.

Анализируется использование органами внутренних дел опыта, приобретенного во время проведения чемпионата по футболу Евро-2012.

Use by law-enforcement bodies of the experience acquired during carrying out the championship on football of Euro-2012 is analyzed.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем міжнародного співробітництва у сфері боротьби зі злочинністю НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України (протокол № 6 від 12 червня 2013 р.).

УДК 343.17

О. М. Овчаренко, кандидат юридичних наук, науковий співробітник сектору дослідження проблем міжнародного співробітництва у сфері боротьби зі злочинністю Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України, м. Харків

МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ОРГАНІВ КРИМІНАЛЬНОЇ ЮСТИЦІЇ

Стаття присвячена вивченню міжнародно-правових актів, які регламентують стандарти функціонування органів кримінальної юстиції.

Ключові слова: *органи кримінальної юстиції, права людини, Європейський суд з прав людини, Рада Європи, Генеральна Асамблея ООН.*

Відповідно до ст. 9 Конституції України чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Виконання обов'язків, передбачених міжнародними угодами, є важливою складовою формування позитивного іміджу України на міжнародній арені й побудови правової та демократичної держави. У світлі триваючої реформи судових та правоохоронних органів *актуальним* є вивчення міжнародно-правових стандартів функціонування органів кримінальної юстиції.

Починаючи із середини XX ст. засади організації та функціонування органів кримінальної юстиції неодмінно знаходили своє відбиття в міжнародно-правових актах про права людини. Особливістю цих норм є те, що вони здебільшого акцентують увагу на проблемах справедливого судового розгляду, стандартах належного судочинства та процесуальних гарантіях недопущення незаконного позбавлення особи свободи. Якщо стандарти організації судових органів набули широкого висвітлення у науковій юридичній літературі[1], то проблематика функціонування органів кримі-

[1] Назаров І. В. Судові системи країн ЄС та України: генезис та порівняння : монографія / І. В. Назаров. – Х. : Фінн, 2011; Городовенко В. В. Принципи судової влади : монографія / В. В. Городовенко. – Х. : Право, 2012.

 © Овчаренко О. М., 2013

нальної юстиції є недостатньо дослідженою. Отже, **метою** нашого дослідження є узагальнення змісту міжнародних актів, присвячених різноманітним аспектам діяльності органів кримінальної юстиції.

Історично першим міжнародним актом, який закріплює це право, є *Загальна декларація прав людини* 1948 р., яка встановлює: «Кожна людина має право на ефективне поновлення у правах компетентними національними судами в разі порушення її основних прав, наданих їй конституцією або законом» (ст. 8). Ніхто не може зазнавати безпідставного арешту, затримання або вигнання (ст. 9). За ст. 10 цього документа кожна людина для визначення її прав та обов’язків і для встановлення обґрунтованості пред’явленого їй кримінального обвинувачення має право на основі повної рівності на те, щоб її справа була розглянута прилюдно і з додержанням усіх вимог справедливості незалежним і безстороннім судом[1].

У подальшому ця конструкція була розвинена у ст. 14 *Міжнародного пакту про громадянські й політичні права* 1966 р., згідно з якою кожен має право при розгляді будь-якого кримінального обвинувачення, пред’явленого йому, або при визначенні його права та обов’язків у будь-якому цивільному процесі на справедливий і публічний розгляд справи компетентним, незалежним і безстороннім судом, створеним на підставі закону. Для забезпечення реалізації права на судовий захист Пакт передбачає низку гарантій: а) рівність усіх перед судами і трибуналами (п. 1 ст. 14); б) обов’язок кожної держави-учасниці забезпечити будь-якій особі, права і свободи якої порушено, ефективний засіб правового захисту, навіть якщо порушення було допущено особами, які діяли в офіційному статусі (п. 3а ст. 2); в) обов’язок кожної особи-учасниці забезпечити застосування компетентними органами влади відповідних засобів правового захисту (п. 3с ст. 2)[2].

[1] Всеобщая декларация прав человека 1948 г. // Международные документы по правам человека. – Харьков : РИФ «Арсин, ЛТД», 2000. – С. 6–12.

[2] Международный пакт о гражданских и политических правах 1966 г. : ратифиц. Указом Президиума Верхов. Совета УССР от 19 окт. 1973 г. № 2148-VIII // Международные документы по правам человека. – Харьков : РИФ «Арсин, ЛТД», 2000. – С. 64–85.

Низку положень щодо права на справедливий судовий розгляд містять *Конвенція про права дитини* 1989 р. (статті 12, 37, 40)[1]; *Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх* (Пекінські правила), прийняті Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН № 40/33[2]; *Конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації* (статті 5, 6)[3]; *Конвенція про статус біженців* (ст. 16)[4]. Ці міжнародні правові акти визначають спеціальне право на судовий захист щодо суб'єкта, який звертається за ним (дитина, неповнолітній, особа, стосовно якої вчинено акт расової дискримінації, біженець). Суд у цих документах постає незалежним, неупередженим, створеним на підставі закону, професійним.

Важливе значення для визначення принципів організації і функціонування органів кримінальної юстиції, зокрема судових органів влади, відіграють резолюції Генеральної Асамблеї ООН. Це акти так званого «м'якого права» ООН універсального характеру, які не мають імперативного впливу, однак є важливими для створення загальних передумов демократичного розвитку державності, адже вони акумулюють найкращий світовий досвід. Їх положення набувають нормативного характеру для органів кримінальної юстиції конкретної країни з моменту інкорпорації їх до національного законодавства.

В *Основних принципах незалежності судових органів*, схвалених Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 29 листопада 1985 р., визначені основні засади функціонування судової гілки влади. До них у цьому документі віднесені: неприпустимість неправомірного та несанкціонованого втручання в процес правосуддя з боку інших органів та осіб; виключно судовий перегляд рішень будь-якого суду;

[1] Конвенция о правах ребенка 1989 г. // Ведомости Съезда нар. депутатов СССР и Верхов. Совета СССР. – 1990. – № 45. – С. 955.

[2] Провадження у справах про злочини неповнолітніх як диференціація кримінально-процесуальної форми : навч. посіб. / Г. М. Омельяненко. – К. : Атіка, 2002. – С. 75–102.

[3] Конвенция о ликвидации всех форм расовой дискриминации от 7 марта 1996 г. // Ведомости Верхов. Совета СССР. – 1969. – № 25. – С. 128–148.

[4] Правова регламентація статусу біженців і осіб, які шукають притулку : навч. посіб. / за заг. ред. М. Ю. Черкеса, С. А. Погрібного. – О. : Латстар, 2002. – С. 119–139.

гарантована державою незалежність судових органів, у тому числі шляхом закріплення цього принципу в конституції або законах країни; обов'язок державних та інших установ поважати і дотримуватися незалежності судових органів та інші принципи[1].

Важливе значення в установленні стандартів діяльності органів кримінальної юстиції має *Кодекс поведінки посадових осіб із підтримання правопорядку*, схвалений Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 17 грудня 1979 р. Статті 1, 2 і 8 містять загальні правила поведінки посадових осіб із підтримання правопорядку, згідно з якими ці особи при виконанні своїх обов'язків мають поважати та захищати людську гідність, права людини, поважати закон і Кодекс, а також, використовуючи свої можливості, запобігати та припиняти порушення закону. В інших статтях визначені конкретні обов'язки цих осіб та заборонні норми щодо їх поведінки. Зокрема, Кодекс забороняє застосування тортур або інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують людську гідність, видів поводження та покарання (ст. 5). Установлено, що сила може бути застосована цими особами лише в разі крайньої необхідності і настільки, наскільки це необхідно для виконання їхніх службових обов'язків (ст. 3)[2].

При характеристиці універсальних стандартів організації та функціонування органів юстиції варто відзначити *Керівні принципи стосовно ролі осіб, які здійснюють судове переслідування,* 1990 р., прийняті VIII Конгресом ООН з попередження злочинності та поводження з правопорушниками 27 серпня – 7 вересня 1990 р. Як зазначає А. В. Лапкін, цей документ був розроблений спеціально для обвинувачів, має впроваджуватися у національні законодавства і доводитися до відома прокурорів[3].

---

[1] Основные принципы независимости судебных органов, утвержденные резолюциями ГА ООН от 29 ноября 1985 г. № 40/32 и от 13 декабря 1985 г. № 40/146 // Международные акты о правах человека : сб. док. – М. : Норма, 2000. – С. 168–170.

[2] Кодекс поведения должностных лиц по поддержанию правопорядка [Электронный ресурс] : утв. Резолюцией № 34/169 Ген. Ассамблеи ООН от 17 дек. 1979 г. – Режим доступа: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_282. – Загл. с экрана.

[3] Лапкін А. В. Правові основи прокурорської діяльності : наук.-практ. посіб. / А. В. Лапкін. – 2-ге вид., змінене і допов. – Х. : Право, 2013. – С. 11.

Варто відзначити, що більшість із положень процитованих вище актів Генеральної Асамблеї ООН втілені в чинному українському законодавстві, однак пріоритетним завданням є практичне застосування цих норм.

Не менш важливими з огляду на предмет нашого дослідження є *регіональні міжнародно-правові акти*. Двадцять шостого вересня 1995 р. Парламентська асамблея РЄ ухвалила позитивний висновок щодо заявки України на вступ до Ради Європи (Висновок Парламентської асамблеї (ПА) РЄ № 190 (1995))[1]. У цьому документі було надано низку рекомендацій Україні щодо приєднання до загальноєвропейських документів та удосконалення вітчизняного законодавства (зокрема, Україні було рекомендовано вдосконалити законодавство про судоустрій та прокуратуру, розробити нові конституцію та процесуальне законодавство, скасувати смертну кару як вид кримінального покарання, здійснити гуманізацію системи кримінальної юстиції тощо)[2]. Тридцять першого жовтня 1995 р. Парламентом було ухвалено Закон України «Про приєднання України до Статуту Ради Європи»[3], що поклало на нашу державу низку міжнародно-правових зобов'язань. Відповідно до ст. 3 указаного Статуту кожний член Ради Європи обов'язково повинен визнати принципи верховенства права та здійснення прав людини і основних свобод всіма особами, які знаходяться під його юрисдикцією, а також повинен відверто та ефективно співпрацювати в досягненні мети Ради[4]. Це зумовлює важливість актів Ради Європи для організації та функціонування вітчизняних органів кримінальної юстиції.

---

[1] Співробітництво між Україною та Радою Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://coe.mfa.gov.ua/ua/ukraine-coe/cooperation. – Заголовок з екрана.

[2] Висновок № 190 (1995) Парламентської асамблеї Ради Європи щодо заявки України на вступ до Ради Європи від 26 вересня 1995 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/994_590/print1361301029236579. – Заголовок з екрана.

[3] Про приєднання України до Статуту Ради Європи : Закон України від 31 жовт. 1995 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1995. – № 38. – Ст. 287.

[4] Статут Ради Європи від 5 травня 1949 р. // Офіц. вісн. України. – 2004. – № 26. – Ст. 1733.

Комітетом міністрів РЄ було прийнято пакет резолюцій і рекомендацій з питань забезпечення незалежного та ефективного правосуддя. Це резолюції *«Про юридичну допомогу та консультації», «Про юридичну допомогу в цивільних, торгових та адміністративних справах»;* рекомендації *«Про ефективний доступ до закону та правосуддя для малозабезпечених осіб», «Про заходи щодо недопущення та скорочення надмірного робочого навантаження на суддів», «Про шляхи забезпечення доступу до правосуддя», «Про принципи цивільного судочинства, спрямовані на вдосконалення судової системи», «Про введення в дію та удосконалення функціонування систем і процедур оскарження з цивільних і торговельних справ», «Про відбір, обробку, надання й архівацію судових рішень в правових інформаційно-пошукових системах», «Про становище потерпілого у кримінальному праві і кримінальному процесі», «Про спрощення кримінального судочинства», «Про спрощення управління системою кримінального правосуддя»*[1], *«Щодо суддів: незалежність, дієвість й обов'язки»*[2], *«Про альтернативи судовому розгляду спорів між органами виконавчої влади і приватними особами»*[3].

Наведені міжнародні правові акти мають рекомендаційний характер, проте з урахуванням авторитету Ради Європи принципи, які в них закладені, стали загальноприйнятими в Європі цінностями, що мають бути критеріями оцінки організації органів кримінальної юстиції та суду в країнах – членах РЄ, напрямами, за якими повинні реформуватися відповідні інститути. Ці акти дозволяють вирізнити такі критерії належного судочинства: 1) обов'язок держави забезпечити надання адвокатом високопрофесійної правової допомоги особам, які через скрутний матері-

[1] Организация и деятельность адвокатуры в России / сост. В. М. Ануфриев, С. Н. Гаврилов. – М. : Юриспруденция, 2001. – С. 271–313.

[2] Щодо суддів: незалежність, ефективність та обов'язки [Електронний ресурс] : Рекомендація № R (94) 12 Ком. міністрів Ради Європи від 17 листоп. 2010 р. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_a38. – Заголовок з екрана.

[3] Об альтернативах судебному рассмотрению споров между органами исполнительной власти и частными лицами : Рекомендация № R (2001) 9 Ком. министров Совета Европы от 5 сент. 2001 г. // Конституц. право: Восточноевроп. обозрение. – 2002. – № 3 (40). – С. 111–113.

альний стан не в змозі її самостійно оплатити; 2) інформування громадськості про місце знаходження й компетенцію судів, а також про порядок звернення до суду для захисту своїх інтересів у судовому порядку; 3) застосування в розумних межах спрощених судових процедур; 4) вжиття заходів щодо максимального скорочення строків винесення судових рішень (у тому числі на досудових стадіях кримінального процесу) й активна роль суду в цьому; 5) скорочення або анулювання судових витрат, якщо вони стають перешкодою для доступу до правосуддя; 6) вжиття заходів, спрямованих на усунення зловживань правом особи на звернення до суду; 7) забезпечення судових органів найсучаснішими технічними засобами; 8) забезпечення доступу потерпілого до правосуддя; 9) використання несудових (альтернативних) засобів розв'язання правових конфліктів із поступовим зменшенням завдань, не пов'язаних із вирішенням спору про право, які покладаються на суд; 10) установлення обмежень оскарження судових рішень, у тому числі усунення зловживань правом на оскарження; 11) створення сучасних автоматизованих систем зберігання судових рішень із забезпеченням належного доступу до них; 12) вжиття заходів, спрямованих на підвищення ефективності управління робочим навантаженням, фінансами, інфраструктурою, людськими ресурсами й засобами зв'язку в судовій системі; 13) гарантії незалежності суддів при відправленні правосуддя.

Варто відзначити також, що Парламентська асамблея Ради Європи на підставі вивчення національної практики імплементації європейських стандартів та виконання зобов'язань нашої країни періодично видає резолюції, які стосуються стану демократії в Україні або окремих аспектів функціонування демократичних інституцій. Приміром, у січні 2012 р. ПАРЄ ухвалила Резолюцію № 1755 «Функціонування демократичних інститутів в Україні», в якій різко засудила судові процеси проти екс-урядовців, які були розпочаті на той час вітчизняними судовими та правоохоронними органами, а також підкреслила необхідність здійснити системні реформи у сфері кримінального судочинства, забезпечення незалежності суддів та удосконалення виборчого законодавства[1].

[1] Функціонування демократичних інституцій в Україні [Електронний ресурс] : Резолюція ПАРЄ від 26 січ. 2012 р. № 1755 (2010). – Режим доступу: http://www.pravda.com.ua/articles/2010/10/6/5451629/. – Заголовок з екрана.

Ці акти, як і більшість інших документів Ради Європи, мають рекомендаційний характер, однак, безумовно, містять елементи політичної відповідальності держави на міжнародному рівні. Виконання резолюцій ПАРЄ – обов'язок України, який випливає з її членства в цій міжнародній організації. Варто пам'ятати, що згідно зі ст. 8 Статуту Ради Європи будь-який член Ради Європи, який грубо порушив ст. 3 *(що визначає зобов'язання членів цієї організації)*, може бути тимчасово позбавлений права представництва і Комітет міністрів може попросити його вийти з Ради. Якщо такий член Ради не виконує це прохання, Комітет може прийняти рішення про припинення його членства в Раді починаючи з дати, яку може визначити Комітет. Отже, у Раді Європи існують механізми притягнення країни-члена до відповідальності в разі грубого порушення стандартів демократії та верховенства права.

Відповідно до Указу Президента України від 12 січня 2011 р. затверджено План заходів із виконання обов'язків та зобов'язань України, що випливають з її членства в Раді Європи. Низка цих заходів безпосередньо стосується функціонування органів кримінальної юстиції[1]. Згідно з Указом Президента «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 12 березня 2013 р. "Про невідкладні заходи щодо європейської інтеграції України"» № 127/2013 Міністерству юстиції України рекомендовано вживати разом із заінтересованими центральними органами виконавчої влади заходів щодо забезпечення належного виконання в Україні рішень Європейського суду з прав людини, упровадження рекомендацій Ради Європи стосовно умов відбування покарання засудженими, надання їм медичної допомоги[2].

Серед регіональних документів міжнародного характеру особливе місце посідають *Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод* 1950 р. й *рішення Європейського суду з прав*

[1] Про План заходів із виконання обов'язків та зобов'язань України, що випливають з її членства в Раді Європи : Указ Президента України від 12 січ. 2011 р. № 24/2011 // Офіц. вісн. Президента України. – 2011. – № 2. – Ст. 185.

[2] Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 12 березня 2013 р. «Про невідкладні заходи щодо європейської інтеграції України» [Електронний ресурс] : Указ Президента України від 12 берез. 2013 р. № 127/2013. – Режим доступу: http://www.president.gov.ua/documents/15520.html. – Заголовок з екрана.

людини (далі – Євросуд або Суд). На думку більшості дослідників, Конвенція встановлює не лише найбільш вдалу світову систему норм міжнародного захисту прав особи, а й одну з найбільш досконалих форм міжнародної юридичної процедури[1]. Держави, які ратифікують Конвенцію, автоматично беруть на себе подвійне зобов'язання. По-перше, вони повинні забезпечити, щоб їхнє внутрішнє законодавство було приведено у відповідність до положень Конвенції. По-друге, держави, що ратифікують Конвенцію, повинні виправити будь-які порушення тих основних прав і свобод, які захищає Конвенція[2].

Конвенція спрямована на захист основних фундаментальних прав і свобод людини, як-от: право на життя (ст. 2), заборона катування (ст. 3), заборона рабства і примусової праці (ст. 4), право на свободу та особисту недоторканність (ст. 6), право на справедливий суд (ст. 6), ніякого покарання без закону (ст. 7), право на повагу до приватного і сімейного життя (ст. 8), свобода думки, совісті та релігії (ст. 9), свобода вираження поглядів (ст. 10), свобода зібрань та об'єднання (ст. 11), право на шлюб (ст. 12), право на ефективний засіб юридичного захисту (ст. 13), заборона дискримінації (ст. 14)[3]. Окрім того, протоколи до Конвенції передбачають захист прав власності, на освіту, на вільні вибори (Протокол № 1); заборону ув'язнення за борг, свободу пересування, заборону вислання громадянина та колективного вислання іноземців (Протокол № 4); скасування смертної кари як виду кримінального покарання (Протокол № 6); процедурні гарантії, що стосуються вислання іноземців, право на оскарження в кримінальних справах, відшкодування в разі

[1] Моул Н. Европейская конвенция о защите прав человека и основных свобод. Статья 6: Право на справедливое судебное разбирательство. Прецеденты и комментарии / Н. Моул, К. Харби, Л. Б. Алексеева. – М. : Рос. акад. правосудия, 2001. – С. 7.

[2] Гом'ен Д. Европейская конвенция о правах человека и Европейская социальная хартия: право и практика / Д. Гом'ен, Д. Харрис, Л. Зваак. – М. : Изд-во МНИМП, 1998. – С. 13.

[3] Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. // Голос України. – 2001. – № 3 (2503); Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів 2, 4, 7 та 11 до Конвенції : Закон України від 11 лип. 1997 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1997. – № 40. – Ст. 263.

судової помилки, право не бути притягненим до суду або покараним двічі (Протокол № 7)[1].

Указаний документ має свої особливості. По-перше, норми Конвенції досить абстрактні й містять низку оціночних понять[2]. По-друге, роз'яснення її положень здійснює Європейський суд з прав людини (до набуття чинності Протоколом № 11 від 1 листопада 1998 р.). Рішення Суду є обов'язковими для країни, проти якої вони ухвалені (ч. 1 ст. 46). Водночас іншим країнам – учасницям Конвенції, яких рішення безпосередньо не стосуються, належить ураховувати їх у своїх правових системах. За практикою, що склалася в Європі, ці рішення досить часто стають підставою для зміни національного законодавства, яке не відповідає нормам Конвенції[3].

Статистика Євросуду щодо звернень українців за захистом своїх прав має стійку тенденцію до збільшення. З кожним роком Суд виносить все більшу кількість рішень по суті у справах проти України: якщо у 2002 р. Судом було ухвалено 1 рішення по суті, у 2003 р. – 8 таких рішень, то у 2004 р. – 14, у 2005 р. – вже 120. У 2010 р. Судом було постановлено 109 рішень по суті проти України, у 2011 р. – 105, у 2012 р. – 71 відповідне рішення. З 2002 по 2012 р. Україна програла 908 справ у цьому Суді. Із загальної кількості порушень Україною Конвенції 802 – це визнані Судом порушення права особи на справедливий суд, передбаченого п. 1 ст. 6 Конвенції; 157 – це порушення права на свободу та особисту недоторканність, визначену ст. 5 Конвенції; 137 – це порушення заборони катування, визначеної ст. 3 цього документа. Заяви проти України, які розглядає Суд, здебільшого стосуються порушень таких прав: право на свободу та особисту недоторканність, у тому числі застосування тортур на досудовому слідстві, неправомірне

[1] Протоколи до Конвенції про захист прав людини та основних свобод 1950 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_004. – Заголовок з екрана.

[2] Шило О. Г. Рішення Європейського Суду з прав людини як джерело кримінально-процесуального права України / О. Г. Шило // Конституція України – основа модернізації держави і суспільства : матеріали наук. конф. (21–22 черв. 2001 р., м. Харків). – Х. : Право, 2001. – С. 361–363.

[3] Гом'ен Д. Европейская конвенция о правах человека и Европейская социальная хартия: право и практика / Д. Гом'ен, Д. Харрис, Л. Зваак. – М. : Изд-во МНИМП, 1998. – С. 366–370.

тримання особи під вартою; право на мирне володіння своїм майном; право на справедливий судовий розгляд у частині права на виконання рішення суду (передусім щодо виплати заборгованості по заробітній платі, пенсіям), перевищення розумних строків розгляду справ судами. Така статистика свідчить про потребу вжиття системних заходів на державному рівні для покращення ситуації[1].

Усі ці дані свідчать про те, що Євросуд фактично став продовженням національної судової системи. І хоча Євросуд не має права змінювати рішення національних органів, в яких містяться порушення взятих Україною зобов'язань, такі можливості передбачає чинне процесуальне законодавство. Згідно з ч. 2 ст. 355 ЦПК України у разі встановлення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, порушення Україною міжнародних зобов'язань при вирішенні справи судом заявник отримує право подати заяву про перегляд судового рішення до Верховного Суду України. Верховний Суд України розглядає відповідне клопотання, може відмовити в його задоволенні або задовольнити його повністю або частково. У такому разі справа передається на новий розгляд до суду касаційної інстанції (ст. 360[4] ЦПК України)[2]. Аналогічні норми містяться і в інших процесуальних кодексах. Метою судового перегляду справи на національному рівні є відновлення, наскільки це можливо, попереднього юридичного стану, який заявник мав до порушення Конвенції *(restitutio in integrum)*[3].

Обов'язок держави вживати заходи загального характеру після встановлення порушень норм Конвенції закріплено також у Резо-

[1] Статистика Європейського суду з прав людини [Електронний ресурс] : офіц. веб-сайт Європ. суду з прав людини. – Режим доступу: http://www.echr.coe.int/ECHR/EN/Header/Reports+and+Statistics/Statistics/Statistical+information+by+year. – Заголовок з екрана; Україна виплатила 147 мільйонів за порушення прав людини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.judges.org.ua/dig4357.htm. – Заголовок з екрана.

[2] Цивільний процесуальний кодекс України // Відом. Верхов. Ради України. – 2004. – № 40–41, 42. – Ст. 492.

[3] Относительно совершенствования внутренних средств правовой защиты [Электронный ресурс] : Рекомендация Ком. министров Совета Европы Rec (2004) 6 от 12.05.2004 г. – Режим доступа: http://sutyajnik.ru/rus/echr/recomm/rec2004_6_rus.htm. – Загл. с экрана.

люції Комітету міністрів Ради Європи № 2004 (3) від 12 травня 2004 р.[1] і практиці Суду. Комітет міністрів ухвалив, що Суд має відзначати у своїх «пілотних» постановах (наскільки це можливо) у разі так званих порушень, що повторюються, «наявність структурної проблеми і джерело цієї проблеми». Це було зроблено з кількох причин. По-перше, держави-відповідачі зобов'язані вживати індивідуальних і загальних заходів з усунення наслідків порушень, що констатуються Судом. Однак в разі, якщо вимагаються серйозні зміни в національному законодавстві, держави все частіше зволікали з прийняттям рішень. По-друге, катастрофічне зростання нерозглянутих Судом скарг пов'язане передусім із тим, що більшість скарг повторюються за змістом. По-третє, Протокол № 14 до Конвенції припускає спрощений порядок розгляду скарг, по яких Суд виніс так звану «пілотну» постанову. Таким чином, Комітет міністрів фактично надав Суду частину повноважень вимагати від держав-порушників вжиття заходів загального характеру[2]. Принциповим є те, що «пілотні» рішення Суду не лише вимагають від держави-відповідача вжиття заходів із виправлення ситуації, що спричинила порушення, а й спонукають її самотужки вирішувати такі справи. У першому «пілотному рішенні», винесеному в 2004 р. проти Польщі, було підкреслено, що «в разі констатації Європейським судом з прав людини проблеми структурного характеру від держави вимагається прийняття заходів загального характеру на національному рівні задля виконання відповідної постанови, заходів, які мають враховувати інтереси багатьох зацікавлених осіб»[3].

На сьогодні проти України Євросудом ухвалено кілька «пілотних» рішень. Так, у рішенні по справі «Ю. М. Іванов до України»

[1] Щодо рішень, які розкривають системну проблему, що лежить в основі порушення [Електронний ресурс] : Резолюція Ком. міністрів Ради Європи Res (2004) 3 від 12.05.2004 р. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/SO1185.html. – Заголовок з екрана.

[2] Де Сальвиа М. Исполнение постановлений Европейского Суда по правам человека. Юридическая природа обязательств государств и европейский контроль за положениями национального законодательства / М. Де Сальвиа // Права человека. Практика Европ. Суда по правам человека. – 2006. – № 1. – С. 34–40.

[3] Ковлер А. Новые тенденции в практике Европейского Суда по правам человека: «пилотные постановления» о «структурных проблемах» [Электронный ресурс] / А. Ковлер. – Режим доступа: http://www.espch.ru/content/view/145/34/. – Загл. с экрана.

від 15 жовтня 2009 р. Євросуд констатував наявність структурних проблем у виконанні судових рішень і рекомендував Україні вжити заходів з удосконалення законодавства у цій сфері[1]. Згідно із практикою Євросуду за справами, аналогічними за змістом указаній справі, Україна зобов'язується виплатити позивачеві з Держбюджету вихідний борг (як правило, з урахуванням інфляційного індексу), а також відшкодувати моральну шкоду в розмірі 3 тис. євро для тих, хто чекав виконання судового рішення у своїй справі понад три роки, або 1,5 тис. євро – тим, хто чекав менше. Примітно, що в більшості випадків цей штраф у рази перевищує вихідну заборгованість державних структур українським позивачам. Зокрема, згаданий вище Ю. М. Іванов скаржився на невиплату йому 1,5 тис. грн при звільненні з військової служби, а в результаті отримав від держави в 30 разів більше: 174 євро на погашення початкового боргу та інфляції, 2,5 тис. євро моральної компенсації і 1,7 тис. євро для компенсації судових витрат[2]. У січні 2013 р. Євросуд оприлюднив 206 рішень по «клонових справах», ухвалених на підставі «пілотного» рішення «Ю. М. Іванов до України», які стосуються тривалого невиконання рішень національних судів. Усі позивачі по цих справах скаржилися на невиплату з українського Держбюджету грошей за позовами, в яких держорган або держпідприємство вже програло суди всіх інстанцій всередині країни. Сума компенсацій, присуджена Євросудом, склала понад 1,1 млн євро, що є рекордною для України сумою[3].

Інше «пілотне» рішення Євросудом було винесене у справі «Харченко проти України». У цій справі було констатовано порушення статей 5 і 6 Конвенції, а саме визнано незаконність тривалого тримання заявника під вартою і порушення права особи на справедливий та вчасний судовий розгляд її заяви про звільнення.

---

[1] Справа Юрій Миколайович Іванов проти України [Електронний ресурс] : рішення Європ. суду з прав людини від 15 жовт. 2009 р. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/SO6322.html. – Заголовок з екрана.

[2] Сьогодні Євросуд оприлюднить 211 рішень у справах проти України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.unian.ua/news/547439-sogodni-evrosud-oprilyudnit-211-rishen-u-spravah-proti-ukrajini.html. – Заголовок з екрана.

[3] Україна програла 11 мільйонів за день [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.judges.org.ua/dig3786.htm. – Заголовок з екрана.

В указаному вище рішенні Суд зазначив, що порушення в Україні цих положень Конвенції є численними, що свідчить про існування в Україні системної проблеми[1]. У 2012 р. Парламентом був ухвалений новий КПК України, який покликаний вирішити проблему безпідставних арештів та зменшити практику тримання осіб під вартою до винесення остаточного судового рішення по справі.

Підсумовуючи викладене, міжнародні стандарти організації та функціонування органів кримінальної юстиції можна визначити як сукупність міжнародно-правових актів, які містять положення щодо цих питань. Джерела закріплення міжнародних стандартів можна класифікувати за двома критеріями: 1) за ступенем обов'язковості – імперативні (норми міжнародних договорів, рішення Європейського суду з прав людини) та диспозитивні, тобто рекомендаційні (акти органів міжнародних організацій – резолюції Генеральної Асамблеї ООН, рекомендації Комітету міністрів Ради Європи); 2) за ступенем поширеності: універсальні, такі, що прийняті на рівні всього міжнародного співтовариства, та регіональні, розробка яких має місце в рамках певної географічно близької сукупності країн.

Статья посвящена изучению международно-правовых актов, регламентирующих стандарты функционирования органов уголовной юстиции.

This article is devoted to the study of international legal documents that regulate standards of organization and functioning of the criminal justice system.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем міжнародного співробітництва у сфері боротьби зі злочинністю НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України (протокол № 8 від 26 червня 2013 р.).
Рецензент – доктор юридичних наук ***О. Ю. Шостко****.*

[1] Харченко проти України [Електронний ресурс] : рішення Європ. суду з прав людини від 10.02.2011 р. – Режим доступу: http://www.yurincom.com/ua/harchenko-protu-ykrainu. – Заголовок з екрана.

УДК 343.14

Н. В. Глинська, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник сектору дослідження проблем судової діяльності Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків

РОЗУМНІСТЬ ЯК СТАНДАРТ ДОБРОЯКІСНОСТІ КРИМІНАЛЬНИХ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ РІШЕНЬ

У статті розглянута проблема визначення категорії «розумність» кримінального процесуального рішення як стандарту його доброякісності. Автор на підставі аналізу загальноправового значення цієї категорії, з урахуванням специфіки кримінальної процесуальної сфери формулює власне визначення цього поняття та обґрунтовує практичну значущість його введення у сферу правозастосування.

Ключові слова: *стандарти, доброякісність, кримінальне процесульне рішення, особи, що приймають процесуальні рішення, правозастосовний розсуд.*

Постановка проблеми. У ракурсі сучасного праворозуміння вирішальна роль у загальному механізмі досягнення ефективності правового регулювання, забезпечення соціальної та правової справедливості при вирішенні конкретних кримінальних справ відводиться розсуду правозастосувача. Не випадково новий КПК України значно розширив зону його дискреції при вирішенні низки фундаментальних питань, які мають не лише внутрішнє, а й зовнішнє соціально-правове значення, зокрема, при обранні заходів забезпечення кримінального провадження, застосуванні альтернативних засобів вирішення кримінально-правового конфлікту тощо. Разом із тим, як відомо, широка дискреція являє собою небезпеку зловживань у сфері кримінального судочинства, у тому числі і з корупційних мотивів. З огляду на це на особливу увагу, на наш погляд, заслуговує питання щодо формулювання та наступної нормативної регламентації нових вимог до рішень, які приймаються у ході кримінального провадження та які одночасно слугували б певними орієнтирами й обмежувачами для правозастосувачів при вирішен-

 © Глинська Н. В., 2013

ні тих чи інших правових питань. Однією із них, на наш погляд, є *розумність КПР*[1].

Констатуючи **ступінь наукової розробки** цієї проблематики, слід указати на те, що проблема визначення стандартів ДКПР, у тому числі такого його різновиду, як розумність, ще не ставилась у сучасній літературі. Категорія «розумність» належить до функціонально значимих елементів системи правового регулювання, широко та багатопрофільно використовується в міжнародному праві, національному законодавстві, а також в інтерпретаційній практиці, у зв'язку із чим, на думку сучасних учених, має потужний гносеологічний і організаційно-управлінський потенціал[2]. З урахуванням об'єктивної потреби правозастосовної практики у певних обмежувачах розсуду ОПР актуальним вбачається висунення розумності як самостійної вимоги, якій має відповідати кожне КПР, що приймається в зоні дискреції.

З огляду на це автор статті ставить перед собою **мету:** в контексті розробки концептуальних основ забезпечення ДКПР сформулювати своє бачення категорії розумності як виміру доброякісності КПР та обґрунтувати практичну доцільність введення цього поняття до обігу кримінальної процесуальної науки. Для досягнення зазначеної мети автором ставилися такі **завдання:** виявити основні

[1] Для забезпечення стислості викладу змісту при зверненні до певних понять ми будемо використовувати відповідну абревіатуру, а саме: «кримінальне процесуальне рішення» – КПР; «доброякісність кримінального процесуального рішення» – ДКПР; «особа, що приймає рішення» – ОПР; «Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод» – ЄКПЛ; «Європейський суд з прав людини» – ЄСПЛ.

[2] Так, зокрема, ст. 1 Загальної декларації прав людини (прийнята на третій сесії Генеральної Асамблеї ООН резолюцією 217 А (III) від 10 грудня 1948 р.) фіксує: «Усі люди народжуються вільними та рівними у своїй гідності і правах. Вони наділені *розумом* (курсив авт. – *Н. Г.*) і совістю та повинні поступати у відношенні один до одного у дусі братерства». Як приклад, що демонструє багатошарову картину правових конструкцій, які використовують категорію «розумність», може служити Цивільний кодекс України, у нормах якого йдеться про: розумну ціну та розумний строк (статті 672, 684, 704, 874), розумні витрати (статті 877, 878), розумні заходи, що беруться до уваги для зменшення збитків (статті 616, 988), розумне ведення справ (ст. 122), розумне передбачення зміни обставин (ст. 652), а також інші випадки, в яких фактично йдеться про з'ясування мотивів розумності (ст. 634).

характерні риси, що властиві категорії «розумність» на загальноправовому рівні; адаптувати їх до феномену «кримінальне процесуальне рішення», виявивши низку ключових аспектів, що характеризують специфіку розумності КПР; сформулювати авторське визначення поняття «розумність кримінального процесуального рішення».

Виклад основного змісту матеріалу. Зміни правової парадигми, що тривають в Україні, об'єктивно ставлять нові цілі та завдання перед суддями, слідчими та прокурорами, потребують від них «гуманітарної компетенції», яку можна умовно визначити як грамотність у взаємодії з іншими людьми чи із самим собою. Основою цієї компетенції є цінність людини[1]. З огляду на це в правовій державі, яка визнає верховенство права, природним є залучення до сфери правового регулювання феноменів та явищ, що відображають сутність суб'єктивної загальнолюдської природи. Останнім часом увагу вчених-процесуалістів знову привернула категорія «розумність», яка хоча і походить з одного синонімічного ряду терміна «доцільність», проте наповнена своїм правовим змістом та, як буде продемонстровано далі, цілком відповідає духу сучасного праворозуміння і вписується в концепцію принципу верховенства права[2].

Щодо сфери кримінального процесу слід указати на те, що термін «розумний» у словосполученні з іншими поняттями активно застосовується в рішеннях ЄСПЛ, які є джерелом сучасного кримінального процесуального права (розумні підозра, сумнів, строки

[1] Карнозова Л. М. Гуманитарные начала в деятельности судьи в уголовном процессе : учеб. пособие / Л. М. Карнозова. – М. : Проспект, 2004. – С. 36.

[2] Поняття «розумності» супроводжує право практично протягом усієї його історії, що вже само по собі є більше ніж достатнім аргументом на користь погляду на розумність як на щось, істотним чином пов'язане з правом. У вітчизняній літературі це поняття стійко асоціюється з англо-саксонською правовою традицією. Розумність є одним із ключових понять, якими широко оперують, зокрема, британські суди. Разом із тим у межах континентальної правової системи поняття розумності відіграє далеко не останню роль в законодавстві та правозастосовній практиці (див.: Милкин-Скопец М. А. Принцип разумности в либертарно-правовом дискурсе. Историко-правовое исследование : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01 / М. А. Милкин-Скопец ; Ин-т государства и права РАН. – М., 2010. – С. 8).

тощо). При цьому ЄСПЛ у своїй практиці визначає певні критерії розумності тих чи інших правових категорій. Так, зокрема, вираз «розумна підозра» означає наявність фактів або інформації, які б переконали об’єктивного спостерігача в тому, що відповідна особа могла вчинити злочин[1]. А термін «розумні строки» вже органічно вписався в національну правову матерію та отримав нормативну регламентацію в новому кримінальному процесуальному законодавстві (ст. 28 КПК та ст. 7 Закону України «Про судоустрій та статус суддів»).

Для того ж, щоб з’ясувати, чи може розумність бути загальною основою для прийняття КПР, а відповідно й стандартом їх доброякісності, необхідно визначити сам термін «розумність». За лексикою «розумний» означає тямущий, кмітливий, який має ясний розум; проникнутий розумом, змістовний; який містить здоровий глузд, мудрий, освічений, такий, що є *доцільним* (курсив авт. – *Н. Г.*)[2]. Розумність у загальнонауковому значенні означає властиву суб’єктові пізнавальну здатність, що припускає нормальну діяльність його свідомості, спрямовану на встановлення, упорядкування, систематизацію і виявлення змісту, внутрішніх і зовнішніх зв’язків речей та явищ. У її основі лежить архітектоніка, що дозволяє збудувати певну систему знань для вибору варіанта поведінки[3].

Найважливішою якістю розумності є ефективність. Розумна поведінка є ефективною в тому сенсі, що гарантує визначений, заздалегідь відомий результат. У цьому сенсі розумність протистоїть випадку. Розумність виключає випадковий результат поведінки тому, що сама по собі, як принцип, ґрунтується не на випадкових фактичних обставинах, але на принципах, що мають у своїй основі знання[4]. Отже, не викликає сумніву, що в цьому контексті розум-

[1] Див.: Постановление Европейского суда по делу «Фокс, Кемпбелл и Хартли против Соединенного Королевства» (Fox, Campbell and Hartley v. United Kingdom) от 30 августа 1990 г. – Series A, № 182, § 32.

[2] Сучасний тлумачний словник української мови: 100 000 слів / за заг. ред. В. В. Дубічинського. – Х. : ВД «Школа», 2009. – С. 775.

[3] Див.: Мир будущего [Электронный ресурс] : словарь терминов. – Режим доступа: http://mirbudushego.ru/slter/razum.htm. – Загл. с экрана.

[4] Див.: Милкин-Скопец М. А. Принцип разумности в либертарно-правовом дискурсе. Историко-правовое исследование : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01 / М. А. Милкин-Скопец ; Ин-т государства и права РАН. – М., 2010. – С. 9.

ність як інтелектуальна основа будь-якої цілеспрямованої раціональної діяльності пронизує всю кримінальну процесуальну діяльність та, безумовно, находить своє втілення в рішеннях, що приймаються в ході її реалізації. Адже вміння розумно мислити має особливо важливе значення в процесі підготовки, обґрунтування, прийняття та реалізації управлінських рішень особливо в умовах дефіциту чи суперечливості інформаційних даних, що є притаманним ситуаціям прийняття рішень у ході досудового провадження. Тому не можна не погодитись із Є. В. Рябцевою, що «хоча розумність прямо закріплена в кримінально-процесуальній нормі стосовно строків, вона побічно підтверджується аналізом норм, що регламентують процесуальне положення учасників кримінального процесу, і не вимагає в силу цього спеціальних доказів. Розумний строк є лише однією складовою розумності кримінально-процесуальної діяльності, яка включає й інші аспекти. Принцип розумності, що розуміється в сучасній кримінально-процесуальній науці лише як принцип розумності встановлених судом строків, слід розглядати як загальний принцип кримінально-процесуального права, який знаходить своє відображення при здійсненні інших процесуальних дій (наприклад, у збиранні, дослідженні та оцінці доказів, а також в інших випадках, коли процесуальною нормою допускається суддівський розсуд)[1].

Більше того, слід піти далі і застосувати цей принцип до процесу прийняття КПР, об'єктивізуючи це у самостійній вимозі розумності, якій має відповідати кожне КПР, що приймається в зоні дискреції.

Використання розумності як самостійного критерію ДКПР потребує з'ясування не лише загального та соціологічного значення цієї категорії, а й її суто правового змісту. Тут треба відзначити, що феномен «розумність» являє собою специфічне та одночасно малодосліджене явище правової дійсності, наукові розробки якого мають в основному галузевий характер, зокрема, це стосується проблематики розумності у цивільно-правовій сфері[2]. Тільки останнім часом

[1] Рябцева Е. В. Принцип разумности как основа уголовно-процессуальной деятельности / Е. В. Рябцева // Рос. юстиция. – 2011. – № 3. – С. 31.

[2] Див., наприклад: Емельянов В. И. Разумность, добросовестность, незлоупотребление гражданскими правами / В. И. Емельянов. – М. : Лекс-Киига, 2002;

з’явилися загальнотеоретичні роботи, в яких поняття розумності стало предметом дослідження[1]. Водночас чіткої та однозначної дефініції, а з нею й загальновизнаного у правовій доктрині та практиці розуміння цієї категорії до цього часу поки що не опрацьовано.

Не ставлячи завдання проаналізувати всі наукові розробки стосовно правового феномену «розумності», у межах нашого дослідження лише зазначимо, що вивчення вказаної вище та іншої літератури з цієї проблематики дозволило виокремити низку положень, що відображають основні загальноправові сутнісні аспекти, які є властивими категорії розумності у правозастосовній діяльності та мають безпосереднє методологічне значення для конкретизації цієї вимоги на галузевому рівні. Отже, ключовими аспектами розумності, що належать до правозастосовної діяльності, є такі обставини.

По-перше, в основі правової вимоги розумності правозастосування міститься ідея гармонізації (досягнення оптимального компромісу) між різними приватними та суспільними інтересами[2]. Суб’єкт має вчиняти дії чи приймати рішення, мінімізуючи мож-

Винниченко Ю. В. Разумность в гражданском праве Российской Федерации : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03 / Ю. В. Винниченко. – М., 2003; Волосатова И. В. Принцип разумности в реализации субъективных гражданских прав : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03 / И. В. Волосатова. – М., 2005.

[1] Див.: Милкин-Скопец М. А. Принцип разумности в либертарно-правовом дискурсе. Историко-правовое исследование : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01 / М. А. Милкин-Скопец ; Ин-т государства и права РАН. – М., 2010; Рогачев Д. Н. Разумность как общеправовая категория : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01 / Д. Н. Рогачев. – Н. Новгород, 2010.

[2] Так, зокрема, на думку Д. М. Рогачова, під розумністю як правовою вимогою слід розуміти законодавчо закріплену характеристику правомірної корекції уповноваженими суб’єктами умов дії і (чи) змісту норм права, засновану на свідомому зіставленні наявних у них можливостей (матеріальних, інтелектуальних) і емпіричної дійсності (ситуаційної обстановки) з метою забезпечення найбільшої ефективності здійснюваної соціально корисної діяльності. Використання категорії «розумність» у механізмі правового регулювання визначається досягненням індивідуальної конкретизації нормативних установлень, диференційованою гармонізацією приватних та суспільних інтересів, забезпеченням вільного варіативного розвитку суспільних відносин, гуманізацією юридичної відповідальності, оперативністю виявлення та обґрунтованістю виправлення правотворчих і правозастосовних помилок (див.: Рогачев Н. Разумность как общеправовая категория : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01 / Д. Н. Рогачев. – Н. Новгород, 2010. – С. 6).

ливі негативні наслідки для іншої особи. Межа розумності – це дія чи рішення, що справедливо враховує інтереси обох сторін: як діючого суб'єкта, так і того, в чиїх інтересах установлено вимогу розумності. Дія чи рішення, що є менш ефективною(им) для іншої особи, ніж розумна(е), вважається неправомірною(им)[1]. Відповідно функціональне призначення запровадження цієї категорії як виміру якості КПР вбачається в установленні певної межі *належної поведінки* правозастосувача у тих правових ситуаціях, коли закон надає можливість обрати різні її варіанти.

По-друге, оскільки в межах публічного права допустимими є певні, іноді дуже суттєві *обмеження в реалізації прав* та законних інтересів осіб, ключовим моментом для оцінки розумності таких обмежувальних дій стає їх співмірність, що визначається шляхом співвідношення шкоди, що завдається прийнятим рішенням чи вчиненою дією, тим чи іншим охоронюваним законом благам із реальною можливістю її минувати. Отже, квінтесенцією (сутністю) розумності як виміру будь-яких правових явищ виступає обґрунтованість та співмірність коригуючих дій.

По-третє, розумність як інтелектуальна основа та самостійна засада правозастосовної діяльності завжди апелює до *здорового глузду* правозастосувача, під яким розуміється «сукупність знань, поглядів про навколишню дійсність, навичок, форм мислення звичайної нормальної людини, що використовуються в її практичній повсякденній діяльності …здоровий глузд називають практичним розумом або життєвою мудрістю»[2]. Інакше кажучи, коли закон надає можливість обрання рішення з урахуванням конкретних фактичних обставин, то технологія визначення його розумності, а зна-

[1] Див.: Рябцева Е. В. Принцип разумности как основа уголовно-процессуальной деятельности / Е. В. Рябцева // Рос. юстиция. – 2011. – № 3; Иванова С. А. Некоторые проблемы реализации принципа социальной справедливости, разумности и добросовестности в обязательственном праве [Электронный ресурс] / С. А. Иванова. – Режим доступа: www.lawmix.ru. – Загл. с экрана.

[2] Мельник В. Здравый смысл – основа интеллектуального потенциала суда присяжных / В. Мельник // Рос. юстиция. – 1995. – № 6. – С. 9. Слід констатувати, що за останні роки феномен здорового глузду активно привертає увагу сучасних дослідників (див. також, зокрема: Печников Г. Система «здравого юридического смысла» в уголовном судопроизводстве / Г. Печников // Рос. юстиция. – 1998. – № 3. – С. 11; та ін.).

чить, й доброякісності, апелює до життєвого досвіду та природної властивості міркувати, робити логічні висновки та прогнози щодо розвитку причинно-наслідкових зв'язків.

По-четверте, розумність і законність у праві є поняттями взаємопов'язаними і в той самий час нерівнозначними. Самостійній вимозі розумності відповідає застосування закону на підставі збалансованого врахування прав, свобод й інтересів учасників процесу, а також його цілей. Важливим є й те, що розумність перебуває у тісному зв'язку зі справедливістю, є її органічною частиною, оскільки саме ця засада у її правовому змісті забезпечує співрозмірність обмежувальних дій щодо охоронюваних законом благ, що й складає розподільний аспект справедливості. Розумність є вужчим поняттям, ніж справедливість; це – заснований на добросовісності баланс власних та чужих інтересів, тобто справедливість діючого суб'єкта щодо іншої особи, в інтересах якої встановлена вимога розумності[1].

І *по-п'яте*, для нормативного закріплення вимоги розумного правозастосування може використовуватися не лише термін «розумність», а й низка оціночних понять, що визначають ту чи іншу зону дискреції.

Адаптуючи ці загальні положення до правозастосовної діяльності у сфері кримінального провадження, слід указати на те, що *вимога щодо розумності фактично означає необхідність застосовувати закон на основі збалансованого врахування прав, свобод і законних інтересів усіх осіб, що беруть участь у процесі, а також цілей кримінального провадження*. При цьому не можна не відзначити, що саме розумість, правовою квінтесенцією якої є ідея соціального компромісу між різними законними інтересами, виступає своєрідним девізом ефективного правозастосування у сучасному кримінальному процесі, де, як відомо, завжди існувала й існуватиме певна суперечливість, конфліктність приватних (навіть законних), державних та суспільних інтересів.

Проблема забезпечення збалансованості державних, суспільних та особистих інтересів відноситься до соціальної ефективності са-

[1] Див.: Рябцева Е. В. Принцип разумности как основа уголовно-процессуальной деятельности / Е. В. Рябцева // Рос. юстиция. – 2011. – № 3. – С. 31.

мого права та має вирішуватися перш за все на правотворчому рівні. Це стосується досконалості нормативної основи правового регулювання (відповідності юридичних норм загальносоціальним закономірностям, наявності відпрацьованих процедурних механізмів їх реалізації тощо). Остаточно вона вирішується на правозастосовному рівні. Прийняття багатьох процесуальних рішень у ході кримінального провадження в ситуаціях, коли існує проміжок для розсуду, є певним мистецтвом з огляду на необхідність знайти оптимальний баланс між суперечливими суспільними та особистими інтересами при *«якнайповнішому врахуванні особливостей конкретної ситуації»*. І це не випадково, оскільки в *ракурсі сучасного праворозуміння формальний підхід до правозастосування* з абстрагуванням від конкретної життєвої ситуації, рівно як і занадто широке тлумачення закону при обранні того чи іншого рішення, є однаково шкідливим з точки зору забезпечення прав осіб. Адже вимога обрання правозастосувачем з урахуванням обставин конкретного кримінального провадження з низки законних варіантів вирішення правового питання того, що найменшою мірою обмежує реалізацію прав та законних інтересів осіб, є *визначальною ознакою розумності здійснення сучасного кримінального провадження*. Реалізуючи дискреційні повноваження, ОПР, звісно, може як врахувати інтереси того чи іншого учасника, керуючись, наприклад, приписами моральних, релігійних та інших норм, а може ними і нехтувати, причому без якихось правових наслідків (зокрема, при обранні того чи іншого запобіжного заходу щодо певної особи, прийнявши до уваги поміж інших обставин її належність до певної релігійної організації тощо). Водночас, якщо такого роду обставини можуть вплинути на обрання найменш шкідливого для прав та законних інтересів особи варіанта вирішення правового питання, їх неврахування при прийнятті КПР свідчитиме про його несправедливість з точки зору інтересів особи, щодо якої такий акт прийнято.

На рівні правозастосування не тільки законне, а й розумне застосування «розумного» закону спроможне забезпечити ефективне індивідуальне правове регулювання, оптимально збалансувати суперечливі інтереси із максимальним забезпеченням прав та законних інтересів особи, що є пріоритетними в контексті правоза-

хисної ідеології кримінального процесу. Отже, як убачається з викладеного, збалансування різних інтересів у межах кримінального провадження апріорі є непростим завданням, вирішення якого якраз і потребує саме *розумного* зваженого підходу.

Той факт, що нерозумне за своєю суттю рішення є одночасно необґрунтованим, несправедливим, а значить, й незаконним, не позбавляє розумності самостійного значення як визначального орієнтира, наповненого своїм правовим змістом. Якщо виходити з того, що розумність набуває регулятивного потенціалу завжди, коли існує вибір, то сфера її дії поширюється на прийняття рішень, підстави й умови яких сформульовані за допомогою оціночних понять, обрання однієї з можливих альтернатив, прямо зазначених у законі, визначення покарання, а також будь-які випадки, коли мова йде про аналогію права чи закону. Таким чином, засада розумності виступає, зокрема, регулятором при визначенні оптимального моменту прийняття КПР, якщо строк його прийняття імперативно не закріплений у законі чи визначаються граничні строки його ухвалення, забезпечуючи його своєчасність; при вирішенні необхідності щодо прийняття факультативних рішень, виходячи з конкретної фактичної ситуації; а так само інтелектуальним началом оцінки доказів з точки зору їх достатності для того чи іншого висновку, визначення меж доказування тощо. Розумність як керівне начало правозастосовної діяльності виконує важливу функцію при наданні оцінки законності та обґрунтованості попередніх рішень, а також впливає на характер висновку щодо впливу існуючих порушень на «загальну справедливість кримінального провадження», тим самим сприяючи досягненню *балансу між справедливістю та правовою стабільністю* рішень, що перевіряються.

Термінологічно для закріплення в законодавстві вимоги розумності КПР можуть застосовуватися не лише однойменне поняття, а й будь-який термін, що окреслює «зону» компетенції ОПР (зокрема, «може», «вправі» при переліченні умов, за яких такий вибір є можливим), чи вказівка на те, що рішення з конкретного питання приймається у разі «необхідності» чи «за розсудом», а також у випадку формулювання підстав прийняття КПР із використанням оцінних понять («достатні дані», «достатні докази» тощо).

Отже, розумність як інтелектуальна засада правозастосовної діяльності має керівне значення при вирішенні майже всіх правових питань. Водночас самостійне критеріальне значення вимога розумності, існування якої у кримінальному процесі зумовлене необхідністю забезпечення прав та законних інтересів його учасників, набуває при винесенні рішень, прийнятих у результаті реалізації ОПР дискреційних повноважень щодо обрання найменш обтяжливого для охоронюваних законом особистих благ засобу піклування про інтереси кримінального провадження.

Інакше кажучи, розумність як вектор правозастосування означає, що ОПР у межах, визначених законом, у ході реалізації своїх дискреційних повноважень має приймати таке оптимальне з позиції здорового глузду рішення, в якому збалансовано були б поєднані інтереси ефективного вирішення завдань кримінального провадження із максимально можливим у конкретній ситуації забезпеченням прав і законних інтересів осіб, щодо яких такий акт приймається (мінімізуючи можливі негативні наслідки для їх прав та свобод).

Відповідно *вимога перевірки (оцінки) розумності прийнятого КПР постає внаслідок виникнення в учасників процесу, щодо яких такий акт ухвалено, сумнівів стосовно справедливості обмеження в реалізації ними належних їм прав, свобод та законних інтересів, надмірності обмеження їх конституційних прав та свобод чи відповідності призначеного покарання ступеню тяжкості кримінального правопорушення та особи обвинуваченого.*

Яскравою ілюстрацією об'єктивної потреби розумного підходу до вирішення правових питань є ситуації прийняття КПР у ході процедур, що виникають завдяки ініціюванню їх учасниками провадження, зокрема при заявленні ними клопотань, відводів, оскарженні ними процесуальних дій та рішень посадових осіб, що ведуть процес. У цій площині закон надає правозастосувачу певну свободу розсуду щодо визначення необхідності задоволення того чи іншого клопотання, вирішення заяви чи розв'язання скарги, звісно *в рамках закону та судової практики*[1]. Причому межі розсуду ОПР,

[1] Тут ми виходимо з фактичного визнання дії в Україні судового прецеденту як джерела кримінального процесуального права. Адже в контексті сучасно-

особливо в ситуаціях вирішення нею клопотань учасників процесу (щодо забезпечення безпеки (п. 12 ч. 3 ст. 42, ч. 3 ст. 93, ст. 120 КПК)); проведення певних процесуальних дій, спрямованих, зокрема, на поповнення доказової бази (здійснення судового виклику певних осіб до суду для допиту; витребування певних речей та документів (п. 4 ч. 2 ст. 315 КПК) тощо), є досить гнучкими, оскільки закон, як правило, пов'язує характер прийнятого рішення з обставинами, що мають оціночний характер. Відповідні рішення суб'єктів, що ведуть процес, приймаються, виходячи з наявності законних підстав для задоволення вимог, що містяться у таких клопотаннях, заявах чи скаргах, та обов'язково мають бути обґрунтованими, вмотивованими та переконливими в тому, що саме такий варіант їх розв'язання якнайповніше забезпечує вирішення завдань кримінального провадження.

Спробуємо проілюструвати актуальність виміру розумності КПР на одиничному рівні, зокрема при вирішенні клопотань сторони захисту щодо поповнення доказової бази. Системне тлумачення положень нового законодавства, що «пронизано» принципом змагальності як інтегруючою ознакою сучасного процесу, свідчить про те, що воно не сприйняло ідеї повного зрівняння повноважень обвинувачення та захисту у сфері доказування. Адже відповідні клопотання сторони захисту щодо здійснення судового виклику певних осіб до суду для допиту чи витребування певних речей та документів не мають імперативного значення для посадових осіб, що ведуть процес, та вирішуються ними, виходячи із вимог закону, конкретних обставин справи та на підставі їх внутрішнього переконання. Так, зокрема, підставою для задоволення клопотань учасників судового провадження про допит певних осіб, дослідження

го праворозуміння, яке не зводить право до закону, до кримінального процесуального рішення як результату правозастосовної діяльності, у правовій державі фактично ставиться вимога його відповідності *судовій практиці*, під якою ми розуміємо певні правові позиції, висновки національних судових органів (Конституційного Суду України, судів загальної юрисдикції), а також міжнародних судових установ, юрисдикція яких визнана Україною (передусім ЄСПЛ), які знайшли своє відображення в їх рішеннях (див. докладніше: Глинская Н. Понятие стандартов доброкачественности уголовных процессуальных решений / Н. Глинская // Закон и жизнь. – 2013. – № 8/3. – С. 61).

доказів або вчинення інших процесуальних дій є потенційна спроможність доказів, здобутих під час вчинення таких дій, підтвердити чи спростувати обставини, з'ясування яких може мати істотне значення для ухвалення законного, обґрунтованого та справедливого судового рішення (ст. 410 КПК). При вирішенні вказаних питань потрібен зважений розумний підхід правозастосувача, про що неодноразово зазначав ЄСПЛ у своїх рішеннях. Так, усталена прецедентна практика Суду свідчить про те, що право обвинуваченого на «виклик і допит свідків на його користь на тих самих умовах, що і для свідків, які свідчать проти нього» (підп. «d» п. 3 ст. 6 ЄКПЛ), не гарантує необмеженого права на допит свідків і що передусім національні суди повинні оцінювати, чи відносяться до справи свідчення свідків, про виклик яких просить захист. Тільки при виняткових обставинах відмова у виклику таких свідків буде порушенням ст. 6 ЄКПЛ[1].

Таким чином, розумність рішення суду щодо необхідності задоволення клопотань учасників процесу вимагає у кожному разі оцінювати доцільність виклику нових свідків чи витребування нових матеріалів із точки зору вирішення завдань провадження, прогнозування їх можливого доказового значення та ін. «На вагах» розумності, покликаної оптимально врівноважити особисті та суспільні інтереси, у даному випадку опиняються дві цінності – право особи на подання доказів та інтереси кримінального провадження у вигляді своєчасного вирішення його завдань. Показником їх оптимального «зважування» є належне мотивування прийнятого рішення, що переконувало б учасників процесу, щодо яких такий акт прийнято, у тому, що для вирішення завдань кримінального провадження обраний такий варіант поведінки, що найменшою мірою обмежує реалізацію їх прав та законних інтересів.

Надалі зазначимо, що якщо при розгляді низки питань процесуального характеру вимога розумності зумовлена певним ризиком завдання шкоди особі у вигляді обмеження її в реалізації належних

[1] Див.: Постановление Европейского Суда по правам человека от 14 февраля 2008 г. Дело «Дорохов (Dorokhov) против Российской Федерации» (жалоба № 66802/01) (Пятая Секция) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.echr.ru/documents/doc/12068001/12068001-001.htm. – Загл. с экрана.

прав та законних інтересів, то специфічного змісту вона набуває при прийнятті рішень, що стосуються застосування будь-яких обмежень конституційних прав та свобод учасників процесу (зокрема, шляхом застосування заходів забезпечення кримінального провадження, у тому числі запобіжних заходів, проведення гласних та негласних слідчих дій, застосування кримінального покарання тощо). Для кримінальної процесуальної сфери, яка «за ступенем “насиченості” примусом займає перше місце серед усіх відомих нашому праву процедур»[1], що диктується публічними інтересами розкриття злочинів та викриття винних, особливо актуальним є такий аспект загальноправового змісту категорії розумності, як досягення компромісу між публічними й особистими інтересами шляхом обрання найменш шкідливого, співмірного меті засобу. Останній є квінтесенцією принципу *пропорційності (співмірності, адекватності)* в його сучасному розумінні.

Зазвичай в інтересах суспільства у кримінальному процесі допускається застосування певних обмежень конституційних прав та свобод осіб, винність яких ще не доказана. Причому підстави застосування таких обмежень не завжди чітко закріплені у законі та, як правило, сформульовані у вигляді оцінних понять, що перекладає відповідальність за співмірність застосованих обмежень здебільшого у площину правозастосування. У таких ситуаціях, коли справедливість є особливо необхідною, вектор розумності, існування якого зумовлено правозахисною, гуманістичною спрямованістю сучасного процесу, як вимога обрання найменш обтяжливого засобу вирішення завдань кримінального провадження виступає в ролі певного обмежувача правозастосовного розсуду, що покликаний попередити необґрунтоване застосування процесуального примусу та інших обмежень прав і свобод. З огляду на те, що вказане питання заслуговує на окремий розгляд, тут лише зазначимо, що з точки зору методології з’ясування питання, чи відповідає застосований рівень обмежень прав особи тій меті, яка таке обмеження зумовила, є «чи не найскладнішим»[2].

[1] Петрухин И. Л. Свобода личности и уголовно-процессуальное принуждение / И. Л. Петрухин. – М. : Наука, 1985. – С. 4.

[2] Див.: Циппеліус Р. Юридична методологія / Р. Циппеліус. – К. : Реферат, 2004. – С. 26.

Таким чином, як убачається з викладеного, правова категорія «розумність» як вимір якості рішень, що приймаються в кримінальній процесуальній сфері, набуває специфічного змісту, що зумовлений правозахисною орієнтацією сучасного процесу, та віддзеркалює потреби правозастосовної практики в обранні такого варіанта вирішення завдань кримінального провадження, що є найменш шкідливим для прав та свобод його учасників.

На завершення загальної характеристики кримінального процесуального змісту вимоги розумності слід указати на її тісний зв'язок з іншими стандартами ДКПР, перш за все справедливістю, обґрунтованістю та вмотивованістю. Як уже зазначалося, розумність як вимога зважування суперечливих інтересів й обрання найменш шкідливого засобу досягнення мети продиктована більш загальним всеохоплюючим виміром права – справедливістю, зокрема її дистрибутивним аспектом. Це яскраво вбачається в ситуації, коли прийняте процесуальне рішення передбачає застосування певних обмежень прав осіб – учасників процесу та коли справедливість є особливо необхідною. Протиріччя між справедливістю та правом нерідко виникає тоді, коли закон реалізується формально, без всебічного врахування обставин, життєвої ситуації, даних про особу[1]. Такий формальний підхід до правозастосування, що не узгоджується з принципами правової держави, містить у собі небезпеку обмеження прав особи, що є явно неспівмірним суспільним інтересам, заради яких право застосовується. У таких випадках прийняте рішення буде не тільки нерозумним, а й несправедливим, морально необґрунтованим. Будучи вектором, що спрямовує правозастосовний розсуд у напрямку оптимального системного вирішення завдань кримінального провадження, розумність як складова та неодмінна умова справедливості прийнятого рішення виконує важливу забезпечувальну функцію щодо її досягнення.

У ракурсі посвідчувального характеру кримінального процесу розумність вибору того чи іншого варіанта визначається не лише суб'єктивними уявленнями та впевненістю правозастосувача у пра-

[1] Бербешкина З. А. Справедливость как социально-философская категория / З. А. Бербешкина. – М. : Мысль, 1983. – С. 97.

вильності прийнятого рішення, а й перш за все обґрунтуванням прийнятого рішення, його докладним та переконливим мотивуванням. Будь-яке обмеження конституційних прав та свобод учасників процесу має бути застосоване лише за вмотивованим рішенням, в якому докладно обґрунтовуватиметься, чому не можна обійтися без застосування цих заходів для вирішення певних завдань, доводитиметься виправданість саме такого розміру (обсягу) публічно-правового обмеження за конкретних обставин кримінального провадження. Інакше кажучи, обґрунтування та мотивування прийнятого рішення виконують досить визначену *демонстративну функцію* стосовно розумності обраного варіанта вирішення правового питання. Отже, указані стандарти ДКПР знаходяться у тісному взаємозв'язку, взаємозалежності та їх діалектичній єдності.

З урахуванням викладених положень без претензій на повноту охоплення всіх суттєвих рис правового феномену *розумності як стандарту ДКПР* спробуємо надати йому операційне визначення.

Під час кримінального провадження кожне процесуальне рішення має бути розумним у межах тієї «зони» дискреції, що визначається законом та судовою практикою. Розумним є рішення, що ґрунтується на законі та здоровому глузді, відповідає судовій практиці та спрямоване на ефективне вирішення завдань кримінального провадження шляхом обрання правозастосувачем оптимального варіанта збалансування публічних та особистих інтересів з урахуванням специфіки конкретних обставин кримінального провадження. Неодмінною ознакою розумності КПР є те, що обраний варіант правової поведінки максимально враховує вимогу забезпечення прав та законних інтересів учасників процесу, щодо яких такий акт прийнято. У разі, коли прийняте рішення передбачає застосування певних обмежень конституційних прав та свобод особи, ці обмеження, що застосовуються щодо конкретної особи, мають бути для неї найменш обтяжливими, що тільки можливі у конкретній ситуації, та співмірними до мети, що досягається в результаті реалізації такого КПР.

В статье рассмотрена проблема определения категории «разумность» уголовного процессуального решения как стандарта его доброкачественности.

Автор на основании анализа общеправового значения этой категории, с учетом специфики уголовной процессуальной сферы формулирует собственное определение этого понятия и обосновывает практическую значимость его введения в сферу правоприменения.

The article considers the problem of defining the category of «reasonableness» of the criminal procedural decision as the standard of its purity. The author based on an analysis of the general legal importance of this category, taking into account the specifics of the criminal procedural sphere formulates its definition and practical significance justifies its introduction into the sphere of law enforcement.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем слідчо-прокурорської та судової діяльності НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України (протокол № 9 від 6 травня 2013 р.).
Рецензент – доктор юридичних наук, професор ***В. С. Зеленецький***.

УДК 343.98

В. В. Білоус, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків

ТЕХНОЛОГІЗАЦІЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ: СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ

Проаналізовано принципову здатність Єдиного реєстру досудових розслідувань задовольняти нагальні потреби судово-слідчої практики. Сформульовано пропозиції щодо ведення Реєстру у вигляді єдиної інтегрованої міжвідомчої електронної інформаційно-аналітичної системи, яка забезпечувала б централізоване автоматизоване збирання, обробку і зберігання криміналістично значущої інформації, а також надання її уповноваженим суб’єктам для задоволення наукових і практичних потреб.

Ключові слова: *інформаційні і телекомунікаційні технології, Єдиний реєстр досудових розслідувань, криміналістична характеристика, криміналістична методика.*

Діяльність органів кримінальної юстиції в епоху інформаційного суспільства характеризується високою інформаційною ємністю, постійною необхідністю в отриманні й обробленні великих обсягів даних і підтриманні раніше отриманих відомостей в актуальному стані. Забезпечення високого рівня інформаційних процесів при постійному зростанні обсягів даних становить надзвичайно складне завдання, вирішення якого стає можливим завдяки застосуванню знань, розробці методів і засобів роботи з інформацією на рівні технології[1]. Тому задоволення актуальних і перспективних потреб правозастосовної, правоохоронної і правозахисної діяльності вимагає належного наукового обґрунтування та невідкладної розробки, адаптації і впровадження в судово-слідчу практику широкого спектра сучасних інформаційних технологій як найбільш витребуваних об’єктів інновацій. Передумови для цього слід визнати сприятливими: у рейтингу країн світу за індексом інновацій (INSEAD.

[1] Криминалистика : учеб. пособие / под ред. С. М. Колотушкина. – М. : Дашков и К ; Ростов н/Д : Наука-Спектр, 2012. – С. 204–205.

© Білоус В. В., 2013

The Global Innovation Index 2012) Україна в 2012 р. посіла 63-тє місце серед 141 з оцінюваних країн[1]. У глобальному рейтингу інновацій, складеному агенцією «Bloomberg», Україна обійняла 42-ге місце з-поміж більше ніж 200 оцінюваних країн[2].

Розвиток в Україні інформаційного суспільства та впровадження новітніх інформаційних технологій в усіх сферах суспільного життя, діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування Указом Президента України «Про першочергові завдання щодо впровадження новітніх інформаційних технологій» від 20 жовтня 2005 р. № 1497/2005 визнано одним із пріоритетних напрямів державної політики. Концепцією Національної програми інформатизації, схваленою Законом України «Про Концепцію Національної програми інформатизації» від 4 лютого 1998 р. № 75/98-ВР, визначено, що у сфері правоохоронної діяльності якісно нова організація специфічних режимів зберігання та оброблення інформації, зв'язок з міжнародними правоохоронними органами забезпечать реалізацію активної, наступальної стратегії у боротьбі з правопорушеннями, коруп-

[1] Глобальний індекс інновацій (The Global Innovation Index) – глобальне дослідження та рейтинг країн, що його супроводжує, за показником рівня розвитку інновацій. Розрахований за методикою міжнародної бізнес-школи «INSEAD», Франція. Дослідження проводиться з 2007 р. і на даний момент являє собою найбільш повний комплекс показників інноваційного розвитку різних країн світу. Глобальний індекс інновацій складається з 80 різних змінних величин, які детально характеризують інноваційний розвиток країн світу, що знаходяться на різних рівнях економічного розвитку. Успішність розвитку економіки пов'язана як з наявністю інноваційного потенціалу, так і з умовами для його втілення у життя. Тому Індекс розраховується як зважена сума оцінок двох груп показників: 1) наявні ресурси й умови для проведення інновацій *(Innovation Input)*: інститути; людський капітал і дослідження; інфраструктура; розвиток внутрішнього ринку; розвиток бізнесу; 2) досягнуті практичні результати впровадження інновацій *(Innovation Output)*: розвиток технологій і економіки знань; результати креативної діяльності. Таким чином, підсумковий Індекс являє собою співвідношення витрат та ефекту, що дозволяє об'єктивно оцінити ефективність зусиль із розвитку інновацій у тій чи іншій країні (див.: Глобальный индекс инноваций – информация об исследовании [Электронный ресурс] / Центр гуманитар. технологий. – Режим доступа: http://gtmarket.ru/ratings/global-innovation-index/info]. – Загл. с экрана).

[2] Украина вошла в рейтинг самых инновационных стран [Электронный ресурс] // Лига.Бизнес. – 2013. – Режим доступа: http://biz.liga.net/all/it/novosti/2421632-ukraina-voshla-v-reyting-samykh-innovatsionnykh-stran.htm. – Загл. с экрана.

цією, організованою злочинністю, застосування нових інформаційних технологій у розкритті злочинів.

Вищевикладеним закладено підвалини для того, щоб у положеннях Кримінального процесуального кодексу України 2012 р. було втілено позитивне сприйняття законодавцем технологізації життєдіяльності інформаційного суспільства взагалі та процесуальної діяльності зокрема. Так, поряд із розширенням нормативно визначеного переліку носіїв доказової інформації за рахунок електронних носіїв даних, оновленням переліку науково-технічних засобів, призначених для об'єктивної фіксації речових доказів, процесу та результатів слідчих (судових) дій, упровадженням електронних засобів фіксації, копіювання, зв'язку, контролю і забезпечення захисту осіб знайшла своє законодавче закріплення можливість дистанційного провадження окремих процесуальних дій у раніше невідомих вітчизняному кримінальному процесу режимах відео- або телефонної конференції (статті 232, 336); визнана можливість використання технологій під час проведення експертиз (ст. 518). Отримала свою законодавчу регламентацію ціла низка негласних слідчих (розшукових) дій, зумовлених упровадженням інформаційних і телекомунікаційних технологій: аудіо-, відеоконтроль особи; зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж; зняття інформації з електронних інформаційних систем; обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи; установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу; спостереження за особою, річчю або місцем; аудіо-, відеоконтроль місця (статті 260, 263, 264, 267–270 КПК України). Своєрідним наріжним каменем нової парадигми кримінального процесу та важливою інформаційною технологією, упровадження якої, за задумом законодавця, має привести до позитивних зрушень у сфері кримінального судочинства, є передбачений ст. 214 КПК України Єдиний реєстр досудових розслідувань (далі – Реєстр), окремі критичні судження щодо якого вже знайшли своє відображення у наукових працях[1].

Є. Д. Лук'янчиковим на монографічному рівні досліджено методологічні засади інформаційного забезпечення розслідування

[1] Берназ В. Регламентація початку досудового розслідування / В. Берназ, Н. Неледва // Вісн. прокуратури. – 2013. – № 1. – С. 64.

злочинів[1], В. В. Бірюковим – теоретичні основи інформаційно-довідкового забезпечення розслідування злочинів[2], Д. М. Цеханом – теоретичні засади використання високих інформаційних технологій в оперативно-розшуковій діяльності органів внутрішніх справ[3]. Однак через відносно нещодавнє запровадження ведення Реєстру наукові дослідження щодо визначення принципової здатності цієї сучасної інформаційної технології у її нинішньому вигляді слугувати підвищенню ефективності кримінального провадження і вирішенню актуальних теоретичних і практичних завдань криміналістики ще не здійснювалися. Зазначене зумовило мету цього дослідження, яка полягає у визначенні існуючих переваг і недоліків Реєстру та формулюванні рекомендацій щодо його змістовного і технологічного вдосконалення задля ефективного використання у повному обсязі його потенціалу в судово-слідчій і науковій діяльності.

Важливе значення Реєстру визначається передусім тим, що згідно з ч. 2 ст. 214 КПК України з моменту внесення відомостей до нього розпочинається досудове розслідування. На виконання п. 22 Перехідних положень КПК України наказом Генерального прокурора України від 17 серпня 2012 р. № 69 створено Реєстр і затверджено Положення про порядок ведення Єдиного реєстру досудових розслідувань (далі – Положення). На створення Реєстру з Державного бюджету України в 2012 р. було витрачено близько 200 млн грн.

Підпунктом 1.2 п. 1 розділу І Положення Єдиний реєстр досудових розслідувань визначено як створену за допомогою автоматизованої системи електронну базу даних, відповідно до якої здійснюється збирання, зберігання, захист, облік, пошук, узагальнення

[1] Лук'янчиков Є. Д. Методологічні засади інформаційного забезпечення розслідування злочинів : монографія / Є. Д. Лук'янчиков. – К. : Нац. акад. внутр. справ України, 2005. – 360 с.

[2] Бірюков В. В. Теоретичні основи інформаційно-довідкового забезпечення розслідування злочинів : монографія / В. В. Бірюков. – Луганськ : РВВ ЛДУВС, 2009. – 264 с.

[3] Цехан Д. М. Використання високих інформаційних технологій в оперативно-розшуковій діяльності органів внутрішніх справ : монографія / Д. М. Цехан ; Одес. держ. ун-т внутр. справ. – О. : Юрид. л-ра, 2011. – 214 с.

даних, зазначених у п. 2.1 цього Положення, які використовуються для формування звітності. Така дефініція спонукає піддати об'єктивному аналізу визначений ч. 5 ст. 214 КПК України і п. 2.1 Положення перелік даних, для опрацювання яких створено Реєстр, з точки зору не лише можливості сукупності цих даних забезпечити досягнення задекларованих цілей створення Реєстру, а й задоволення нагальних потреб судово-слідчої практики.

Так, згідно з ч. 5 ст. 214 КПК України до Реєстру вносяться відомості про: 1) дату надходження заяви, повідомлення про кримінальне правопорушення або виявлення з іншого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення; 2) прізвище, ім'я, по батькові (найменування) потерпілого або заявника; 3) інше джерело, з якого виявлені обставини, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення; 4) стислий виклад обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, наведених потерпілим, заявником чи виявлених з іншого джерела; 5) попередню правову кваліфікацію кримінального правопорушення із зазначенням статті (частини статті) закону України про кримінальну відповідальність; 6) прізвище, ім'я, по батькові та посаду службової особи, яка внесла відомості до реєстру, а також слідчого, прокурора, який вніс відомості до реєстру та/або розпочав досудове розслідування; 7) інші обставини, передбачені положенням про Єдиний реєстр досудових розслідувань. До їх числа, крім тих, що визначені пп. 1–6 ч. 5 ст. 214 КПК України, п. 2.1 Положення, віднесено відомості про: 1) час надходження заяви, повідомлення про кримінальне правопорушення або виявлення з іншого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення; 2) передачу матеріалів та відомостей іншому органу досудового розслідування або за місцем проведення досудового розслідування (ч. 5 ст. 36, ч. 7 ст. 214, ст. 216, ст. 218 КПК України); 3) дату затримання особи; 4) обрання, зміну та скасування запобіжного заходу (статті 178, 200, 202 КПК України); 5) час та дату повідомлення про підозру, відомості про особу, яку повідомлено про підозру, правову кваліфікацію кримінального правопорушення, в учиненні якого підозрюється особа, із зазначенням статті (частини статті) закону України про

кримінальну відповідальність; 6) зупинення та відновлення досудового розслідування; 7) оголошення розшуку підозрюваного; 8) об'єднання та виділення досудових розслідувань; 9) продовження строків досудового розслідування та тримання під вартою; 10) встановлені, відшкодовані матеріальні збитки, суми пред'явлених позовів у кримінальному провадженні, вартість арештованого майна; 11) закінчення досудового розслідування.

Указом Президента України «Про Єдину комп'ютерну інформаційну систему правоохоронних органів з питань боротьби зі злочинністю» від 31 січня 2006 р. № 80/2006 з метою поліпшення координації організаційних, оперативно-розшукових, правових та інформаційних заходів правоохоронних органів щодо боротьби зі злочинністю, підвищення рівня роботи в цій сфері було визнано за необхідне створення Єдиної комп'ютерної інформаційної системи правоохоронних органів з питань боротьби зі злочинністю. Варто відзначити, що актуальність створення єдиного інформаційного простору з питань боротьби зі злочинністю не обмежується потребами лише правоохоронних органів. Адже необхідність об'єднання відомчих інформаційних баз з метою підвищення ефективності протидії ухиленню від сплати податків[1] послужила підставою для створення й фіскального органу – Міністерства доходів і зборів України шляхом реорганізації Державної митної служби України та Державної податкової служби України[2].

До числа очікуваних наслідків реалізації Національної програми інформатизації входить підвищення рівня ефективності боротьби з правопорушеннями, корупцією, організованою злочинністю на основі створення інтегрованої інформаційно-аналітичної системи правоохоронних органів України та міжвідомчого інформаційно-аналітичного комплексу аналізу і прогнозування рівня злочинності та правопорушень. У контексті викладеного у підп. 1.3 п. 1

[1] Азаров: нове міністерство займеться ухиленнями від податків [Електронний ресурс] // Укр. правда. – 2012. – Режим доступу: http://www.pravda.com.ua/news/2012/12/27/6980640/. – Заголовок з екрана.

[2] Про деякі заходи з оптимізації системи центральних органів виконавчої влади [Електронний ресурс] : Указ Президента України від 24 груд. 2012 р. № 726/2012. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/726/2012. – Заголовок з екрана.

розділу І Положення метою створення та ведення Реєстру як невід'ємної складової інформаційної інфраструктури правоохоронних органів визначено забезпечення: 1) єдиного обліку кримінальних правопорушень та прийнятих під час досудового розслідування рішень, осіб, які їх учинили, та результатів судового провадження; 2) оперативного контролю за додержанням законів під час проведення досудового розслідування; 3) аналізу стану та структури кримінальних правопорушень, учинених у державі.

З огляду на викладене, крім постановки питання щодо повноти переліку цілей, сподівання на досягнення яких доцільно і можливо пов'язувати зі створенням та веденням Реєстру, а також оптимальності структури і повноти інформації про об'єкти обліку Реєстру, слід визначитися й з реальністю досягнення вже проголошених цілей. Це потребує вирішення низки питань щодо принципової здатності Реєстру в його сучасному вигляді забезпечити:

1) єдиний облік кримінальних правопорушень та прийнятих під час досудового розслідування рішень, осіб, які їх учинили, та результатів судового провадження з урахуванням тієї обставини, що відповідно до підп. 1.10 п. 1 розділу І Положення реєстраторами Реєстру визначені виключно: прокурори і слідчі органів прокуратури, внутрішніх справ, безпеки, органів, що здійснюють контроль за додержанням податкового законодавства, та органів Державного бюро розслідувань (із моменту створення). А збирання, зберігання, облік і узагальнення часто одних і тих самих відомостей стосовно одних і тих самих об'єктів обліку й далі здійснюватиметься різними органами без створення єдиного комплексу автоматизованих систем оброблення даних та управління різного рівня, які були б взаємопов'язані на принципах технологічної, організаційної, документальної, програмної та інформаційної сумісності та утворювали б цілісну інформаційну інфраструктуру;

2) оперативний контроль за додержанням законів під час проведення досудового розслідування, адже підп. 1.11 п. 1 розділу І Положення користувачами Реєстру визначені виключно: керівники прокуратур та органів досудового розслідування, прокурори, слідчі та інші уповноважені особи органів внутрішніх справ, безпеки, органів, що здійснюють контроль за додержанням податко-

вого законодавства, та Державного бюро розслідувань, які виконують функції з інформаційно-аналітичного забезпечення правоохоронних органів та ведення спеціальних обліків (оперативних, оперативно-облікових, дактилоскопічних тощо) відповідно до чинного законодавства. При цьому до переліку користувачів Реєстру не включено навіть слідчих суддів, уже не кажучи про захисників, представників потерпілих, цивільних позивачів, цивільних відповідачів;

3) повноцінний аналіз стану та структури кримінальних правопорушень, учинених у державі, а також наступної розробки на основі такого аналізу ефективних заходів запобігання злочинності виключно на підставі тих даних, внесення яких до Реєстру передбачено переліченими нормативно-правовими актами. Якщо відповідно до підп. 1.2 п. 1 розділу І Положення Реєстр – це електронна база даних, а згідно зі ст. 1 Закону України «Про Національну програму інформатизації» база даних – це іменована сукупність даних, що відображає стан об'єктів та їх відношень у визначеній предметній області, то чи може сукупність даних, визначена у п. 2.1 Положення, бути принципово спроможною у повній мірі відобразити об'єктивний стан облікованих об'єктів та їх відношень? І чи у повній мірі документально закріплене коло користувачів Реєстру володіє необхідними і достатніми для досягнення цілей створення Реєстру та використання його потенційних можливостей часовими, кадровими, методичними, організаційно-технічними, технологічними, інтелектуальними та іншими ресурсами?

Пошук відповіді на ці та інші актуальні запитання, безсумнівно, повинен здійснюватися у сфері наукової діяльності, якою згідно зі ст. 1 Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» є інтелектуальна творча діяльність, спрямована на одержання і використання нових знань. Наука, у свою чергу, повинна орієнтуватися на потреби практики та інтереси підвищення ефективності діяльності. Адже криміналістична теорія випливає із криміналістичної практики і не має інших цілей, ніж обслуговування цієї практики[1].

[1] Колдин В. Я. Служебная роль криминалистики / В. Я. Колдин // Криминалистика. XXI век : материалы науч.-практ. конф. (26–28 февр. 2001 г.). – М., 2001. – Т. 1. – С. 14, 17.

Типові криміналістичні методики як науковий продукт розробляються на базі результатів узагальнення судово-слідчої практики, а отже, вважаються найбільш оптимальними, дієвими (наприклад, розробка підвидової криміналістичної характеристики з детальним аналізом її елементів, виявлення кореляційних залежностей між якими можливо тільки на базі значного емпіричного матеріалу). Саме підвидові криміналістичні методики найбільше наближені до потреб практики, тому що саме на такому рівні можливі формулювання конкретних завдань розслідування й побудова відповідних програм та алгоритмів їх розв'язання. Більше того, саме ці типові програми розслідування та алгоритмічні схеми дій слідчого становлять основу відповідної криміналістичної методики[1].

Зачатки криміналістичної методики закономірно виникають там і тоді, де і коли з'являються знання про той чи інший вид злочину (злочинної діяльності), що знаходять своє відображення у відповідній криміналістичній характеристиці. І якою мірою досліджена злочинна діяльність, такою ж мірою формується й конкретна методика розслідування злочину. Іншими словами, між новим механізмом злочину і новою криміналістичною методикою розслідування завжди існує нерозривний генетичний зв'язок, тобто механізм злочину знаходить своє віддзеркалення в технології (конкретній методиці) розслідування. Поряд із цим необхідно чітко усвідомлювати, що сформувати нову криміналістичну методику можливо не лише на підставі розгорнутого теоретичного дослідження, а й за рахунок отримання нового емпіричного знання, що є досить копітким, трудомістким завданням. У силу зазначеного емпіричні спостереження в багатьох випадках проводяться науковцями поверхнево[2], а відомості, відображені в криміналістичних характеристиках, мають низький рівень репрезентативності[3], адже у більшості ди-

[1] Косарев С. Ю. История и теория криминалистических методик расследования преступлений / С. Ю. Косарев ; под ред. В. И. Рохлина. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2008. – С. 351.

[2] Гармаев Ю. П. Проблемы создания криминалистических методик расследования преступлений: теория и практика / Ю. П. Гармаев, А. Ф. Лубин. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2006. – С. 38.

[3] Журавель В. А. Криміналістичні методики: сучасні наукові концепції : монографія / В. А. Журавель. – Х. : Апостіль, 2012. – С. 121.

сертаційних робіт емпіричні дані обмежуються вивченням обмеженої кількості кримінальних проваджень[1]. Умовою ж проведення наукових досліджень на високому рівні є належне інформаційне забезпечення[2], у тому числі й за рахунок репрезентативної емпіричної бази.

Заслуговує на цілковиту підтримку позиція Г. Ю. Жирного, згідно з якою криміналістична характеристика злочину як категорія науки криміналістики не є ілюзією, проте для того, щоб зробити її справжнім робочим інструментом розслідування, має бути чітко продумана структура й досліджені закономірні зв'язки між її елементами. Увагу слід зосереджувати не на опису зазначених елементів, так як всі вони висвітлюються як обставини, що підлягають установленню, а саме на цифрових показниках, що відображають кореляційні залежності між ними. Насамперед ці дані зумовлюють практичне призначення криміналістичної характеристики, ураховуються під час розробки методичних рекомендацій із розслідування будь-яких злочинів. Однак на статистичному рівні кореляційні залежності між елементами криміналістичної характеристики цих злочинів на теперішній час установити складно у зв'язку з відсутністю достатнього обсягу даних практики. Тому доречно у видових і підвидових окремих методиках використовувати цифрові показники у відсотках або терміни «найчастіше», «імовірніше за все», які можна отримати шляхом узагальнення наявних кримінальних проваджень про злочини зазначеної категорії і які будуть коригуватися по мірі накопичення емпіричного матеріалу[3].

У 70-х рр. XX ст. на основі узагальнення матеріалів приблизно однієї тисячі кримінальних справ Л. Г. Відонов виявив залежності між деякими елементами криміналістичної характеристики

[1] Бахин В. П. Диссертационные исследования уже не дают повода для изобретения пороха и бумаги / В. П. Бахин // Учен. зап. Таврич. нац. ун-та им. В. И. Вернадского. – 2007. – Т. 20 (59), № 2. – С. 301.

[2] Литвак О. Наукове забезпечення діяльності прокуратури / О. Литвак, С. Подкопаєв // Вісн. прокуратури. – 2013. – № 1. – С. 10.

[3] Жирний Г. Ю. Щодо вдосконалення окремих криміналістичних методик розслідування злочинів у сфері господарської діяльності / Г. Ю. Жирний // Відповідальність за злочини у сфері господарської діяльності : матеріали наук.-практ. конф. / редкол.: В. В. Сташис (голов. ред.) та ін. – Х. : Кроссроуд, 2006. – С. 184–185.

навмисних вбивств, отримавши цінні дані, що стосувалися як умовно-однозначних, так і ймовірно-статистичних закономірних зв'язків. Проте протягом наступних десятиліть наслідувати цей приклад не наважився ніхто. «Легше описувати елементи характеристики, та ще й за власною схемою, ніж займатися вельми копітким процесом виявлення кореляційних залежностей між ними», – резюмував з цього приводу Р. С. Бєлкін[1]. У зв'язку із цим В. П. Бахін пропонує розширювати на базі науки вирішення практичних проблем правоохоронної діяльності шляхом: 1) об'єднання досліджень практиків і вчених; 2) розширення колективних розробок; 3) перетворення кандидатських дисертацій у дослідження практичної діяльності на основі глибоких емпіричних даних[2].

Зауважимо, що весь процес запобігання, припинення, розкриття, досудового розслідування і судового провадження багато в чому спирається на практичне використання рекомендацій криміналістичної науки, включаючи криміналістичне осмислення й узагальнення практики. Спираючись на досягнення сучасної інформатики, її упровадження в технології криміналістичних досліджень, перед криміналістичними науковими закладами і практичними органами розслідування постає необхідність значно ширшого застосування історичного досвіду криміналістики. Сьогодні з'явилася можливість криміналістичного аналізу величезних масивів розслідуваних і розглянутих кримінальних проваджень із метою узагальнення статистично обґрунтованих результатів успішного і невдалого розслідування злочинів шляхом застосування із цією метою спеціалізованих комп'ютерних пошукових і аналітичних програм[3]. Автоматизація постає сьогодні невід'ємною складовою технологічних умов праці,

[1] Белкин Р. С. Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня. Злободневные вопросы российской криминалистики / Р. С. Белкин. – М. : НОРМА–ИНФРА-М, 2001. – С. 221.

[2] Бахин В. П. Диссертационные исследования уже не дают повода для изобретения пороха и бумаги / В. П. Бахин // Учен. зап. Таврич. нац. ун-та им. В. И. Вернадского. – 2007. – Т. 20 (59), №2. – С. 306.

[3] Коломацкий В. Г. Актуальные проблемы развития уголовно-процессуального права и криминалистики / В. Г. Коломацкий // Перспективы развития уголовно-процессуального права и криминалистики (посвящается Н. В. Радутной) : материалы 2-й междунар. науч.-практ. конф. (Москва, 11–12 апр. 2012 г.). – М. : Юриспруденция, 2012. – С. 381.

як чинник, що входить до предмета наукової організації діяльності слідчого та впливає на ефективність діяльності слідчого з розкриття, розслідування і попередження злочинів[1].

При розробці криміналістичної характеристики основним виступає індуктивний метод пізнання, коли дослідник переходить у розвитку знання від окремих, одиничних фактів до узагальнень, від окремих спостережень до загальних висновків. Індуктивна модель наукового знання склалася в межах філософії емпіризму, згідно з якою єдиним джерелом достовірності знання про світ слугує наш досвід. За переконанням Ф. Бекона, індукція, тобто рух від конкретних випадків, щодо яких ми маємо досвід, через абстрагування до узагальнень, – це єдиний можливий спосіб отримання наукового знання. В якості емпіричної бази для застосування цього методу з метою побудови криміналістичної характеристики окремих видів і груп злочинів О. С. Харлов доречно пропонує використовувати електронні бази даних інформаційних центрів органів МВС[2].

Зауважимо, що тільки у період часу з 1 січня по 20 листопада 2012 р. (по день набрання чинності КПК України) у провадженні лише органів МВС України перебувало 504 027 злочинів[3]. Очевидно, що жодному дослідникові не вдасться охопити домінуючу частину цього масиву для визначення загальних закономірностей традиційними методами і знаряддями праці. Проте навіть повна індукція як перерахування всіх об'єктів певного класу з виявленням спільних для них властивостей може стати реальністю, якщо збирання, систематизація й узагальнення криміналістично значущих відомостей про злочин, що формують електронну базу даних Реє-

[1] Можаева И. П. Теоретические аспекты научной организации деятельности следователя / И. П. Можаева, В. В. Степанов // Вест. криминалистики. – 2010. – № 3. – С. 14.

[2] Харлов А. С. Использование статистических сведений информационных центров МВД России при разработке криминалистической характеристики отдельных видов и групп преступлений / А. С. Харлов // Вест. криминалистики. – 2010. – № 1. – С. 125–130.

[3] Стан та структура злочинності в Україні [Електронний ресурс] // Статистика МВС. – Режим доступу: http://mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/publish/article/813157. – Заголовок з екрана.

стру, будуть здійснюватися автоматично в режимі реального часу засобами комп'ютерної техніки.

Сучасний стан комп'ютерних розробок дозволяє виявити кореляційні залежності між елементами криміналістичної характеристики певної категорії злочинів не наочним шляхом, як це здійснювалося раніше, а із застосуванням математичної обробки репрезентативної вибірки кримінальних проваджень. Заслуговує на цілковиту підтримку позиція В. А. Журавля, що саме комп'ютерні програми автоматизованої обробки емпіричних даних дозволяють установити найбільшу кількість кореляційних залежностей між елементами криміналістичної характеристики розглядуваної категорії злочинів, перенести отримані дані у кореляційні таблиці, а в подальшому на їх підставі побудувати систему типових версій щодо особи злочинця, мотиву та способу вчинення злочину. При цьому опрацювання даних, відображених у кореляційних таблицях, також має здійснюватися комп'ютерними засобами, з тим щоб максимально сприяти нівелюванню взаємовпливу різноманітних перемінних і хитливих даних, що можуть впливати на перекручення тенденцій[1].

Упорядкування відомостей Реєстру у сенсі забезпечення їх придатності для автоматизованої обробки слугуватиме не лише якісній криміналістичній діагностиці, а й прогнозуванню та плануванню. Якщо криміналістична діагностика дозволяє встановити певні факти і зв'язки тих подій, що вже відбулися, то за допомогою прогнозування за наявною інформацією можна визначити найбільш реальні варіанти розвитку виявлених процесів, що характеризують розслідуваний злочин[2].

Науковою лабораторією «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України перспективним напрямом модернізації криміналістичних методик і засобом підвищення ефектив-

[1] Журавель В. А. Криміналістичні методики: сучасні наукові концепції : монографія / В. А. Журавель. – Х. : Апостіль, 2012. – С. 224.

[2] Волынский А. Ф. Роль криминалистической диагностики в расследовании экономических преступлений / А. Ф. Волынский, В. А. Прорвич // Криміналіст першодрукований. – 2013. – № 6. – С. 71.

ності розслідування злочинів визначено розробку й використання комп'ютерних програм як підґрунтя інформаційного забезпечення підтримки прийняття рішення слідчим, який здійснює розслідування по конкретному кримінальному провадженню, а саме: забезпечення такої його інтелектуальної діяльності, як планування, і таких аспектів, як висунення робочих версій та обрання оптимальних засобів їх перевірки. Цей напрям потребує належного інформаційного забезпечення, яке можна створити за допомогою Реєстру на підґрунті взаємного інтересу науки і практики у підвищенні ефективності діяльності органів кримінальної юстиції.

Таким чином, виправданню державних витрат на створення Реєстру і кардинальному прискоренню накопичення емпіричного матеріалу, який би дозволяв у режимі реального часу встановлювати достовірні кореляційні взаємозв'язки і взаємозалежності між елементами криміналістичної характеристики кожного виду злочинів, а також завершенню давньої дискусії щодо необхідності розробки єдиної уніфікованої обліково-статистичної картки у сфері правопорушень, яка була б обов'язковою для застосування відповідними органами та містила б необхідні дані від моменту виявлення злочину до моменту відбуття покарання особою, яка засуджена за його вчинення[1], могло б слугувати ведення Єдиного реєстру досудових розслідувань у вигляді єдиної інтегрованої міжвідомчої електронної інформаційно-аналітичної системи, яка забезпечувала б централізоване автоматизоване збирання, обробку і зберігання криміналістично значущої інформації, а також надання її уповноваженим суб'єктам для задоволення наукових і практичних потреб.

Удосконалення змістовного наповнення і порядку ведення Реєстру з урахуванням діалектичних залежностей, інтегративних зв'язків науки і практики, а також взаємних потреб їх подальшого розвитку потребують: переосмислення та розширення переліку цілей його створення й ведення; наукового опрацювання структури

[1] Христич І. О. Деякі питання вдосконалення обліку злочинів у сфері господарської діяльності / І. О. Христич // Відповідальність за злочини у сфері господарської діяльності : матеріали наук.-практ. конф. / редкол.: В. В. Сташис (голов. ред.) та ін. – Х. : Кроссроуд, 2006. – С. 222.

й обсягу інформації, що підлягає обліку в Реєстрі, відповідно до спеціальної анкети, розробленої на основі детального вивчення криміналістичної характеристики кожного виду злочинів; розширення кола користувачів Реєстру за рахунок включення до їх числа насамперед вчених (криміналістів, кримінологів, фахівців у галузі юридичної психології тощо) із забезпеченням безперешкодного авторизованого їх доступу до Реєстру та гарантій захисту охоронюваної законом таємниці.

Проанализирована принципиальная способность Единого реестра досудебных расследований удовлетворять актуальные потребности судебно-следственной практики. Сформулированы предложения в отношении ведения Реестра в виде единой интегрированной межведомственной электронной информационно-аналитической системы, которая обеспечивала бы централизованный автоматизированный сбор, обработку и хранение криминалистически значимой информации, а также предоставление ее уполномоченным субъектам для удовлетворения научных и практических потребностей.

The fundamental ability of the Unified Register of prejudicial inquiries to satisfy the current needs of the judicial and investigative practice is analyzed. The proposals in aspect of keeping the Register as a unified integrated interagency electronic analytical information system which would provide a centralized automated data collection, processing and storage of forensically important information as well as providing this information to authorized entities in order to meet the academic and practical needs are formulated.

Рекомендовано до опублікування на засіданні лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України (протокол № 9 від 25 вересня 2013 р.).
Рецензент – доктор юридичних наук, професор ***В. Ю. Шепітько****.*

УДК 343.98

С. В. Веліканов, кандидат юридичних наук, доцент, старший науковий співробітник лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків

ПОДІЇ-ПРИЧИНИ ЯК ЕЛЕМЕНТ ПРЕДМЕТА ТЕОРІЇ ПРИЧИННОСТІ В КРИМІНАЛІСТИЦІ

Стаття присвячена встановленню змісту й структури предмета теорії причинності в криміналістиці. Запропоновано підходи до виокремлення в предметі суб’єктного та об’єктного контекстів причинності, розглянуто інструментальну та безінструментальну суб’єктну причинність. Обстоюється думка про переважне вивчення теорією причинності в криміналістиці фізичного аспекту подій-причин та подій-наслідків.

Ключові слова: *предмет теорії причинності в криміналістиці, подія-причина, подія-наслідок, суб’єктна причинність, інструментальна суб’єктна причинність, безінструментальна суб’єктна причинність, об’єктна причинність.*

Постановка проблеми. Метою даної статті є формування концептуального підходу до визначення (виокремлення) в предметі криміналістики релевантної для теорії причинності предметної сфери, що складається з причин, наслідків та зв’язків між причиною та наслідком.

Актуальність дослідження. Зміст, структура та межі предмета теорії причинності в криміналістиці на даний момент залишаються невизначеними. Серед негативних наслідків браку профільних досліджень необхідно відзначити такі: 1) відсутність криміналістичного погляду на поняття причини та її теоретичні й матеріальні кореляти; 2) сплутування відносин причинності із відносинами тотожності, часу, простору або із конструкціями формальної логіки; 3) застосування однакових причинних принципів для пояснення як фізичних, так і психічних аспектів подій.

 © Веліканов С. В., 2013

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Деякі проблеми теорії причинності в криміналістиці розглядались у працях Р. С. Бєлкіна, В. О. Образцова, О. С. Князькова, В. Д. Корми, О. А. Крестовнікова, Л. Є. Чистової. Окремі питання предмета теорії причинності в криміналістиці вивчались Р. С. Бєлкіним.

Методологічне або загальнонаукове значення. Отримані результати можуть бути використані як основа для вдосконалення існуючих уявлень про механізм слідоутворення та прийоми виявлення слідів й уточнення тактичних і методичних рекомендацій.

Виклад основного матеріалу. *1. Вступ.* Підхід до розуміння предмета криміналістики на засадах, запропонованих у наукових працях Р. С. Бєлкіна, творчо підтримують та адаптують до сучасних вимог чимало вчених, зокрема й представники харківської наукової школи криміналістики. Так, за думкою В. Ю. Шепітька, криміналістика вивчає закономірності злочинної діяльності та її відображення в джерелах інформації, які слугують основою для розробки засобів, прийомів і методів збирання, дослідження, оцінки і використання доказів із метою розкриття, розслідування, судового розгляду та попередження злочинів[1]. Близької точки зору дотримується й В. А. Журавель, який відзначає, що предметом криміналістики є система взаємопов’язаних закономірностей двох рівнів: 1) закономірності виникнення, існування та зникнення інформації про злочин, в яких виражена безпосередньо подія злочину; 2) закономірності одержання, дослідження, оцінки та використання інформації про злочин у доказуванні[2].

Уточнюючи своє бачення предмета криміналістики щодо предмета окремої криміналістичної теорії, Р. С. Бєлкін писав про таке: «оскільки окрема криміналістична теорія є підсистемою загальної теорії криміналістики, то її предмет – це елемент, частина, сторона предмета загальної теорії, тобто предмета криміналістичної науки. Іншими словами, предметом окремої криміналістичної теорії є певні закономірності об’єктивної дійсності з числа тих, які вивчає

[1] Шепітько В. Ю. Вибрані твори / В. Ю. Шепітько. – Х. : Вид. агенція «Апостіль», 2010. – С. 14.

[2] Журавель В. А. Проблеми теорії та методології криміналістичного прогнозування / В. А. Журавель. – Х. : Право, 1999. – С. 31–33.

криміналістика взагалі»[1]. Зрозуміло, що пропоноване співвідношення «ціле – частина» може бути адаптовано й до взаємодії предметів криміналістики та теорії причинності в криміналістиці. Разом із цим необхідно враховувати, що на даний момент вчені у визначеннях предмета криміналістики, як правило, або безпосередньо не вказують на причинні закономірності, або роблять це опосередковано, використовуючи для цього синтаксичні каузативні конструкції. Винятком із такої практики є, наприклад, пропозиція М. П. Яблокова та О. Ю. Головіна до закономірностей, характерних для злочинної діяльності та таких, що цікавлять криміналістику, включати «причинно-наслідкові… зв'язки між окремими структурними елементами системи злочину та… їх відображення у криміналістичній характеристиці злочину (закономірності формування й дії причинно-наслідкових та інших зв'язків у поведінці суб'єктів злочину при виборі або створенні об'єкта чи способу злочинного посягання та при виборі або створенні сприятливої обстановки для вчинення злочину тощо)»[2].

Наукове значення включення закономірностей до предмета криміналістики неможливо переоцінити та необхідно вітати й підтримувати, однак разом із цим треба брати до уваги, що практика протидії злочинності опиняється не лише в одноманітних «закономірних» ситуаціях застосування технічних, тактичних, методичних рекомендацій, а й доволі часто зустрічається з атиповими подіями, механізмами слідоутворення, що ніяк не кореспондують з уже встановленими наукою. Тому слідчим доводиться шукати вихід творчо, поза повсякденними професійними шаблонами пізнання. Унаслідок цього утворюється досвід слідчої діяльності, що не піддається типізації та не виходить на рівень закономірностей. Що робити з узагальненням активності, наприклад, організованої злочинної групи, спосіб вчинення злочинів якою постійно вдосконалюється, нерегулярно змінюється? Які закономірності можна про-

[1] Белкин Р. С. Курс криминалистики : в 3 т. Т. 2: Частные криминалистические теории / Р. С. Белкин. – М. : Юристъ, 1997. – С. 19.

[2] Яблоков Н. П. Криминалистика: природа, система, методологические основы / Н. П. Яблоков, А. Ю. Головин. – 2-е изд., доп. и перераб. – М. : Норма, 2009. – С. 34.

стежити в діях шахрая, що вдається до маскування ознак зовнішності, перевтілення образу, користується знаннями психології при введенні в оману потерпілих? Убачається, що наука й практика криміналістики, «загрублюючи» деталі та кожного разу при проведенні досліджень намагаючись вийти на рівень узагальнень, а в деяких випадках навіть й до надузагальнень (наприклад, створюючи комплексні або міжвидові методики розслідування злочинів), лише втрачає в якості та практичній затребуваності створюваних рекомендацій. Ось чому до предмета криміналістики необхідно включити й вивчення слідової структури та змісту феномену окремого злочину, дослідження досвіду розкриття, розслідування й попередження таких злочинів.

Отже, предметом теорії причинності в криміналістиці є події[1], що розглядаються як причини або наслідки інших подій, а також причинно-наслідкові зв'язки між подіями, що виникають у механізмі злочину та у кримінальному провадженні при встановленні механізму злочину. Такі події та причинно-наслідкові зв'язки між подіями у досліджуваних криміналістикою фрагментах об'єктивної дійсності можуть або закономірно повторюватись у цілому, або частково збігатися, або мати разовий, одиничний характер.

Причина є динамічною подією й передбачає таку активність, що змінює розташування й тягне взаємодію криміналістично значущих компонентів причинного комплексу. Означене певною мі-

[1] Об'єктами *causal relata*, або причинно зв'язаними об'єктами, тут і далі вважаються події. Аргументацію на користь цього див.: Великанов С. В. Криминалистический анализ категорий причины и следствия / С. В. Великанов // Криминалистика и судебная экспертиза: наука, обучение, практика / под общ. ред. С. П. Кушниренко. – СПб. : Изд. дом СПбГУ, 2012. – С. 9–19; Веліканов С. В. Співвідношення причини та наслідку із категорією факту в криміналістиці / С. В. Веліканов // Правове життя сучасної України : матеріали міжнар. наук. конф. проф.-викл. складу (Одеса, 20–21 квіт. 2012 р.). / відп. за вип. В. М. Дрьомін ; Нац. ун-т «Одеська юридична академія». – О. : Фенікс, 2012. – Т. 2. – С. 427–429; Він же. Объектно-событийный подход к исследованию причинности в криминалистике / С. В. Великанов // Современная криминалистика: проблемы, тенденции, имена (к 90-летию профессора Р. С. Белкина) : сб. материалов 53-х криминалист. чтений : в 3 ч. – М. : Акад. упр. МВД России, 2012. – Ч. 1. – С. 120–126.

рою кореспондує з думкою К. Дж. Дюкассе, який свого часу зауважив, що причина події полягає не в оточенні, а у змінах у цьому оточенні[1]. Отже, у криміналістиці особа, яка спричиняє, активно змінює стан справ, змушує об'єкти взаємодіяти, й тому вивчається щодо наявних можливостей її викриття на основі прояснення причинно-наслідкових зв'язків поміж наявними в особи властивостями та такими властивостями особи, що відбились у слідах. Натомість події-наслідки можуть бути як статичними, так і динамічними. Криміналістично значущі компоненти стану справ й обстановки статичних подій-наслідків із часом або не змінюються, або змінюються незначно й потрапляють до уваги слідчого під час кримінального провадження майже в тому самому стані, в якому вони існували при слідоутворенні. Динамічні події-наслідки, навпаки, через свою внутрішню специфіку легко піддаються причинному впливу компонентів обстановки, швидко змінюються, втрачаючи криміналістичні ознаки, а тому потребують негайної належної фіксації та за можливості припинення подальшого причинного втручання.

У змісті подій, що вивчаються в теорії причинності в криміналістиці, можна виокремити декілька взаємопов'язаних аспектів, що проявляють себе у певному співвідношенні. Фізичний аспект актуалізується при утворенні матеріальних слідів та в їх наступному виявленні. Поведінковий аспект розглядається при здійсненні цілеспрямованих або інших внутрішньо зумовлених дій та визначає взаєморозташування слідів. Психофізіологічний аспект ураховується при утворенні ідеальних слідів.

При дослідженні причинності в ряді галузей криміналістичної техніки необхідно брати до уваги, що деякі події та зв'язки між ними не в повному ступені можуть бути охарактеризовані фізичною причинністю. Так, наприклад, при роботі зі суб'єктивними відображеннями у криміналістичній ідентифікації людини за ознаками зовнішності важливу роль відіграють поведінковий та психофізіологічний аспекти, що проявляються не лише в діях особи носія сліду пам'яті про досліджувані події, а й в активності спеціаліста,

[1] Ducasse C. J. On the nature and the observability of the causal relation / C. J. Ducasse // Causation / edited by E. Sosa and M. Tooley. – Oxford University Press, 1993. – P. 128.

що складає композиційний портрет на основі проведеного інтерв’ю. Навіть з урахуванням зовнішньої схожості між причинним зв’язком у фізичному слідоутворенні й механізмом відображення психофізіологічного сліду в пам’яті[1] при аналізі показань особи доводиться в першу чергу виходити зі специфіки роботи органів чуття, функціонування психічних механізмів відчуття, сприйняття, уваги та пам’яті й лише за необхідності брати до уваги вплив на ці суб’єктивні процеси зовнішніх факторів, які хоча й діють на особу причинно, однак вольовим зусиллям можуть ігноруватись особою. Саме слід пам’яті є основою для побудови «словесного портрета» особи або опису предмета, що складаються з урахуванням криміналістичних рекомендацій при провадженні допиту. При цьому зв’язок сліду пам’яті зі складеним описом не є в повній мірі причинним, оскільки, по-перше, опис проходить через два суб’єктивних перетворення (у свідомостях допитуваного та слідчого) та, по-друге, якість опису залежить від професійних навичок слідчого. Аналогічним чином, знання про механізм утворення рукопису в почеркознавстві й авторознавстві використовує криміналістичні за змістом відомості про умовні рефлекси людини, що зовнішньо схожі з фізичною причинністю через свою стійкість й повторюваність проявів. Однак такі прояви властивостей людини можуть і змінюватись – виключатись, обмежуватись або викривлятись під впливом афектів, волі й мотивів особи. Тому й у криміналістичній тактиці правильніше вести мову, наприклад, не про причини надання неправдивих показань, а про психологію надання неправдивих показань.

Таким чином, при визначенні предмета теорії причинності в криміналістиці мають бути враховані відмінності подій, в яких домінує аспект «чистих» причинних зв’язків, що виникають між властивостями компонентів подій лише на основі законів фізики й «причинних» зв’язків поміж подіями, в яких відбивається внутрішній світ особи, через превалювання поведінкового та психофізіоло-

[1] Наприклад, Платон у діалозі «Тєетет» порівнював утворення слідів пам’яті з відтисками печаток на воскових табличках (див.: Платон. Собрание сочинений : в 4 т. Т. 2 / Платон ; пер. с древнегреч. Т. В. Васильевой. – М. : Мысль, 1993. – С. 251).

гічного аспектів, визначених суб'єктивними компонентами подій, такими як пам'ять, афекти, рефлекси, воля, мотиви, наміри тощо. Отже, події, в яких саме поведінський та психофізіологічний аспекти тягнуть настання результату, можна називати «умовно» причинними. Такі події самі по собі становлять лише обмежений інтерес для теорії причинності в криміналістиці.

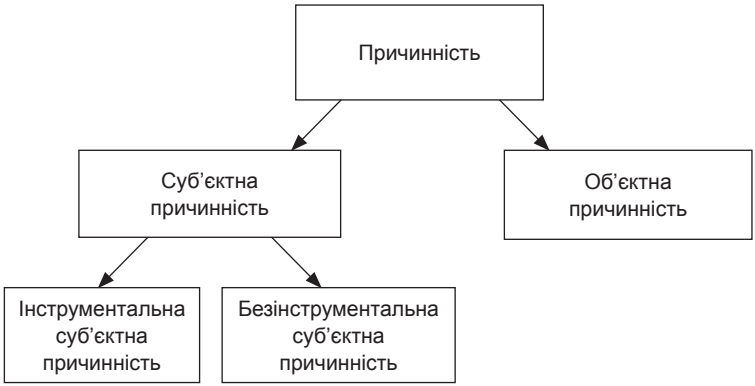
Розглянемо предметну область теорії причинності в криміналістиці на більш детальному рівні подій-причин, подій-наслідків та причинного зв'язку між подіями-причинами та подіями-наслідками[1].

2. Події-причини у предметі теорії причинності в криміналістиці. Події-причини, що є предметом теорії причинності в криміналістиці, можна розділити на дві групи. Основною ознакою причинних подій першої групи є їх ініціація людиною: в них особа виступає діючим агентом. Натомість, причинні події другої групи розпочинаються, відбуваються й завершуються без будь-якої участі людини: особа, якщо й включена до таких подій, виступає в них як реципієнт, що зазнає причинного впливу. На цій підставі пропонується вбачати в події-причині два взаємопов'язаних, однак різних причинних контексти – суб'єктний та об'єктний. В обох контекстах беруться до уваги лише криміналістично значущі компоненти події-причини, що поєднуються в причинний комплекс. Проаналізуємо означені контексти, ураховуючи, що всі випадки подій-причин охоплюють лише дію як активну форму діяння, а також те, що до утворення слідів призводять як інструментальні, так й безінструментальні дії особи.

2.1. Суб'єктна причинність. Суб'єктний контекст спрямовує пізнання на дії особи, що утворюють зміни, розглядаючи цю особу причинним агентом, який розпочинає причинний ланцюг або причинну мережу наступних подій. Прояви використовуваних зусиллями, дією особи фізичних сил призводять до взаємодії компонентів події-причини, об'єднання їх у криміналістичний причинний комплекс і відбиття властивостей деякої особи та залучених нею

[1] Предметний зміст подій-наслідків та причинного зв'язку між подіями-причинами та подіями-наслідками буде розглянуто у відповідній статті, що готується до друку.

засобів в утворених слідах. Такий контекст через дієву, агентську роль особи можна умовно йменувати суб'єктною причинністю (див. рисунок).

Структура предметної області теорії причинності в криміналістиці

Оскільки теорія причинності в криміналістиці вивчає механізм злочину, тому як причинні агенти можуть розглядатись підозрювані, потерпілі, безпосередні свідки та інші особи, що мають відношення до фізичної взаємодії криміналістично значущих компонентів події-причини при реалізації механізму злочину. Отже, питання про встановлення суб'єктної причинності спрямовано в минуле й цікавить учених-криміналістів через можливість здійснити наступний крок, а саме – перейти від ідентифікації, тобто порівняння відображень ідентифікаційних ознак у слідах та зразках, до відновлення причинно-наслідкового зв'язку поміж учиненою особою в *минулому* дією у певних обставинах при реалізації механізму злочину та утвореними внаслідок цієї дії слідами, що спостерігаються *у теперішній час*. Означені заходи провадяться на базі фізичних законів та здебільшого на основі зворотного причинного аналізу виявлених слідів і через це в якості кінцевого результату можуть указувати лише на яку-небудь *фізичну* ознаку особи, формуючи безінструментальну суб'єктну причинність, або *фізичну* ознаку об'єкта, яким особа користувалася при вчиненні дії, виокремлюючи інструментальну суб'єктну причинність (див. відповідні блоки на рисунку).

Положення безінструментальної суб'єктної причинності можуть застосовуватись в описах причинних комплексів, утворених при безпосередній взаємодії здатних до відображення криміналістично значущих ознак особи з об'єктивними слідоносіями. Сліди, утворені в результаті такої взаємодії, представляють особливу цінність для кримінального провадження, оскільки дозволяють безпосередньо ототожнити особу. Тому на дослідження специфіки слідоутворення при відбитті таких ознак зорієнтовано систему криміналістичних засобів, розроблених, зокрема, у трасологічному дослідженні відбитків шкіри долоні та ступні людини (дерматогліфіці), ідентифікації особи за ознаками зовнішності, фоноскопії тощо. Удосконалення знань про відомі та відшукання нових причинних комплексів утворення слідів становлять одне з основних завдань указаних галузей криміналістичної техніки.

Інструментальна причинність передбачає застосування особою певного знаряддя для внесення змін до стану справ при утворенні причинних комплексів, прикладами яких є, зокрема, внесення шістнадцятирічним редактором змін до оперативної пам'яті комп'ютера; використання «пластиру» у розбитті скляних дверей при проникненні в квартиру; застосування викраденого кліше печатки при підробці документів тощо. Знання слідчим криміналістичних особливостей слідоутворення, характерних для способів вчинення конкретних видів та підвидів злочинів, складає основу причинного аналізу місця події, що полягає у відшуканні в обстановці предметів, причинних відповідників стадій механізму злочину, наприклад інструментальних засобів злочинця, які раніше входили до події-причини. Особливий інтерес становлять допоміжні засоби й знаряддя злочину, що виступали компонентами причинних комплексів, утворюваних при інсценуванні злочину шляхом імітації безінструментальної причинності (зокрема, створення фальшивих відображень пальців рук) або залучались з метою ускладнення чи перешкоджання звичайному перебігу безінструментальних суб'єктних причинних подій (захисні маски, рукавички й інші прийоми протидії технічним засобам криміналістичної профілактики тощо). Загострюється питання диференціації подій інструментальної та безінструментальної суб'єктної причинності й у зв'язку

з технологічним розвитком та поширенням доступності засобів для виготовлення точних копій носіїв ідентифікаційних ознак людини. За думкою Е. Франкена, голови підкомітету Сенату США з питань приватної інформації, технології й права, висловленою в запиті від 19.09.2013 р. до голови компанії Apple Т. Кука[1], відомості про малюнок папілярних візерунків у принципі неможливо втримати в секреті, оскільки людина залишає відбитки пальців на всіх предметах, до яких торкається. При цьому ще у 2008 р. активісти європейської децентралізованої хакерської спільноти CCC із метою демонстрації ненадійності сучасних біометричних паспортів опублікували придатні для використання у дактилоскопічних рідерах відбитки пальців рук Вольфганга Шойбле, який на той час був міністром внутрішніх справ ФРН[2]. Зустрічаються в слідчій практиці й спроби інсценувань злочинів, пов'язаних із переносом відбитків пальців сторонньої особи на місце події. Усе це вимагає подальшого підвищення точності використовуваних криміналістичних технологій, відшукання можливостей ідентифікації особи за комплексом кількох різних біометричних ознак.

Виходячи із включення до предмета теорії причинності в криміналістиці змістовної сторони процесу встановлення механізму злочину, агентом суб'єктної причинності у відповідних випадках є слідчий та інші учасники кримінального провадження, що працюють зі слідами злочину на основі криміналістичних знань та прагнуть досягти *передбачуваного* результату своїх дій (наприклад, отримати правильно зафіксований та вилучений слід пальця руки, виявлений на спусковому гачку вогнепальної зброї). Необхідно відзначити, що слід, який раніше виступав наслідком причинної взаємодії при реалізації механізму злочину, у цьому випадку є одним із компонентів причинного комплексу. Тому слідчий *у тепе-*

[1] Запит сенатора Е. Франкена до Т. Кука [Електронний ресурс] // Офіційна веб-сторінка сенатора США Е. Франкена. – Режим доступу: http://www.franken.senate.gov/files/documents/130919AppleTouchID.pdf. – Дата доступу: 20.09.2013. – Заголовок з екрана.

[2] Хакеры опубликовали отпечаток пальца главы МВД Германии [Електронний ресурс] // Сайт електронного періодичного видання «Лента.ру». – Режим доступу: http://lenta.ru/news/2008/03/31/fingerprint/. – Дата доступу: 20.09.2013. – Заголовок з екрана.

рішній час причинно діє на слід, розраховуючи на виявлення сукупності криміналістично значущих ознак і на отримання в *майбутньому* деякого результату, наприклад: проявити слабковидимий слід; установити факт взаємодії особи із певним об'єктом; ідентифікувати особу як таку. На даний момент однією з найбільш розвинених як інструментально, так і методологічно у практичних прийомах вивчення розглядуваного різновиду суб'єктної причинності є дактилоскопія, наукова спроможність якої неодноразово підтверджена та перевірена положеннями біометрії – науки про статистичне дослідження біологічних явищ. В інших галузях криміналістичної техніки програмні дослідницькі засоби, використовувані для ідентифікації особи по фонограмі, відеозображенню, фотографії, постійно вдосконалюються, пропонуючи нові можливості для ототожнення й діагностичного дослідження слідів, а також розділення оригінальних й штучно виготовлених об'єктів. Реалізація знань із суб'єктної причинності сторін кримінального провадження відбувається так само й при створенні на основі принципу прямого причинного слідування інструктивних та довідкових матеріалів із використання криміналістичних рекомендацій, спрямованих на отримання передбачуваного результату при застосуванні.

Особливості суб'єктної причинності цього типу зумовлюють існування загальнокриміналістичного принципу, що вимагає максимального збереження початкового становища досліджуваного об'єкта. Виходячи з цього принципу, дослідник зобов'язаний уникати безпосередніх контактів зі слідом і слідоносієм і завжди має бути опосередкований деяким науковим пізнавальним методом. Отже, фізична суб'єктна причинність змістовної сторони процесу встановлення механізму злочину є інструментальною, передбачає застосування певних технічних засобів з метою отримання результату належної якості та вимагає мінімізації безінструментального впливу з боку дослідника.

По-різному вирішується співвідношення інструментальної та безінструментальної суб'єктної причинності в галузях криміналістичної техніки. Так, наприклад, у трасології в окремих розділах вивчається лише інструментальна причинність (трасологічні дослідження слідів знарядь зламу та інструментів; транспортних

засобів), а дактилоскопія вивчає безінструментальну причинність подій відносно злочинця й інструментальну причинність подій відносно особи, яка працює із дактилоскопічними слідами злочину.

2.2. Об'єктна причинність. До предмета теорії причинності в криміналістиці входить й об'єктний контекст, в якому особа не виступає діючим агентом, а, навпаки, у ряді випадків є реципієнтом, що сприймає причинний вплив деякої сили природи або сукупності сил природи. Найбільш очевидними прикладами такої причинності є погодні та природні події. Причинність у даному випадку теж пояснюється з використанням знань природничих та технічних наук, а подія-причина полягає у змінах, що вносяться деякою фізичною силою до наявного стану справ, однак виникнення та існування прояву такої сили не залежить від суб'єктивної волі особи. При цьому компоненти стану справ взаємодіють як фізичні об'єкти, складають причинний комплекс і утворюють наслідки. Основною відмінністю між суб'єктними й об'єктними причинами є джерело впровадження докладеної фізичної сили до взаємодій та змін у розташуванні об'єктів. У першому випадку таким джерелом є особа, а в другому випадку причиною є інша неуособлена фізична подія. З ілюстративною метою розглянемо приклад причинності, наведений О. А. Івіним: «На нитці підвішений камінь. Нитка перерізається, камінь падає. Що є причиною падіння? Перерізання нитки тільки привід, причина – земне тяжіння»[1]. Зрозуміло, що в даному випадку саме брак диференціації суб'єктного та об'єктного причинного контекстів призводить до помилки, а саме – визнання земного тяжіння, а не перерізання нитки причиною падіння каменя.

Завдання вивчення цього контексту причинності виникає через необхідність диференціації причинних комплексів об'єктної та суб'єктної причинності, що призводять до схожих наслідків. Так, наприклад, обледеніння дорожнього покриття на небезпечній ділянці автошляху може бути, зокрема, результатом фізичних взаємодій при випадінні дощу при мінусовій температурі або статись внаслідок умисних дій злочинців, спрямованих на інсценування

[1] Ивин А. А. Современная философия науки / А. А. Ивин. – М. : Высш. шк., 2005. – С. 80.

нещасного випадку при вчиненні вбивства на замовлення. Аналогічно можна розрізняти об'єктну та суб'єктну причинність й у штучному (технічному) середовищі. До одного й того самого наслідку – виходу з ладу гальмівної трубки – можуть призвести й умисні дії, і виробничий дефект автомобіля. Псування даних на жорсткому диску може статись унаслідок автоматизованих дій неправильно працюючої програми, а може бути зумовлено умисними діями злочинця тощо.

Отже, подія-причина є елементом предмета теорії причинності в криміналістиці та в суб'єктному й об'єктному контекстах полягає у формуванні причинного комплексу об'єктів, а саме – упровадженні з певного джерела деякою фізичною силою змін до існуючого стану справ. Предметно подія-причина вивчається щодо її криміналістичних ознак із метою створення відповідних типологій та для надання наукових описів структури й змісту окремих криміналістичних феноменів.

Статья посвящена установлению содержания и структуры предмета теории причинности в криминалистике. Предложены подходы к выделению в предмете субъектного и объектного контекстов причинности, рассмотрена инструментальная и безинструментальная субъектная причинность. Обосновывается положение о преимущественном изучении теорией причинности в криминалистике физического аспекта событий-причин и событий-следствий.

The article is devoted to the study of the content and the structure of causation theory subject in the criminalistics. It was considered an approach to the allocation of subjected and objected contexts of causation. Instrumental and non-instrumental subjected causation have been proposed. It was argued for advantages of physical studies of causal events in causation theory in the criminalistics.

Рекомендовано до опублікування на засіданні лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України (протокол № 6 від 12 червня 2013 р.).
Рецензент – доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України ***В. Ю. Шепітько****.*

УДК 343.985

Н. В. Павлюк, кандидат юридичних наук, науковий співробітник сектору проблем криміналістичного дослідження організованої злочинності та корупції Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків

ДО ПИТАННЯ ПРО ЗАСТОСУВАННЯ НАУКОВО-ТЕХНІЧНИХ ЗАСОБІВ ПІД ЧАС ФІКСУВАННЯ ПОКАЗАНЬ НЕПОВНОЛІТНІХ

У статті висвітлено особливості психіки неповнолітніх, які мають вплив на їх показання під час допиту, а також висвітлено значення науково-технічних засобів для забезпечення можливості повного і достовірного фіксування інформації, що надходить від неповнолітніх. Викладено певні рекомендації для вдосконалення законодавства України, яке регулює порядок застосування технічних засобів фіксування кримінального провадження.

Ключові слова: *кримінальне провадження, неповнолітні, проведення допиту, психологічні особливості, технічні засоби, фіксування показань.*

Підвищення ефективності розслідування злочинів та встановлення істини у кримінальному провадженні залежить від використання під час проведення досудового розслідування сучасних науково-технічних засобів, що значно розширює можливості слідчого під час збирання та фіксування доказової інформації. Не є винятком і така процесуальна дія, як допит.

Фіксування доказів є найважливішим елементом їх збирання. З урахуванням значущості показань для розкриття злочину важливого значення набувають повнота, достовірність відображення в процесуальному документі інформації, що надходить від свідка, потерпілого, підозрюваного. У низці випадків викривлення інформації, яку надають учасники процесуальної дії, пов’язане зі складним механізмом одержання її допитуючим. Даний механізм має багатоланковий характер (сприйняття – передавання – сприйняття –

© Павлюк Н. В., 2013

фіксування). Помилки в кожному елементі структури призводять до суттєвих викривлень інформації[1].

Кримінальний процесуальний закон передбачає три форми фіксування кримінального провадження, двома з яких є протокол та носій інформації, на якому за допомогою науково-технічних засобів зафіксовані процесуальні дії (ст. 103 КПК України). Протокол є основним засобом фіксування показань неповнолітнього свідка і потерпілого, підозрюваного, в якому відбиваються хід і результати допиту. Однак, якщо допит фіксується за допомогою науково-технічних засобів, то текст показань може не вноситися до відповідного протоколу за умови, що жоден із учасників процесуальної дії не наполягає на цьому. До протоколу додається носій інформації, на якому зафіксовані показання допитуваного (ч. 2 ст. 104 КПК України). Аудіо-, відеозапис є додатковими засобами фіксування, що забезпечують повноту протоколу допиту й адекватність тлумачення слідчим одержаної інформації (п. 3 ч. 2 ст. 105 КПК України)[2]. Усе частіше у кримінальному провадженні як речові докази залучаються фонограми і відеозаписи, виконані за допомогою цифрових пристроїв. Перевага цифрових звуко- і відеозаписуючих пристроїв полягає в тому, що різко знижуються габаритні параметри, підвищується мобільність процесу запису, має місце простота застосування пристроїв[3]. Окрім того, указані науково-технічні засоби максимально використовують переваги різноманітних засобів при закріпленні і збереженні інформації, скорочують час її аналізу. Зазначені засоби дозволяють не лише повно і точно зафіксувати показання допитуваної особи, а й краще

[1] Финогенов Н. А. Фиксация вербальной информации: процессуальный и криминалистический аспекты : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09 / Н. А. Финогенов ; Сарат. гос. акад. права. – Саратов, 2010. – С. 3.

[2] Кримінальний процесуальний кодекс України. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України». – Х. : Право, 2012. – С. 60–61.

[3] Роман А. И. Цифровые записи как вещественное доказательство в судебно-следственной и экспертной практике / А. И. Роман, Л. Ю. Фатеева, О. И. Брендель // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук. пр. / редкол.: М. Л. Цимбал, В. Ю. Шепітько, Л. М. Головченко та ін. – Х. : Право, 2010. – Вип. 10. – С. 364.

організувати роботу слідчого, прокурора і судді[1]. Отже, широкі можливості таких сучасних науково-технічних засобів, як цифрової аудіо- та відеоапаратури, переконливо свідчать про доцільність їх застосування у процесі одержання вербальної інформації під час проведення розслідування у кримінальному провадженні. Особливо під час допиту неповнолітніх осіб використання цих засобів набуває характеру однієї з необхідних обов'язкових умов, що забезпечує високий рівень досудового розслідування та судового розгляду[2]. Слід зазначити, що серед учених-юристів не вироблено єдиної думки щодо доцільності ведення протоколу саме під час допиту неповнолітньої особи. На наш погляд, розумною є позиція Р. С. Бєлкіна, який не рекомендує в процесі допиту заносити показання неповнолітнього до протоколу. Він вважає за доцільне заповнювати протокол після закінчення процесуальної дії[3]. У той же час ігнорування слідчим можливостей сучасних технічних пристроїв у ході допиту і протоколювання показань після його закінчення несе в собі негативний момент, а саме: оформлення протоколу спиратиметься на пам'ять слідчого і його чернетку, що була зроблена під час допиту, а це може викривити показання неповнолітнього, не відповідатиме специфіці їх викладення допитуваним, у зв'язку з чим одержані дані не зможуть бути враховані як доказ у кримінальному провадженні.

Одержання показань від неповнолітніх пов'язане з наявністю специфічних рис їх психіки. Незважаючи на відмінність положення в кримінальному провадженні таких осіб, як неповнолітній підозрюваний, потерпілий і свідок, а також на предмет їх допитів, зміст

[1] Сокиран М. Ф. Питання застосування звуко-, відеозапису у сфері доказування по кримінальних справах / М. Ф. Сокиран // Спеціальна техніка у правоохоронній діяльності : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. – К. : Нац. акад. внутр. справ України, 2005. – Ч. 2.– С. 225.

[2] Удалова Л. Д. Науково-технічне забезпечення отримання вербальної інформації / Л. Д. Удалова // Засади кримінального судочинства та їх реалізація в законотворчій і правозастосовній діяльності : тези доп. та повідомл. наук.-практ. конф. (Київ, 3 квіт. 2009 р.). Вид. присвячене пам'яті проф. А. Я. Дубинського. – К. : Атіка, 2009. – С. 436.

[3] Аверьянова Т. В. Криминалистика : учебник / Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкин, Ю. Г. Корухов, Е. Р. Россинская ; под ред. Р. С. Белкина. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Норма, 2005. – С. 895.

останніх має багато спільного. Деякі психологічні риси неповнолітніх можуть перешкоджати одержанню повних і достовірних показань[1]. Вікові та психологічні особливості неповнолітнього найяскравіше проявляються під час допиту та впливають на формування його показань[2]. Відсутність досвіду або його невелика кількість призводить до нерозуміння переносного значення ситуації, слів, а звідси – викривленого тлумачення всіх фактів[3]. У зв'язку з цим слід указати, що саме велике значення участі особистості неповнолітнього в процесі формування показань і визначає ту специфіку, яка не спостерігається в показаннях повнолітніх осіб[4].

На етапі відтворення неповнолітніми інформації найбільш часто виникають проблеми, які призводять до втрати інформації або її викривлення. Серед зазначених проблем можна назвати такі: а) схильність неповнолітнього до більш докладного опису таких обставин, які він сам вважає найважливішими, і менш докладного – другорядних, з його точки зору, обставин. Разом із тим реальне значення тих чи інших обставин для доказування у кримінальному провадженні може бути зовсім іншим; б) прагнення неповнолітнього поєднати у своєму уявленні окремі факти, об'єктивно не пов'язані між собою; в) відносно невелика його здатність систематизувати сприйняту інформацію; г) спрощення й об'єднання змісту відомостей, які має неповнолітній[5].

Значну складність являє собою передавання у протоколі мови свідків або потерпілих молодших вікових груп (дошкільного і молодшого шкільного віку). Це пов'язано з особливостями їх психіч-

---

[1] Шмиголь Т. Особливості тактики проведення допиту при розслідуванні злочинів, учинених неповнолітніми / Т. Шмиголь // Підприємництво, госп-во і право. – 2007. – № 8. – С. 135.

[2] Сафин Н. Ш. Допрос несовершеннолетнего подозреваемого в советском уголовном судопроизводстве (процессуальный и криминалистический аспекты проблемы) : монография / Н. Ш. Сафин. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1990. – С. 66.

[3] Дубравська Д. М. Основи психології : навч. посіб. / Д. М. Дубравська. – Л. : Світ, 2001. – С. 100.

[4] Внуков В. Психология и психопатология свидетельских показаний малолетних и несовершеннолетних / В. Внуков, А. Брусиловский. – Харьков : Юрид. изд-во Наркомюста УССР, 1929. – С. 19.

[5] Вуколов В. К. Производство по делам несовершеннолетних / В. К. Вуколов. – Ростов-н/Д : Изд-во Акад. МВД СССР, 1982. – С. 53–54.

ного розвитку, невеликим словниковим запасом, специфікою позначення предметів та явищ. Недосконале володіння своїм голосовим апаратом та недостатній розвиток мовного слуху спричиняє проблеми звуковимовляння. Нерідко мовні висловлювання неповнолітнього дошкільного віку вимагають «розшифрування», особливо коли він намагається розповісти про те, що не спостерігає в даний момент, а також під час опису складних для його розуміння явищ. Мова таких допитуваних часто рясніє повтореннями, що посилюються, порушенням звичайного порядку слів, окличними зворотами, уривчастими конструкціями, гіперболами тощо, тобто всіма стилістичними формами, які виступають проявом емоційності. У молодшому шкільному віці також є ще чимало дефектів в усному мовленні (шепелявість, заміна одного звука іншим, заїкання, картавість тощо), які ускладнюють розуміння їх висловлювань. Вживання допитуваними молодших вікових груп словесних міркувань зовсім не означає, що вони мислять за допомогою абстрактних понять. Дуже часто значення слів, що вживаються ними, суттєво відрізняються від значень слів дорослої людини. Отже, неправильне вимовляння окремих слів, безлад при викладенні події, порушення порядку слів у реченні не сприятиме правильному розумінню інформації. Іноді, захоплено переказуючи яку-небудь подію, неповнолітні мимоволі вносять до неї доповнення від себе, збагачують вигаданими подробицями. Це – яскраве свідчення переплетення фантазії з реальністю, причому допитуваний і сам щиро вірить у те, що саме так було. Як свідчить юридична практика, навіть до чотирнадцяти років неповнолітні ще не в змозі логічно відтворити подію, виділити головне[1]. Таким чином, реальна подія суб’єктивізується в ході вербального оформлення допитуваним, що може призвести до її викривлення.

Метою фіксування доказової інформації за допомогою науково-технічних засобів є точне, оперативне, повне, об’єктивне і наочне її відображення. Більше того, метою фіксування за допомогою ві-

[1] Павлюк Н. В. Процес формування показань неповнолітніх (інтерпретація та використання під час допиту) : монографія / Н. В. Павлюк ; за ред. В. Ю. Шепітька. – Х. : Апостіль, 2013. – С. 27; 28; 36; 28–29; 129; 32; 43.

деозапису процесуальної дії є відображення динамічних процесів і дій суб'єктів, які є носіями доказової інформації[1]. Особливо це стосується неповнолітніх молодшого віку, які, як правило, не вміють правильно розповісти про те, що вони бачили, через недостатній розвиток у них зв'язної мови[2]. Деяка частина інформації передається неповнолітнім не в мовленнєвій формі, а за допомогою жестів, міміки. Усе це створює передумови для багатозначного тлумачення їх висловів, що не може не позначитися на достовірності інформації, яка ними передається[3]. Чимало важливої інформації завдяки використанню науково-технічних засобів можна одержати, вивчаючи зовнішні та внутрішні прояви, що відбуваються на підсвідомому рівні допитуваного. Відомо, що внутрішнє переживання особи найчастіше супроводжується підвищеною нервозністю, блідістю або почервонінням обличчя, руховими реакціями, вигуками та іншими зовнішніми проявами, які слідчий має вчасно помітити і правильно оцінити[4].

Викривлення у показаннях можуть мати місце не тільки при їх словесному повідомленні неповнолітнім, а й у діяльності самого слідчого. Виникнення такого викривлення може відбутися через те, що слідчий не розчув, неправильно зрозумів і неточно зафіксував одержану інформацію в протоколі допиту[5]. Поспішність, неуважність, необ'єктивність слідчого, захоплення однією, найбільш вірогідною версією можуть перешкодити йому правильно з'ясувати та передати в протоколі відомості, що були одержані під час до-

[1] Павловец Г. А. Фиксация доказательственной информации с помощью цифровых средств : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09 / Г. А. Павловец ; Акад. МВД Респ. Беларусь. – Минск, 2012. – С. 8–9.

[2] Черных Э. А. Психологические основы допроса несовершеннолетних свидетелей и предъявления им для опознания на предварительном следствии / Э. А. Черных // Учен. зап. – М. : ВЮЗИ, 1968. – Ч. 1, вып. XVII. – С. 44.

[3] Коченов М. М. Психология допроса малолетних свидетелей : метод. пособие / М. М. Коченов, Н. Р. Осипова. – М. : ВИ по ИП и РМПП, 1984. – С. 28.

[4] Коваленко В. В. Застосування науково-технічних засобів спеціалістами при проведенні слідчих дій : монографія / В. В. Коваленко. – Луганськ : РВВ ЛДУВС, 2007. – С. 161.

[5] Сафин Н. Ш. Допрос несовершеннолетнего подозреваемого в советском уголовном судопроизводстве (процессуальный и криминалистический аспекты проблемы) : монография / Н. Ш. Сафин. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1990. – С. 72–73.

питу[1]. Зустрічаються випадки, коли слідчий невміло поставленими запитаннями навіює неповнолітньому свою думку про подію, що відбулася, і ця думка витісняє те, що допитуваний сам сприйняв[2]. Відповідно помилки в показаннях неповнолітніх можуть бути зумовлені конформністю, прагненням говорити «як належить»[3]. Те, що доступно дорослій людині, не завжди може бути правильно зрозуміло неповнолітнім, тому недоступна для його розуміння постановка запитань з боку слідчого чи інших осіб як за формою, так і за змістом може спричинити помилки[4].

Даючи повну звуко-, відеокартину допиту, фоно-, відеограми сприяють оцінці законності і тактичної правильності проведення процесуальних дій, достовірності та повноти інформації, що передається. У матеріалах звуко-, відеозапису нерідко фіксуються відомості, які не відображені чи неповно відображені у протоколі допиту. У цьому випадку при прослуховуванні фонограми або перегляді відеограми встановлюються раніше невідомі відомості, які в усіх випадках відображені на фоно-, відеограмі і підтверджують протокол. Таким чином, доказове значення фоно-, відеограм полягає у підтвердженні, а в деяких випадках і доповненні протоколів допиту[5]. Доцільність використання аудіо- і відеозапису у випадках фіксування показань неповнолітніх зумовлена необхідністю повного віддзеркалення вербальних та невербальних засобів комунікації під час допиту, сприяння правильному розумінню поведінки неповнолітнього; відображення особливостей специфічних зворотів

[1] Соловьев А. Б. Допрос на предварительном следствии : метод. пособие / А. Б. Соловьев, Е. Е. Центров. – 2-е изд., перераб. – М. : ВИ по ИП и РМПП, 1986. – С. 44.

[2] Цирульникова Р. И. Допрос несовершеннолетних на предварительном следствии : автореф. дис. … канд. юрид. наук / Р. И. Цирульникова ; Всесоюз. ин-т юрид. наук М-ва юстиции СССР. – М., 1956. – С. 4.

[3] Еникеев М. И. Юридическая психология : учебник / М. И. Еникеев. – М. : НОРМА – ИНФРА · М, 2001. – С. 262.

[4] Смыслов В. И. Свидетель в советском уголовном процессе : учеб. пособие / В. И. Смыслов. – М. : Высш. шк., 1973. – С. 153.

[5] Сокиран М. Ф. Питання застосування звуко-, відеозапису у сфері доказування по кримінальних справах / М. Ф. Сокиран // Спеціальна техніка у правоохоронній діяльності : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. – К. : Нац. акад. внутр. справ України, 2005. – Ч. 2. – С. 226.

мови, які неможливо дослівно зафіксувати в протоколі; передачі змістовних позначень, що вживаються неповнолітніми; виявлення ознак впливу на неповнолітнього навіювання з боку інших осіб (у тому числі слідчого); контролю за діяльністю педагога, психолога, батьків та інших законних представників неповнолітнього; одержання інформації про загальний рівень розвитку особи, про її індивідуально-психологічні особливості; фіксування обстановки проведення допиту неповнолітнього[1]. У даний час згідно з нормами Кримінального процесуального кодексу України рішення про фіксування процесуальної дії за допомогою науково-технічних засобів під час досудового розслідування, у тому числі й під час розгляду питань слідчим суддею, приймає особа, яка проводить відповідну процесуальну дію. За клопотанням учасників процесуальної дії застосування науково-технічних засобів фіксування є обов'язковим. Обов'язковим також є фіксування за допомогою науково-технічних засобів кримінального провадження в суді під час судового провадження (частини 1, 4 ст. 107 КПК України)[2]. Проте законом необхідно також передбачити обов'язкове застосування цифрового аудіо- та відеозапису під час допиту неповнолітніх осіб у досудовому розслідуванні. Тому вважаємо доцільним доповнити статті 226, 354, 490 КПК України формулюванням про обов'язкове ведення звукоі відеозапису перебігу допиту за участю малолітньої або неповнолітньої особи за допомогою цифрових науково-технічних засобів.

В статье отражены особенности показаний, поступающих от несовершеннолетних во время допроса, а также рассмотрены возможности полной и достоверной передачи информации, имеющей доказательственное значение, с помощью технических средств фиксации. Изложены некоторые рекомендации для усовершенствования законодательства Украины, регулирующего порядок применения технических средств фиксации в уголовном производстве.

[1] Павлюк Н. В. Застосування науково-технічних засобів під час фіксації показань неповнолітніх як гарантія якості діяльності слідчого / Н. В. Павлюк // Теоретичні основи забезпечення якості кримінального законодавства та правозастосовчої діяльності у сфері боротьби зі злочинністю в Україні : матеріали наук. конф., 15 трав. 2009 р. / редкол.: В. І. Борисов (голов. ред.) та ін. – Х. : Право, 2009. – С. 283–284.

[2] Кримінальний процесуальний кодекс України. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України». – Х. : Право, 2012. – С. 62.

Peculiarities of testimony taken from juvenile during interrogation are reflected in the article and opportunities of full and certain communication of information having evidentiary importance with means of fixation are considered. Some recommendations on improvement of Ukrainian legislation governing the order of use of technical means of fixation in criminal proceeding are given.

Рекомендовано до опублікування на засіданні лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України (протокол № 6 від 12 червня 2013 р.).
Рецензент – доктор юридичних наук, професор ***В. Ю. Шепітько****.*

УДК 343.8

К. А. Автухов, кандидат юридичних наук, науковий співробітник сектору дослідження проблем кримінально-виконавчого законодавства Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків

ЩОДО ЯКОСТІ ПІДЗАКОННИХ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТІВ У ГАЛУЗІ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА (НА ПРИКЛАДІ ПРАВИЛ ВНУТРІШНЬОГО РОЗПОРЯДКУ СІЗО)

У науковій статті розглянуто питання якості нормотворчої роботи Міністерства юстиції України на прикладі Правил внутрішнього розпорядку слідчих ізоляторів Державної кримінально-виконавчої служби України. Виявлено значні протиріччя зазначених Правил чинному законодавству.

Ключові слова: *джерела кримінально-виконавчого права, слідчі ізолятори, Правила внутрішнього розпорядку.*

При дослідженні системи джерел кримінально-виконавчого права в науковій літературі велику увагу приділяють значенню та місцю підзаконних нормативно-правових актів. Ученими неодноразово вказувалось, що основним завданням підзаконних нормативно-правових актів є розкриття процедурних положень виконання кримінальних покарань. При цьому не слід допускати випадків установлення додаткових обмежень прав засуджених у таких документах. Однак подібний підхід, що висловлюється науковцями, на жаль, не знаходить свого втілення на практиці. Досліджуючи відомчу правотворчість у сфері кримінально-виконавчого права, такі фахівці, як А. П. Гель, Т. А. Денисова, О. Г. Колб, А. Х. Степанюк, І. С. Яковець відзначають, що непоодинокі випадки, коли чинні підзаконні нормативно-правові акти, крім того, що встановлюють не передбачені законом правообмеження, подекуди вступають у пряму колізію з положеннями Кримінально-виконавчого кодексу України.

 © Автухов К. А., 2013

Тривалий час основним суб'єктом відомчої нормотворчості в царині кримінально-виконавчої діяльності залишався центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань, – Державний департамент України з питань виконання покарань (пізніше створена на його базі Державна пенітенціарна служба України). Однак з прийняттям низки нормативних актів ці повноваження перейшли до Міністерства юстиції України. Метою цієї статті є розгляд питання якості нормотворчої роботи зазначеного міністерства на прикладі прийнятого 18 березня 2013 р. наказу «Про затвердження Правил внутрішнього розпорядку слідчих ізоляторів Державної кримінально-виконавчої служби України»[1], що набув чинності 9 квітня 2013 р.

Розпочати пропонуємо з розгляду загальної форми викладу нормативного матеріалу. Так, у п. 1.2 Правил внутрішнього розпорядку слідчих ізоляторів Державної кримінально-виконавчої служби України (далі – Правила) вказується, що вони обов'язкові для всіх слідчих ізоляторів (далі – СІЗО), *установ виконання покарань*, *що виконують функції СІЗО, та дільниць СІЗО*, створених на території установ виконання покарань. Із цього приводу слід зауважити про таке: по-перше, згідно з чинним законодавством *«установ виконання покарань, що виконують функції СІЗО»* взагалі не існує. Закон України «Про попереднє ув'язнення» дійсно передбачає: «якщо особи, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі чи дисциплінарних батальйонах, притягаються до кримінальної відповідальності за вчинення іншого злочину і щодо них як запобіжний захід обрано тримання під вартою, то вони за постановою особи, яка проводить розслідування, можуть перебувати в дисциплінарному ізоляторі або карцері установи виконання покарань». Проте це положення не свідчить про автоматичне перетворення такої установи на «установу, що виконує функції СІЗО»[2].

[1] Правила внутрішнього розпорядку слідчих ізоляторів Державної кримінально-виконавчої служби України [Електронний ресурс] // Верховна Рада України : офіц. веб-портал. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0445-13. – Заголовок з екрана.

[2] Про попереднє ув'язнення [Електронний ресурс] : Закон України від 30 черв. 1993 р. № 3352-XII // Верховна Рада України : офіц. веб-портал. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3352-12. – Заголовок з екрана.

По-друге, діяльність дільниць СІЗО, створених на території установ виконання покарань, нині врегульована Положенням про дільницю слідчого ізолятора на території виправної колонії, затвердженим наказом Державного департаменту України з питань виконання покарань від 30 грудня 2003 р. № 280. Виходячи з положень аналізованого наказу Міністерства юстиції України, дія вказаного вище акта з набранням чинності Правилами не скасовується. Проте в наказі 2003 р. також установлюються особливості здійснення нагляду за особами, взятими під варту, та засудженими у дільниці СІЗО; розкриваються питання режиму тримання осіб, які перебувають у дільниці, порядку листування та надання побачень таким особам, їх матеріально-побутового забезпечення та медичного обслуговування тощо. При цьому між Положенням 2003 р. і Правилами 2013 р. існують доволі значні відмінності. У зв'язку з цим виникає запитання: яким же актом потрібно керуватися як адміністрації СІЗО, так й утримуваним особам у разі їх колізії?

Ще одне спірне положення. У п. 1.3 Правил дано таке тлумачення терміна «адміністрація СІЗО»: начальник СІЗО, його заступники або особи, які виконують їх обов'язки. Проте за подібного підходу складається враження, що інший персонал слідчих ізоляторів не має ніяких прав та обов'язків. Приміром, у Правилах далі за текстом указується: «1.4. Діяльність *адміністрації СІЗО* ґрунтується на суворому дотриманні законності та визначається відповідно до положення про СІЗО. Обов'язки *адміністрації СІЗО* визначено ст. 21 Закону України "Про попереднє ув'язнення"». Виникає запитання, чи повинна ґрунтуватися на таких самих засадах діяльність усього іншого персоналу СІЗО? Чи для них суворе дотримання законності не є обов'язковим? Для прикладу можна навести п. 4.2 Правил: «Ув'язнені і засуджені зобов'язані: додержуватися розпорядку дня, встановленого в СІЗО, і *виконувати законні вимоги адміністрації СІЗО*». Таким чином, можемо припустити, що ув'язнені не зобов'язані виконувати вказівок, приміром, начальника відділення чи інших працівників, які не віднесені до адміністрації СІЗО згідно з п. 1.4 Правил. І подібних прикладів за текстом велика кількість. Окрім того, було б вельми цікавим побачити начальника СІЗО або його заступника, що здійснюють таку діяльність, як зни-

щення предметів і речей, що вийшли з ладу внаслідок користування ними (п. 4.6 Правил), або проводять психологічну діагностику особистості (п. 3.12 Правил), повідомляють ув'язненим про підстави та мотиви взяття під варту, роз'яснюють право на оскарження в суді підстав та мотивів взяття під варту, ознайомлюють під підпис ув'язнених і засуджених із Правилами поведінки осіб, узятих під варту, та засуджених у слідчих ізоляторах (п. 3.12 Правил) тощо. Адже саме на адміністрацію СІЗО за текстом Правил покладаються ці обов'язки.

Також варто звернути увагу на положення Правил, яке закріплює заборону розміщення на території СІЗО відділень, будь-яких філій, представництв або інших підрозділів юридичної особи або представників фізичної особи – підприємця тощо (п. 1.7). З невідомих причин таке обмеження не торкнулось можливості розміщення в СІЗО звичайних юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців, адже в Правилах йде мова лише про підрозділи. Зі змісту Цивільного та Господарського кодексів України випливає, що «юридична особа» та «представництво юридичної особи» – це зовсім різні речі з правової точки зору. Отже, заборона розміщення філій та представництв аж ніяк не означає заборону на розміщення юридичної особи. На підставі цього можна зробити висновок про можливість утворення, розміщення та функціонування на території СІЗО інших юридичних осіб чи фізичних осіб – підприємців. Створення на території СІЗО подібних відокремлених від кримінально-виконавчої системи юридичних осіб навряд чи сприятиме підтриманню режиму.

Окремої уваги заслуговує блок зауважень, пов'язаний із невідповідністю положень Правил вимогам чинного законодавства. Згідно із Законом України «Про попереднє ув'язнення» (ст. 2) метою попереднього ув'язнення є запобігання можливому ухиленню особи, взятої під варту, від органів досудового розслідування та суду, перешкоджанню кримінальному провадженню або зайняттю злочинною діяльністю, а також забезпечення виконання вироку та видачі особи (екстрадиції) або її транзитного перевезення.

Саме на досягнення цих цілей й повинна спрямовуватись як діяльність адміністрації СІЗО, так й обмеження, що застосовуються до утримуваних. Режим та умови тримання під вартою у жодно-

му разі не мають бути покаранням для осіб, вина яких ще не встановлена.

Відповідно до ст. 6 зазначеного Закону особи, які перебувають у місцях попереднього ув'язнення, мають обов'язки і права, установлені законодавством для громадян України, з обмеженнями, що передбачені цим Законом та іншими нормативно-правовими актами. У Правилах також установлено: «Ув'язнені і засуджені, які тримаються в СІЗО, користуються всіма правами людини та громадянина, передбаченими Конституцією України, за винятком обмежень, визначених законодавством України і встановлених ухвалою слідчого судді (суду) або вироком суду». Таким чином, права ув'язнених і засуджених у слідчих ізоляторах можуть обмежуватись виключно трьома джерелами: 1) законом; 2) ухвалою слідчого судді (суду); 3) вироком суду. Відомчі нормативні акти у будь-якому разі не можуть обмежувати права ув'язнених.

Незважаючи на це, Правила містять положення, що не лише є невиправданими з точки зору утиску прав людини, а й суперечать чинному законодавству, зокрема Конституції України та Закону України «Про попереднє ув'язнення» та іншим законодавчим актам. З метою ознайомлення громадськості з такими випадками наведемо окремі з них.

1. Правила обмежують право на отримання правової допомоги та захист особи. Однією з форм отримання такої допомоги є побачення із захисником. Закон України «Про попереднє ув'язнення» чітко та недвозначно встановлює: «Особа, взята під варту, має право на побачення із захисником наодинці, без обмеження кількості побачень та їх тривалості, *у вільний від виконання слідчих дій час*» (ст. 12). *Тобто законодавство передбачає лише одне обмеження права на побачення із захисником – проведення слідчих дій.* Правила, у свою чергу, значно обмежують час побачень із захисником, установлюючи, що вони проводяться не лише у вільний від слідчих дій час, а виключно у години, установлені розпорядком дня. Так у п. 2.3 вказано: «Побачення, передбачені пунктами 2.1 та 2.2 цієї глави, надаються без обмеження їх кількості та тривалості у вільний від виконання слідчих дій чи участі в судових засіданнях час, *у години, визначені розпорядком дня СІЗО*».

Задля додаткового аргументу слід навести типовий розпорядок дня, наведений у Додатку № 6 до Правил. У ньому передбачається, що слідчі дії та побачення проводяться в період між 9.00 та 18.00 годинами. При цьому Правила забороняють виведення ув'язнених на побачення під час обіду з 12.30 до 14.00: «4.2. Забороняється виведення ув'язнених і засуджених з камер на побачення, а також за викликами під час прийому-здачі чергування (не більше однієї години), прийому їжі (сніданок, обід, вечеря) згідно з розпорядком дня, а також у нічний час (з 22-ї години до 6-ї години)». Таким чином, у разі, якщо слідчі дії «затягнуться» або ув'язнений буде залучений до інших соціально-виховних заходів у СІЗО, включаючи й прийом їжі, він буде позбавлений можливості спілкування із захисником. Також слід мати на увазі, що прийом їжі – це не обов'язок ув'язненого. Це його право згідно із Законом України «Про попереднє ув'язнення» (у той час як забезпечити їх харчуванням – обов'язок адміністрації). Особливістю права є те, що виключно від розсуду особи залежить, чи користуватиметься вона цим правом або ні. Тому заборона ув'язненому використати за власним бажанням час, відведений на харчування, для побачення не є правовою.

2. У ст. 12 Закону України «Про попереднє ув'язнення» передбачено: «Побачення з родичами або іншими особами може надавати взятим під варту адміністрація місця попереднього ув'язнення лише *з письмового дозволу слідчого або суду,* які здійснюють кримінальне провадження, не менше трьох разів на місяць. Тривалість побачення встановлюється від однієї до чотирьох годин» (ст. 12). Закон не передбачає якихось інших, окрім названих, дозволів або погоджень. Але Правила встановлюють необхідність одержання додаткових дозволів для побачення захисника з ув'язненим: «2.6. Побачення захиснику з ув'язненим або засудженим, який перебуває в закладі охорони здоров'я, *надаються з письмового дозволу начальника СІЗО або його заступника*».

У Правилах містяться певні дискримінаційні норми, що обмежують хворих ув'язнених, зокрема, в можливості отримання побачень. Так, розділ VII визначає, що «ув'язненим надаються короткострокові побачення з родичами або іншими особами». Однак п. 1.8 цього розділу виключає можливість проведення побачень

ув'язненого, який перебуває в закладах охорони здоров'я, з «іншими особами», окрім близьких родичів.

3. Закон України «Про попереднє ув'язнення» у ст. 12 передбачає якихось особливих умов проведення побачень для різних категорій ув'язнених. Проте Правила передбачають: «Побачення для ув'язнених, які обвинувачуються у вчиненні *особливо небезпечних злочинів,* або засуджених за ці злочини, а також засуджених до довічного позбавлення волі, у тому числі вироки щодо яких не набрали законної сили, *проводяться в індивідуальному порядку* окремо від інших ув'язнених і засуджених» (п. 1.6 розділу VII Правил).

Відповідно до ст. 12 Кримінального кодексу України злочини поділяються за ступенем тяжкості на злочини невеликої, середньої тяжкості, тяжкі та особливо тяжкі. Чинне законодавство не виділяє категорію «особливо небезпечні злочини». Введення такого, невідомого законодавству, терміна дає підстави для розсуду адміністрації СІЗО та створює підґрунтя для обмежень прав ув'язнених на побачення з міркувань необхідності його проведення в «індивідуальному порядку». Також жодний нормативний акт не встановлює детальну процедуру подібного «індивідуального порядку», що фактично дає можливість застосовувати додаткові обмеження для реалізації зазначеного права. Отже, п. 1.6 розділу VII Правил не відповідає чинному законодавству та створює підґрунтя для свавільного обмеження та ускладнення реалізації права осіб на спілкування з родичами та іншими особами.

4. При аналізі Правил було виявлено, що вони покладають на ув'язнених обов'язки, не передбачені законом. Так, у ст. 10 Закону України «Про попереднє ув'язнення» визначений перелік обов'язків ув'язнених, утім Правила (п. 4.2 розділу I) значно розширюють цей перелік, зокрема додатково встановлюються такі обов'язки: вставати з ліжок, шикуватися в шеренгу та вітатися при вході в камеру персоналу СІЗО; на вимогу персоналу СІЗО повідомляти своє прізвище, ім'я та по батькові, давати письмові пояснення; дотримуватися тиші, встановлених правил поведінки і чистоти у дворах для прогулянок; під час пересування за межами камери в приміщеннях

і по території СІЗО тримати руки за спиною; після підйому заправляти свої ліжка за єдиним зразком, установленим адміністрацією СІЗО, і здійснювати вологе прибирання приміщення. Зазначені обов'язки не відображені в переліку, закріпленому в Законі.

5. Правила закріплюють: «Передачі приймаються для ув'язнених загальною вагою не більше 50 кг на місяць». Це є грубим порушенням приписів Закону України «Про попереднє ув'язнення», де не вказано жодних обмежень щодо кількості і ваги передач на місяць. Лімітуючи загальну вагу передач, Правила фактично обмежують і їх кількість. Безперечно, закріплення цієї норми в Правилах можна віднести до найбільш значущих проявів утиску прав затриманих, що впроваджуються аналізованими Правилами, адже за умови кризових явищ у кримінально-виконавчій системі, постійного недофінансування СІЗО отримувані передачі для більшості ув'язнених є основним джерелом надходження їжі та предметів першої необхідності. Таку явну суперечність Правил вимогам закону слід негайно усунути.

6. Закон України «Про попереднє ув'язнення» чітко та недвозначно встановлює: «У разі вчинення особою, взятою під варту, нападу чи іншої умисної дії, *що безпосередньо загрожує життю або здоров'ю працівників місця попереднього ув'язнення чи інших осіб*, а також у разі здійснення втечі з-під варти як винятковий захід допускається застосування вогнепальної зброї, *якщо іншими заходами припинити такі дії неможливо*».

У той самий час Правила містять зовсім іншу норму та фактично значно розширюють перелік ситуацій, із настанням яких виникає право застосовувати зброю: «2.13. Зброя застосовується після попереджувального вигуку: "Стій, стрілятиму" і пострілу вгору: (…) при нападі на осіб, зазначених в абзаці другому пункту 2.12 цієї глави, коли *відсутня* безпосередня загроза їх життю».

Це положення Правил не відповідає не лише національному законодавству, а й міжнародним актам, зокрема Основним принципам застосування сили та вогнепальної зброї посадовими особами з підтримання правопорядку, прийнятим Восьмим Конгресом ООН у 1990 р. За цим актом, вогнепальна зброя використовується

у виключних випадках і тільки у разі наявності загрози для життя і здоров'я громадян. Посадова особа, яка уповноважена застосовувати силу, вогнепальну зброю, зобов'язана попередити порушника про намір її застосування з наданням достатнього часу для відповідної реакції на це попередження, за винятком випадків групового, збройного нападу, а також під час припинення протиправного діяння, що здійснюється суспільно небезпечним способом[1].

Зазначена норма Правил грубо порушує вимоги ст. 27 Конституції України, за якою ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. Обов'язок держави – захищати життя людини.

7. У Законі України «Про попереднє ув'язнення» вказано, що працівники місця попереднього ув'язнення мають право застосовувати наручники для припинення фізичного опору, насильницьких дій, безчинства, подолання протидії законним вимогам адміністрації, якщо інші способи не забезпечили виконання покладених на особу обов'язків. Натомість, згідно з Правилами достатньою підставою для застосування наручників визнається «наявність інформації, що ув'язнені або засуджені *можуть* вчинити втечу чи завдати шкоди оточуючим». Тобто не дії як такі, а лише припущення про таку можливість визнається підставою для використання спеціальних засобів; фактично можливість застосування наручників віддається на розсуд адміністрації.

8. Закон України «Про попереднє ув'язнення» надає ув'язненим право купувати протягом місяця за безготівковим розрахунком без обмежень письмове приладдя (ст. 9). Проте Правила звужують це право, передбачаючи, що ув'язненим забороняється мати при собі «кольорові ручки та олівці, фарби, копіювальний папір (за винятком простих олівців та ручок чорного, синього або фіолетового кольорів)» (п. 4.5). І хоча у нормативних актах не встановлено визначення категорії «письмове приладдя», однак у наукових джерелах із педагогіки до зазначеного поняття відносять значну кількість різних виробів, у тому числі й кольорові ручки та олівці. Таким чином,

[1] Основні принципи застосування сили та вогнепальної зброї посадовими особами з підтримання правопорядку [Електронний ресурс] : Міжнар. док. від 7 верес. 1990 р. // Верховна Рада України : офіц. веб-портал. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_334. – Заголовок з екрана.

можна зазначити, що нами виявлено ще один випадок, коли приписами Правил обмежується дія норм, закріплених на рівні Закону, що є неприпустимим.

9. Закон України «Про попереднє ув'язнення» у ст. 15 встановлює, що особи, взяті під варту, *які злісно порушують вимоги режиму*, за мотивованою постановою начальника місця попереднього ув'язнення можуть бути поміщені до карцеру на строк до десяти діб, а неповнолітні – на строк до п'яти діб. Проте в Правилах підставою для застосування названого виду стягнення називається *«грубе порушення вимог режиму»*, що фактично є оціночним поняттям та не визначене у жодному документі. Указаний термін зазначено у Додатку № 26 до Правил, в якому передбачається форма постанови про поміщення ув'язненого до карцеру. У ній указано: «Ув'язнений *допустив грубе порушення встановленого порядку тримання,* яке полягає в тому, що...».

У дійсності персонал може назвати будь-яке порушення «грубим» та застосувати до особи найсуворіший захід впливу. Видається, що має місце розширене тлумачення законодавчих норм, яке зумовлює можливість порушення прав при вчиненні особою порушення, що не є злісним, проте, на думку адміністрації, може бути віднесено до категорії «грубе».

10. Стаття 11 Закону України «Про попереднє ув'язнення» передбачає, що медичне обслуговування, а також лікувально-профілактична і протиепідемічна робота в місцях попереднього ув'язнення організуються і проводяться відповідно до законодавства про охорону здоров'я.

Законом України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» визначено, що громадяни забезпечуються *лікарськими засобами та імунобіологічними препаратами* через заклади охорони здоров'я, які мають право на це відповідно до закону[1]. Будь-яка речовина або комбінація речовин, що має властивості та призначена для лікування або профілактики захворювань у людей, чи

[1] Основи законодавства України про охорону здоров'я [Електронний ресурс] : Закон України від 19 листоп. 1992 р. № 2801-XII // Верховна Рада України : офіц. веб-портал. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2801-12/print 1378544104859083. – Заголовок з екрана.

будь-яка речовина або комбінація речовин, яка може бути призначена для запобігання вагітності, відновлення, корекції чи зміни фізіологічних функцій у людини шляхом здійснення фармакологічної, імунологічної або метаболічної дії або для встановлення медичного діагнозу, як це прописано у Законі України «Про лікарські засоби»[1], має назву «лікарські засоби», а не «медичні препарати».

У свою чергу, п. 4.1 Правил встановлює, що ув'язнені і засуджені мають право за висновком лікаря отримувати від родичів (у фабричній, закритій, непошкодженій упаковці) *аналоги* медичних препаратів, призначених для проходження курсу лікування. Отже, у випадку чіткого дотримання вимог зазначеного пункту Правил, незважаючи, що чинні законодавчі акти не визначають цього поняття, засуджені зможуть отримувати лише «аналоги медичних препаратів», а не власне лікарські засоби, які їм необхідні для лікування. У такий спосіб ув'язнені незаконно обмежуються в можливостях захисту свого здоров'я та реалізації права на лікування.

Обмежується право цих осіб на належну медичну допомогу у необхідному обсязі й тим, що Правила «уповноважують» на передачу аналогів медичних препаратів лише рідних, у той час як у Законі України «Про попереднє ув'язнення» не встановлено обмежень щодо кола суб'єктів, від яких такі передачі та посилки можуть надходити. Тому, якщо в особи немає родичів, то навіть «аналогів медичних препаратів» вона не може отримати.

11. Незважаючи на відсутність подібної норми в Законі України «Про попереднє ув'язнення», Правила встановлюють обов'язкову присутність посадових осіб слідчого ізолятора під час прийому медичним персоналом ув'язнених і засуджених (п. 2.2 розділу X). Така практика надає можливість адміністрації СІЗО впливати на рішення медичного персоналу, а також порушує принцип конфіденційності при висловленні діагнозу або наявності хвороби. Якщо таке обмеження викликано необхідністю дотримання безпеки ме-

[1] Про лікарські засоби [Електронний ресурс] : Закон України від 4 квіт. 1996 р. № 123/96-ВР // Верховна Рада України : офіц. веб-портал. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/123/96-%D0%B2%D1%80/print1378544104859083. – Заголовок з екрана.

дичного персоналу, незрозуміло, чому, у свою чергу, забезпечення безпеки захисника можливе в «умовах, що дозволяють адміністрації СІЗО бачити ув'язненого або засудженого і захисника, але не чути», як це встановлено у п. 2.4 Правил. Дане положення порушує право на конфіденційність при спілкуванні з лікарем.

Провівши аналіз нормативних приписів Правил внутрішнього розпорядку слідчих ізоляторів Державної кримінально-виконавчої служби України, затверджених наказом Міністерства юстиції України, можна зробити висновок, що велика кількість положень даного документа входять у колізію з вимогами Конституції та Закону України «Про попереднє ув'язнення». На відміну від зазначеної у преамбулі наказу мети: «удосконалення норм, що регламентують порядок і умови тримання осіб, які тримаються під вартою, і засуджених у слідчих ізоляторах Державної кримінально-виконавчої служби України», положення цього наказу, навпаки, вносять дисбаланс у систему джерел кримінально-виконавчого права. Упровадження в практику окремих приписів підзаконного акта порушує закріплені у законі права й свободи ув'язнених і засуджених та значно обмежує можливість їх реалізації.

На жаль, слід констатувати, що перехід повноважень із прийняття підзаконних актів у сфері кримінально-виконавчих правовідносин до Міністерства юстиції України не позначився позитивно на якості таких документів, а подекуди навіть погіршив рівень забезпеченості прав осіб порівняно з раніше чинними актами Державного департаменту України з питань виконання покарань. Видається, що важливим напрямом для вирішення цієї проблеми має стати ґрунтовна розробка питання джерел кримінально-виконавчого права взагалі та місця відомчих нормативних актів зокрема.

В научной статье рассмотрены вопросы качества нормотворческой работы Министерства юстиции Украины на примере Правил внутреннего распорядка следственных изоляторов Государственной уголовно-исполнительной службы Украины. Выявлены значительные противоречия указанных Правил действующему законодательству.

The scientific article considers the problem about the grade of the Ministry of Justice's of Ukraine legislative work basic on The Internal Regulations of investigation

insulator of the State Penitentiary Service of Ukraine. There was scare up controvertions within-named Regulations to national legislation.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем кримінально-виконавчого законодавства НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України (протокол № 18 від 4 вересня 2013 р.).
Рецензент – доктор юридичних наук, професор ***А. Х. Степанюк****.*

УДК 343.9.01:343.261

О. В. Лисодєд, кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, старший науковий співробітник сектору дослідження проблем кримінально-виконавчого законодавства Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків

СТАН І НАПРЯМИ РОЗВИТКУ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ІНСТИТУТУ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ЗАСУДЖЕНИХ

У статті розглядаються питання доктринального і нормативного врегулювання та розвитку інституту правового статусу засуджених в Україні в період 1950–2012 рр.

Ключові слова: *права засуджених, обов’язки засуджених, правовий статус засуджених.*

Звернення колишньої нашої держави[1] до правового статусу засуджених уперше відбулось лише у 50-х рр. XX ст. після певних політичних змін у керівництві держави, зміни пріоритетів виправно-трудової політики держави, реорганізації виправно-трудових таборів у виправно-трудові колонії[2] та покращення режиму виконання та відбування покарання у виді позбавлення волі як домінуючого на той час виду покарання, нової хвилі розвитку низки суспільних і юридичних наук, у тому числі й науки виправно-трудового права. З цього приводу професор Є. Г. Ширвіндт ще у 1957 р. писав, що в радянській теоретичній літературі питання про правове положен-

[1] Мається на увазі СРСР.

[2] ГУЛаг [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D0%A3%D0%9B%D0%B0%D0%B3. – Загл. с экрана.

© Лисодєд О. В., 2013

ня засуджених ще не знайшло достатнього висвітлення[1], якщо не враховувати застарілої популярної брошури, яка була видана ще у 20-х рр. XX ст. Державним інститутом по вивченню злочинності і злочинця[2], що був ліквідований через кілька років як такий, дослідження якого не вписувалися у нову політику радянської влади.

На законодавчому рівні закріплення інституту правового статусу засуджених уперше відбулося лише наприкінці 60-х рр. XX ст. в Основах виправно-трудового законодавства Союзу РСР та союзних республік. Так, у ст. 8 Основ указувалося, що особи, які відбувають покарання у виді позбавлення волі, заслання, вислання і виправних робіт без позбавлення волі, несуть обов'язки і користуються правами, встановленими для громадян СРСР з обмеженнями, що передбачені законодавством для засуджених, а також випливають з вироку суду і режиму, встановленого Основами і виправно-трудовими кодексами союзних республік для відбування покарання даного виду. Правове положення іноземців і осіб без громадянства, які відбувають покарання у виді позбавлення волі, заслання, вислання і виправних робіт без позбавлення волі, визначається законодавством Союзу РСР, що встановлює права та обов'язки цих осіб під час їх перебування на території СРСР з обмеженнями, що передбачені законодавством для засуджених, а також випливають з вироку суду і режиму, встановленого Основами і виправно-трудовими кодексами союзних республік для відбування покарання даного виду. У подальшому положення ст. 8 Основ без змін були перенесені до ст. 8 Виправно-трудового кодексу УРСР 1970 р.[3], яка діяла теж без змін аж до 1992 р., коли були виключені з числа кримінальних покарань заслання і вислання. Доповнення у 2001 р. ВТК України новими главами 13-Б, 17 та 18, які регулю-

[1] Ширвиндт Е. Г. Советское исправительно-трудовое право / Е. Г. Ширвиндт, Б. С. Утевский. – М. : Юрид. лит., 1957. – С. 80.

[2] У даному випадку Є. Г. Ширвіндт мав на увазі свою спільну з Б. С. Утєвським працю, яка була видана ще у 1926 р. (Ширвиндт Е. Г. Что нужно знать заключенному. Права и обязанности / Е. Г. Ширвиндт, Б. С. Утевский. – М., 1926).

[3] Крахмальник Л. Г. Систематизированный текст Основ исправительно-трудового законодательства Союза ССР и союзных республик и исправительно-трудовых кодексов союзных республик / Л. Г. Крахмальник, Н. А. Стручков. – М. : ВНИИ МВД СССР, 1979. – С. 9.

вали порядок і умови виконання таких видів кримінальних покарань, як громадські роботи, арешт і обмеження волі, теж не відобразилося на редакції ст. 8 ВТК України.

Таким чином, з 1971 р. по 1992 р. положення ст. 8 ВТК України поширювались тільки на чотири категорії засуджених, а з 1993 р. по 2003 р. – узагалі на дві категорії засуджених; права й обов'язки засуджених до інших видів кримінальних покарань регулювались низкою підзаконних нормативно-правових актів. При цьому положення ст. 8 ВТК України у більшій мірі мали декларативний характер; у першу чергу встановлювалося, що засуджені несуть обов'язки, а вже в другу – що засуджені користуються правами. Але перевага як у ВТК України, так і в інших актах, як правило, віддавалась установленню додаткових обов'язків, а не розширенню суб'єктивних прав. А ставлення до осіб, які вчинили злочини, як до особистості нижчого ґатунку в рамках формування нового типу особистості радянської людини взагалі не сприяло проведенню досліджень правового статусу засуджених.

Окремі дослідження правового статусу засуджених у СРСР свого часу були проведені лише на загальнодержавному рівні[1], в Україні, наскільки нам відомо, у радянський період розвитку суттєві дослідження проблем правового статусу засуджених і його вдосконалення не проводились. Вони розпочалися лише за часів незалежності України у зв'язку з трансформацією виправно-трудового права і законодавства у кримінально-виконавче, проведенням реформи кримінально-виконавчої системи України, прийняттям Конституції України, розробкою проекту Кримінального кодексу України та Кримінально-виконавчого кодексу України та їх прийняттям у подальшому.

Певним чином посприяв науковому пошуку шляхів розвитку інституту правового статусу засуджених в Україні і Модельний

[1] Наташев А. Е. Обязанности и права (правовое положение) лиц, лишенных свободы / А. Е. Наташев. – М., 1972; Беляев А. А. Правовое положение осужденных к лишению свободы / А. А. Беляев. – Горький : Горьк. ВШ МВД СССР, 1976; Маковик Р. С. Государственно-правовой статус осужденного к лишению свободы / Р. С. Маковик. – Рязань : РВШ МВД СССР, 1979; Селиверстов В. И. Теоретические проблемы правового положення лиц, отбывающих наказания / В. И. Селиверстов. – М. : Акад. МВД РФ, 1992.

кримінально-виконавчий кодекс СНД, який став відповідним орієнтиром для розробки подібних національних кодексів країн Співдружності. Зокрема, розробники Модельного КВК СНД передбачили у Кодексі вже окрему главу 2 «Правове положення засуджених», в якій нормативно закріпили основи правового статусу засуджених (ст. 9), основні права засуджених (ст. 10), основні обов'язки засуджених (ст. 11), а також окремі права засуджених, які на той час узагалі ігнорувались як державою, так й органами та установами виконання покарань, а саме: право засуджених на особисту безпеку (ст. 12), право засуджених на забезпечення свободи совісті та свободи віросповідання (ст. 13) та право на звернення засуджених та порядок їх розгляду (ст. 14)[1]. Але систематизація розрізнених наукових досліджень правового статусу засуджених в Україні і напрямів нормативного вдосконалення цього інституту кримінально-виконавчого права в сучасному законодавстві ще не проводилась, що й обумовило написання цієї статті.

На жаль, на сьогодні у рамках спеціальності 12.00.08 (кримінальне право і кримінологія; кримінально-виконавче право) проведене тільки одне дисертаційне дослідження правового статусу засуджених Ю. А. Чеботарьовою[2], яке закінчилось виданням відповідної монографії[3], але тільки стосовно правового статусу засуджених до позбавлення волі. Ще два дисертаційних дослідження присвячені певним правам засуджених або окремим аспектам їх реалізації: А. І. Грушицького – праву на правову допомогу[4], В. А. Льовочкіна – механізму впровадження в Україні міжнародних стандартів із прав і свобод засуджених до позбавлення волі[5]. Пи-

[1] Модельный Уголовно-исполнительный кодекс для государств – учасников СНГ [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.referent.ru/1/175447. – Загл. с экрана.

[2] Чеботарьова Ю. А. Правовий статус засуджених до позбавлення волі : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Чеботарьова Юлія Анатоліївна. – Х., 2005.

[3] Чеботарьова Ю. А. Правовий статус засуджених до позбавлення волі : монографія / В. М. Трубников, Ю. А. Чеботарьова. – Х. : ХНУ, 2006.

[4] Грушицький А. І. Реалізація права на правову допомогу засудженими до позбавлення волі : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Грушицький Андрій Ігорович. – К., 2012.

[5] Льовочкін В. А. Нормативно-правові та організаційні засади забезпечення реалізації в Україні міжнародних стандартів з прав і свобод засуджених до по-

таннями правового статусу засуджених переймалися і науковці інших спеціальностей: О. І. Осауленко досліджував конституційні основи правового статусу засуджених до позбавлення волі[1], М. П. Курило – проблеми нагляду за додержанням прав та законних інтересів засуджених до позбавлення волі[2], Н. О. Бородовська – кримінально-процесуальні аспекти статусу засуджених до позбавлення волі[3], І. Л. Жук – проблеми праці засуджених в установах виконання покарань[4].

Окремі аспекти правового статусу засуджених розглядались у дисертаційних дослідженнях, які були присвячені питанням виконання тих чи інших видів кримінальних покарань (штрафу та конфіскації майна – М. П. Черненок[5], позбавленню права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю – Р. М. Гура[6], громадським та виправним роботам – І. А. Вартилецька, О. В. Ткачова, М. Я. Гуцуляк, М. О. Селезньов,[7] арешту – Ю. В. Шинкарьов,

---

збавлення волі : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Львовочкін Володимир Анатолійович. – К., 2002.

[1] Осауленко О. І. Конституційні основи формування змісту та системи правового регулювання статусу засуджених до позбавлення волі та їх втілення в законодавстві України (загальнотеоретичні питання) : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.02 / Осауленко Олександр Іванович. – К., 1997.

[2] Курило М. П. Прокурорський нагляд за додержанням прав та законних інтересів засуджених до позбавлення волі : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09 / Курило Микола Петрович. – Х., 1998.

[3] Бородовська Н. О. Забезпечення кримінально-процесуального статусу особи, засудженої судами України до позбавлення волі : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09 / Бородовська Наталія Олександрівна. – К., 2006.

[4] Жук І. Л. Праця засуджених в пенітенціарних установах України: проблеми та напрями гуманізації : дис. … канд. екон. наук : 08.09.01 / Жук Інесса Леонідівна. – К., 2003.

[5] Черненок М. П. Проблеми теорії і практики виконання майнових покарань : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Черненок Максим Петрович. – Х., 2003.

[6] Гура Р. М. Виконання покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Гура Руслан Миколайович. – Х., 2003.

[7] Вартилецька І. А. Виправні роботи без позбавлення волі в Україні: теоретичні аспекти та практика застосування на сучасному етапі : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Вартилецька Інна Анатоліївна. – К., 1997; Ткачова О. В. Виконання покарань у виді виправних і громадських робіт : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Ткачова Олена Вікторівна. – Х., 2006; Гуцуляк М. Я. Кримінально-виконавча характеристика покарання у виді громадських робіт : дис. ... канд. юрид.

А. М. Авраменко, К. А. Автухов[1], обмеженню волі – Т. В. Кам'янець[2], позбавленню волі – Г. С. Резніченко, С. В. Царюк, О. О. Шкута, І. В. Саленков[3]). Частково чи фрагментарно деякі питання правового статусу засуджених висвітлювались і в інших дисертаційних дослідженнях, де суб'єктом дослідження в тій чи іншій мірі виступав засуджений (стосовно проблем трудової зайнятості засуджених у місцях позбавлення волі – С. О. Стефанов[4], правового регулювання заходів стягнення, що застосовуються до осіб, позбавлених волі, – М. В. Романов[5], пенітенціарної функції демократичної правової держави та ролі громадянського суспільства в механізмі її реалізації – О. В. Романенко[6], первинної класифікації засуджених

наук : 12.00.08 / Гуцуляк Микола Ярославович. – Л., 2010; Селезньов М. О. Кримінально-виконавча характеристика покарання у виді виправних робіт : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Селезньов Максим Олександрович. – Д., 2010.

[1] Шинкарьов Ю. В. Арешт як вид кримінального покарання та особливості правового регулювання його виконання та відбування : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Ю. В. Шинкарьов. – Х., 2006; Авраменко А. М. Кримінально-виконавча характеристика покарання у виді арешту : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Авраменко Андрій Миколайович. – Д., 2011; Автухов К. А. Виконання покарання у виді арешту : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Автухов Костянтин Анатолійович. – Х., 2012.

[2] Кам'янець Т. В. Теоретичні та прикладні проблеми виконання покарання у виді обмеження волі : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Кам'янець Тетяна Василівна. – Х., 2013.

[3] Резніченко Г. С. Особливості виконання і відбування покарання у виді позбавлення волі стосовно засуджених жінок : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Резніченко Ганна Семенівна. – Д., 2009; Царюк С. В. Кримінально-виконавча характеристика засуджених, які відбувають покарання у виправних колоніях максимального рівня безпеки : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Царюк Сергій Васильович. – Д., 2009; Шкута О. О. Виправлення та ресоціалізація засуджених, які відбувають покарання у виправних колоніях середнього рівня безпеки : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Шкута Олег Олегович. – Д., 2011; Саленков І. В. Режим виконання і відбування кримінального покарання у виді позбавлення волі : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Саленков Іван Володимирович. – Х., 2011.

[4] Стефанов С. О. Організаційно-правові проблеми трудової зайнятості засуджених у місцях позбавлення волі : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Стефанов Сергій Олександрович. – О., 2002.

[5] Романов М. В. Правове регулювання заходів стягнення, що застосовуються до осіб, позбавлених волі : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Романов Михайло Васильович. – Х., 2003.

[6] Романенко О. В. Пенітенціарна функція демократичної правової держави та роль громадянського суспільства в механізмі її реалізації : дис... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Романенко Олексій Володимирович. – К., 2004.

до позбавлення волі та їх розподілу в установи виконання покарань – І. С. Яковець[1], захисту прав потерпілих від злочину в кримінально-виконавчому праві – О. М. Павлік[2], загальноосвітнього і професійно-технічного навчання засуджених до позбавлення волі – С. В. Хуторна[3]). Крім дисертаційних та наукових праць вищевказаних авторів, проблеми правового статусу засуджених розглядались як у монографічних дослідженнях[4], так і в наукових статтях таких авторів, як-от: І. Г. Богатирьов, Є. М. Бодюл, А. П. Гель, А. В. Градецький, М. В. Кікалішвілі, О. Г. Колб, Р. В. Кузнєцов, П. Г. Кушнір, О. В. Лисодєд, О. О. Прасов, А. Х. Степанюк, М. М. Яцишин[5] та ін.

---

[1] Яковець І. С. Первинна класифікація засуджених до позбавлення волі та їх розподіл в установи виконання покарань : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Яковець Ірина Станіславівна. – Х., 2006.

[2] Павлік О. М. Захист прав потерпілого від злочину в кримінально-виконавчому праві : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Павлік Оксана Миколаївна. – Л., 2010.

[3] Хуторна С. В. Загальноосвітнє і професійно-технічне навчання засуджених до позбавлення волі : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Хуторна Світлана Віталіївна. – Х., 2012.

[4] Див.: Бандурка А. М. Правовое положение осужденных к лишению свободы : пособие / А. М. Бандурка, В. П. Севостьянов. – Харьков : Основа : Ун-т внутр. дел, 1997; Степанюк А. Х. Втілення міжнародних стандартів у практику діяльності кримінально-виконавчої системи : монографія / А. Х. Степанюк, І. С. Яковець. – Х. : Кроссроуд, 2007; Козлов П. П. Режим виконання кримінальних покарань : монографія / П. П. Козлов, Ю. В. Нікітін, Л. О. Стрелков. – К. : КНТ, 2008; Проблеми забезпечення прав засуджених у кримінально-виконавчій системі України / В. А. Бадира, О. П. Букалов, А. П. Гель, М. В. Романов, І. С. Яковець ; за заг. ред. Є. Ю. Захарова. – Х. : Права людини, 2009; Засоби виправлення і ресоціалізації засуджених до позбавлення волі : монографія / за заг. ред. А. Х. Степанюка. – Х. : Кроссроуд, 2011; Яковець І. С. Умовно-дострокове звільнення та заміна невідбутої частини покарання більш м'яким / І. С. Яковець. – М. : PRI, 2012; та ін.

[5] Див.: Богатирьов І. Г. Соціально-правовий статус засуджених до кримінальних покарань, альтернативних позбавленню волі (актуальні проблеми) / І. Г. Богатирьов // Вісн. Луган. акад. внутр. справ МВС ім. 10-річчя незалежності України. – Луганськ : РВВ ЛАВС, 2004. – Вип. 3. – С. 91–99; Бодюл Є. М. Особливості та деякі проблеми виконання покарання у виді обмеження волі / Є. М. Бодюл // Проблеми пенітенціарної теорії і практики : щоріч. бюл. Київ. ін-ту внутр. справ / голов. ред. О. Ф. Штанько. – К. : Київ. ін-т внутр. справ, 2004. – № 9. – С. 241–247; Гель А. Функції спостережної комісії як суб'єкта громадського контролю за дотриманням прав засуджених: питання правової регламентації / А. Гель // Підприємництво, госп-во і право. – 2007. – № 8. – С. 116–121; Градецький А. В. Громадський контроль за дотриманням прав і свобод засуджених до позбавлення волі,

Як видно із зазначеного вище, певна частина наукових досліджень проведена після прийняття нової Конституції України, у ст. 63 якої було закріплене важливе положення про те, що засуджені користуються всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, визначених законом і встановлених вироком суду. Це базове положення стало певним орієнтиром у наукових дослідженнях і знайшло своє подальше закріплення у нормах прийнятого у 2003 р. Кримінально-виконавчого кодексу України.

Так, КВК України містить не окрему статтю, як це було у ВТК України, а вже окрему главу 2, що регламентує питання правового статусу всіх засуджених незалежно від виду призначеного покарання і встановлює його юридичні гарантії. У ч. 1 ст. 7 КВК України, яка присвячена основам правового статусу засуджених, із цього приводу міститься принципове і важливе положення про те, що держава поважає та охороняє права, свободи і законні інтереси засуджених, забезпечує необхідні умови для їх виправлення і ресоціалізації, соціальну і правову захищеність та їх особисту безпеку. У ч. 4 ст. 7 КВК України вказується, що правовий статус засуджених

колишніх суддів та співробітників правоохоронних органів / А. В. Градецький // Право і безпека. – 2009. – № 5. – С. 118–121; Кікалішвілі М. В. Правовий стан і правові взаємодії засудженого в кримінально-виконавчому праві України / М. В. Кікалішвілі // Вісн. Акад. адвокатури України. – 2007. – Вип. 10. – С. 96–100; Колб О. Деякі аспекти правового статусу засуджених до позбавлення волі (їх вплив на формування правової поведінки) / О. Колб, І. Пришко // Вісн. прокуратури. – 2012. – № 7. – С. 24–30; Кузнєцов Р. В. Проблеми практичного забезпечення права засуджених на правову допомогу / Р. В. Кузнєцов // Питання боротьби зі злочинністю / редкол.: В. І. Борисов та ін. – Х. : Право, 2009. – Вип. 19. – С. 316–317; Кушнір П. Г. Правовий статус осіб, засуджених до обмеження волі: соціально-економічний аспект / П. Г. Кушнір // Проблеми законності : республік. міжвід. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2004. – Вип. 69. – С. 148–153; Лисодєд О. В. Позитивні зміни у забезпеченні прав засуджених в установах виконання покарань / О. В. Лисодєд // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. / редкол.: В. І. Борисов та ін. – Х. : Право, 2010. – Вип. 20. – С. 135–148; Прасов О. Правове регулювання особистих немайнових прав осіб, засуджених до позбавлення волі / О. Прасов // Вісн прокуратури. – 2009. – № 5. – С. 54–58; Степанюк А. Х. Позитивна кримінальна відповідальність як предмет регулювання Кримінально-виконавчого кодексу України / А. Х. Степанюк // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. – Х. : Право, 2004. – Вип. 9. – С. 60–93; Яцишин М. М. Правовий статус засудженого в Україні у контексті міжнародних норм і стандартів з прав людини: співвідношення та розбіжності / М. М. Яцишин // Порівнял.-прав. дослідження. – 2011. – № 1. – С. 258–263; та ін.

визначається законами України, а також КВК України, виходячи із порядку і умов виконання та відбування конкретного виду покарання. Правовий статус засуджених іноземців і осіб без громадянства визначається законами України, а також міжнародними договорами України, згода на обов’язковість яких надана Верховною Радою України (ч. 3 ст. 7 КВК України). У ч. 5 ст. 7 КВК України зазначається, що дискримінація засуджених за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками забороняється. Крім того, у ст. 8 КВК України закріплені основні права засуджених, у ст. 9 КВК України – основні обов’язки засуджених, у ст. 10 КВК України – право засуджених на особисту безпеку. Додатково до цього у ст. 107 КВК України закріплені ще й права та обов’язки засуджених до позбавлення волі як найбільш уразливої з точки зору механізму реалізації прав категорії засуджених.

У ч. 2 ст. 7 КВК України ще раз наголошується про те, що засуджені користуються всіма правами людини та громадянина, передбаченими Конституцією України, за винятком обмежень, визначених КВК України, законами України і встановлених вироком суду. Тобто із цієї норми випливає, що права засуджених можуть обмежуватися тільки законами, а не іншими нормативно-правовими актами. Ступінь же обмежень, безумовно, залежить від виду кримінального покарання, призначеного судом. Найменшу кількість обмежень у КВК України передбачено при виконанні покарань, не пов’язаних з ізоляцією від суспільства, найбільшу – при виконанні покарань, пов’язаних із ізоляцією від суспільства. Наприклад, особи, засуджені до таких видів кримінальних покарань, як арешт, обмеження волі, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців, більш обмежені у правах і наділені специфічними обов’язками порівняно із засудженими до виправних чи громадських робіт. Порівняльний же аналіз норм Конституції України, що стосуються прав і свобод людини і громадянина, з нормами КВК України та деякими іншими нормативними актами показує, що найбільша кількість обмежень в особистих, політичних та соціально-економічних

правах усе ж таки встановлюється для засуджених до позбавлення волі[1].

Проте, незважаючи на численні позитивні переваги КВК України порівняно із ВТК України, він на момент його прийняття все одно мав низку недоліків і протиріч[2], у тому числі й стосовно правового статусу засуджених, незважаючи на заяви високопосадовців Державного департаменту України з питань виконання покарань про те, що проект КВК України навіть пройшов експертизу у Швейцарії[3]. Як убачається, по-перше, це стало наслідком того, що робоча група, яка працювала над проектом КВК України, складалася переважно зі спеціалістів системи МВС України, і тому проект КВК України в певній мірі готувався, так би мовити, «для себе», а не для засуджених. А по-друге, останній варіант проекту КВК України не обговорювався широкою юридичною громадськістю і представниками різних наукових шкіл. Із ним можна було ознайомитися тільки тоді, коли він уже з'явився на сайті Верховної Ради України як законопроект. Зокрема, хотілось би зазначити, що на кафедру кримінології та кримінально-виконавчого права Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» жоден варіант проекту КВК України для обговорення чи експертизи зі сторони розробників чи замовників не направлявся.

У зв'язку з цим у період 2005–2012 рр. зміни та доповнення до КВК України вносились аж 16 разів, проте відношення до правового статусу засуджених мали лише чотири. Так, згідно із Законом України від 1 грудня 2005 р. № 3166-IV[4] засуджені одержали право звертатися з пропозиціями, заявами і скаргами до Європейського суду з прав людини, а також до інших відповідних організацій,

[1] Науково-практичний коментар Кримінально-виконавчого кодексу України / А. П. Гель, О. Г. Колб, В. О. Корчинський та ін. ; за заг. ред. А. Х. Степанюка. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 31–34.

[2] Степанюк А. Х. Позитивна кримінальна відповідальність як предмет регулювання Кримінально-виконавчого кодексу України / А. Х. Степанюк // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. – Х. : Право, 2004. – Вип. 9. – С. 66–93.

[3] Тюремная реформа в посттоталитарных странах : информ. бюл. о междунар. семинаре, сост. 10–12 нояб. 1998 г. в Донецке, Украина. – Донецк, 1999. – С. 8.

[4] Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення права засуджених і осіб, які тримаються під вартою, на листування з питань, пов'язаних з порушенням прав людини : Закон України від 1 груд. 2005 р. № 3166-IV // Офіц. вісн. України. – 2005. – № 51. – Ст. 3175.

членом або учасником яких є Україна, та до уповноважених осіб таких міжнародних організацій. Відповідно до Закону України від 16 березня 2006 р. № 3559-IV[1] засуджені до довічного позбавлення волі отримали право на подання клопотання про помилування після відбуття не менше двадцяти років призначеного покарання. Закон України від 21 січня 2010 р. № 1829-VI[2] частково розширив перелік органів та суб'єктів, до яких засуджені до позбавлення волі можуть адресувати свою кореспонденцію без обов'язкового перегляду адміністрацією установи виконання покарань.

Найбільш же суттєвим законом, який дійсно спрямований на покращення правового статусу засуджених, слід визнати Закон України від 21 січня 2010 р. № 1828-VI[3]. Указаним Законом внесено зміни і доповнення у більш ніж 40 статей КВК України, окремі статті чи частини статей викладено в новій редакції, Кодекс доповнено новими статтями. Нововведення цього Закону спрямовані в першу чергу на розширення правового статусу засуджених взагалі, а по-друге, на покращення правового статусу засуджених до таких видів кримінальних покарань, як тримання у дисциплінарному батальйоні військовослужбовців, обмеження волі, позбавлення волі на певний строк та довічне позбавлення волі[4].

Але, незважаючи на вищевказані зміни і доповнення, чинний КВК України і на сьогоднішній день ще далекий від досконалості і відповідності як Конституції України, так і міжнародним стандартам поводження із засудженими. Зокрема, до цього часу не закріплено у КВК України право всіх засуджених до обмеження і позбав-

---

[1] Про внесення зміни до Кримінально-виконавчого кодексу України : Закон України від 16 берез. 2006 р. № 3559-IV // Офіц. вісн. України. – 2006. – № 14. – Ст. 965.

[2] Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення права на листування осіб, які тримаються під вартою, та засуджених осіб : Закон України від 21 січ. 2010 р. № 1829-VI // Офіц. вісн. України. – 2010. – № 8. – Ст. 374.

[3] Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо забезпечення прав засуджених осіб в установах виконання покарань : Закон України від 21 січ. 2010 р. № 1828-VI // Офіц. вісн. України. – 2010. – № 9. – Ст. 424.

[4] Лисодєд О. В. Позитивні зміни у забезпеченні прав засуджених в установах виконання покарань / О. В. Лисодєд // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. / редкол.: В. І. Борисов та ін. – Х. : Право, 2010. – Вип. 20. – С. 135–148.

лення волі, які працюють, на щорічні оплачувані відпустки, у тому числі й з виїздом за межі кримінально-виконавчих установ[1], що є прямим порушенням права на відпочинок, передбаченого ст. 45 Конституції України[2]; не вирішені протиріччя між правом громадян на працю (ст. 43 Конституції України), правом засуджених до позбавлення волі брати участь у трудовій діяльності (ч. 1 ст. 107 КВК України) та їх обов'язком працювати в місцях і на роботах, які визначаються адміністрацією колонії (ч. 1 ст. 118 КВК України)[3]; є певні проблеми з реалізацією права засуджених до позбавлення волі на отримання пенсій (ст. 122 КВК України)[4]; потребують приведення у відповідність до статей 15 і 31 Конституції України положення ст. 113 КВК України щодо перегляду кореспонденції засуджених до позбавлення волі[5]; необхідно визначитися з доцільністю існування механізму переведення засуджених до позбавлення

[1] Степанюк А. Х. Позитивна кримінальна відповідальність як предмет регулювання Кримінально-виконавчого кодексу України / А. Х. Степанюк // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. – Х. : Право, 2004. – Вип. 9. – С. 83; Михалко І. С. Забезпечення принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Михалко Ірина Сергіївна. – Х., 2012. – С. 153.

[2] Лисодєд О. В. Правові засади відносин засуджених до позбавлення волі із зовнішнім світом / О. В. Лисодєд // Проблеми законності : зб. наук. пр. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. ун-т «ЮАУ ім. Ярослава Мудрого», 2012. – Вип. 119. – С. 198–201.

[3] Черненок М. П. Правове регулювання праці засуджених до позбавлення волі за законодавством України / М. П. Черненок // Проблеми законності : республік. міжвід. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2008. – Вип. 96. – С. 140–149; Романов М. В. Забезпечення соціально-економічних прав засуджених у кримінально-виконавчих установах / М. В. Романов // Проблеми законності : акад. зб. наук. пр. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2010. – Вип. 107. – С. 166–167; Яковець І. С. Суспільно корисна праця засуджених до позбавлення волі / І. С. Яковець // Засоби виправлення і ресоціалізації засуджених до позбавлення волі : монографія / за заг. ред. А. Х. Степанюка. – Х. : Кроссроуд, 2011. – С. 81–158.

[4] Романов М. В. Забезпечення соціально-економічних прав засуджених у кримінально-виконавчих установах / М. В. Романов // Проблеми законності : акад. зб. наук. пр. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2010. – Вип. 107. – С. 164–165.

[5] Степанюк А. Х. Позитивна кримінальна відповідальність як предмет регулювання Кримінально-виконавчого кодексу України / А. Х. Степанюк // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. – Х. : Право, 2004. – Вип. 9. – С. 81.

волі з колоній середнього рівня безпеки у колонії максимального рівня безпеки за злісне порушення режиму (ч. 3 ст. 101 КВК України), адже у всіх видах виправних колоній створені дільниці посиленого контролю; слід удосконалити законодавство з питань матеріально-побутового та медико-санітарного забезпечення засуджених (статті 115, 116 КВК України); визначитись зі змістом покарання у виді обмеження волі та його виконанням (гл. 13 КВК України)[1]; треба скасувати практику закріплення додаткових обов'язків для засуджених у підзаконних нормативних актах, які стосуються процесу виконання та відбування кримінальних покарань[2], та розібратись з іншими, не менш важливими проблемами, які накопичились за десять років чинності КВК України. І було б слушним, щоб вже існуючі пропозиції щодо вдосконалення кримінально-виконавчого законодавства та практики його застосування стосовно правового статусу засуджених не залишалися б «мертвим капіталом» у збірниках наукових праць, а були б затребуваними з боку Державної пенітенціарної служби України.

В статье рассматриваются вопросы доктринального и нормативного урегулирования и развития института правового статуса осужденных в Украине в период 1950–2012 гг.

The atricle deals with the problems of doctrinal and normative regulation and development of the institution of legal status of convicted persons in Ukraine over the period of 1950–2012.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем кримінально-виконавчого законодавства НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України (протокол № 15 від 11 червня 2013 р.).
Рецензент – кандидат юридичних наук ***І. С. Яковець****.*

[1] Лисодєд О. В. Еволюція виконання покарання у виді обмеження волі на пострадянському просторі / О. В. Лисодєд // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. / редкол.: В. І. Борисов та ін. – Х. : Право, 2012. – Вип. 23. – С. 131–143.

[2] Науково-практичний коментар Кримінально-виконавчого кодексу України / А. П. Гель, О. Г. Колб, В. О. Корчинський та ін. ; за заг. ред. А. Х. Степанюка. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 47.

ТРИБУНА ДОКТОРАНТА, АСПІРАНТА І ЗДОБУВАЧА

УДК 343.36

Є. О. Бунін, здобувач кафедри кримінального права № 1 Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, м. Харків

СОЦІАЛЬНА ОБУМОВЛЕНІСТЬ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ВТРУЧАННЯ В ДІЯЛЬНІСТЬ СУДОВИХ ОРГАНІВ

У статті досліджуються проблеми соціальної обумовленості кримінальної відповідальності за втручання в діяльність судових органів. Установлено підстави та чинники кримінально-правової заборони цього суспільно небезпечного діяння, обґрунтовано доцільність та необхідність його криміналізації.

Ключові слова: *соціальна обумовленість, закон про кримінальну відповідальність, втручання в діяльність судових органів.*

Постановка проблеми та її зв'язок із важливими науковими і практичними завданнями. Передбачення кримінальної відповідальності за вчинення будь-яких суспільно небезпечних діянь неможливе поза дослідженням соціальної обумовленості та необхідності встановлення кримінально-правової заборони. Соціальні причини (обумовленість) кримінальної відповідальності у своїх працях за різних часів досліджували такі вчені, як М. О. Бєляєв, П. С. Дагель, Г. А. Злобін, С. Г. Келіна, О. І. Коробєєв, Н. Ф. Кузнєцова, Н. О. Лопашенко, В. В. Орєхов, П. С. Тоболкін, П. А. Фефелов, В. Д. Філімонов, П. Л. Фріс та ін. Окремі аспекти цієї проблеми, пов'язані з дослідженням соціальної обумовленості кримінальної відповідальності за певні види злочинів, розглядали В. І. Борисов, С. В. Гізімчук, С. В. Гринчак, В. К. Грищук, Н. О. Гуторова, Ю. П. Дзюба, Л. М. Демидова, Л. В. Дорош, С. М. Мохончук, О. Е. Радутний, О. О. Пащенко та інші вчені. Водночас аналізу чинників соціальної обумовленості кримінальної відповідальності та підстав (принципів) криміналізації втручання в діяльність судо-

© Бунін Є. О., 2013

вих органів окрема увага в науковій літературі приділялася недостатньо.

Стан розробки проблеми. Слід зазначити, що розвиток теорії про соціальну обумовленість кримінальної відповідальності (кримінально-правової заборони), дослідження її підстав, умов, принципів свідчать про відсутність єдності думок авторів із цього приводу. Це підтверджує той факт, що на сьогодні серед вчених не досягнуто одностайності навіть із приводу назви чинників, що визначають соціальну обумовленість: одні дослідники називають їх підставами[1], другі – критеріями[2], треті – чинниками[3], четверті – принципами[4], п'яті – умовами[5], шості – факторами[6] тощо. Немає єдності позицій і щодо кількості зазначених чинників (принципів, підстав), їх ієрархії, адже в різних джерелах їх налічується від одного[7] до двадцяти[8]. Доцільно звернути увагу й на те, що в науковій літературі висловлювалися позиції про неможливість установлення

[1] Кузнецова Н. Ф. Проблемы изучения эффективности уголовно-правовых норм и институтов / Н. Ф. Кузнецова // Эффективность применения норм уголовного закона / отв. ред. Н. Ф. Кузнецова, И. Б. Михайловская. – М. : Юрид. лит., 1973. – С. 34–35; Коробеев А. И. Социально-экономические и социально-политические основания криминализации / А. И. Коробеев // Совершенствование правовых мер борьбы с преступностью : межвуз. сб. – Владивосток : Изд-во ДВГУ, 1986. – С. 17.

[2] Фефелов П. А. Критерии установления уголовной наказуемости деяний / П. А. Фефелов // Сов. государство и право. – 1970. – № 11. – С. 101–103; Курляндский В. И. Уголовная политика, дифференциация и индивидуализация уголовной ответственности / В. И. Курляндский // Основные направления борьбы с преступностью. – М. : Юрид. лит., 1975. – С. 81; Беляев Н. А. Уголовно-правовая политика и пути ее реализации / Н. А. Беляев. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1986. – С. 81.

[3] Гальперин И. М. Уголовная политика и уголовное законодательство / И. М. Гальперин // Основные направления борьбы с преступностью. – М. : Юрид. лит., 1975. – С. 53.

[4] Злобин Г. А. Основания и принципы уголовно-правового запрета / Г. А. Злобин // Сов. государство и право. – 1980. – № 1. – С. 76; Мохончук С. М. Соціальна обумовленість кримінально-правової заборони тероризму / С. М. Мохончук // Вісн. Луган. ін-ту внутр. справ. – 1999. – № 3. – С. 120.

[5] Дагель П. С. Условия установления уголовной наказуемости / П. С. Дагель // Правоведение. – 1975. – № 4. – С. 67–69.

[6] Кузнецов В. Н. Закон, поступок, ответственность / В. Н. Кузнецов. – М. : Наука, 1986. – С. 106.

[7] Тоболкин П. С. Социальная обусловленность уголовно-правовых норм / П. С. Тоболкин. – Свердловск : Средне-Урал. кн. изд-во, 1983. – С. 49–58.

[8] Основания уголовно-правового запрета. Криминализация и декриминализация / отв. ред.: В. Н. Кудрявцев, А. М. Яковлев. – М. : Наука, 1982. – С. 215–242.

вичерпного переліку підстав (принципів) соціальної обумовленості[1] та про те, що не всі вони є універсальними[2].

Таким чином, присвятивши багато уваги загальним питанням соціальної обумовленості кримінального законодавства зокрема і кримінально-правовій політиці взагалі, правознавці так і не навели переліку (системи) конкретних обставин, що мають бути враховані у разі прийняття рішення щодо кримінально-правової заборони певного діяння. Ними лише зазначено, що необхідно постійно здійснювати спостереження за соціальною і криміногенною обстановкою, аналізувати і прогнозувати соціальний фон, на якому відбувається злочинна діяльність і яким її значною мірою можна пояснити[3].

Цілі статті. Дослідження соціальної обумовленості кримінальної відповідальності за втручання в діяльність судових органів. Установлення підстав та чинників кримінально-правової заборони цього суспільно небезпечного діяння. Обґрунтування доцільності та необхідності його криміналізації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Соціальна обумовленість кримінально-правової норми – це наявність внутрішніх і зовнішніх чинників, які створюють можливість та необхідність

[1] Курляндский В. И. Уголовная политика, дифференциация и индивидуализация уголовной ответственности / В. И. Курляндский // Основные направления борьбы с преступностью. – М. : Юрид. лит., 1975. – С. 81; Галиакбаров Р. Р. Перспективы изучения общественных отношений, связанных с негативными сторонами деятельности человека / Р. Р. Галиакбаров // Межвуз. сб. науч. тр. – Вып. 54 : Эффективность уголовного права на современном этапе. – Свердловск : Свердл. юрид. ин-т, 1977. – С. 14–22; Совершенствование мер борьбы с преступностью в условиях научно-технической революции / отв. ред. В. Н. Кудрявцев. – М. : Наука, 1980. – С. 107.

[2] Дзюба Ю. П. Соціальна зумовленість законів України про кримінальну відповідальність як складова кримінально-правової політики держави / Ю. П. Дзюба // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. – О. : Юрид. л-ра, 2010. – Вип. 54. – С. 83–87.

[3] Исмаилов И. А. Преступность и уголовная политика (актуальные проблемы организации борьбы с преступностью) / И. А. Исмаилов. – Баку : Азернешр, 1990. – С. 249–263; Пащенко О. О. Питання соціальної зумовленості кримінального законодавства у працях радянських учених, що були опубліковані поза межами України перед розпадом СРСР (1990–1991 рр.) / О. О. Пащенко // Проблеми законності : акад. зб. наук. пр. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого», 2012. – Вип. 120. – С. 177.

розробки і прийняття конкретної кримінально-правової норми[1]. Для правильного застосування закону України про кримінальну відповідальність за втручання в діяльність судових органів необхідно встановити, чи адекватно він відображає суспільну потребу або недостатньо відповідає їй[2]. Тобто слід визначити відповідність ст. 376 КК України потребам суспільства, її належну соціальну обумовленість.

Узагальнення висловлених у науковій літературі позицій щодо чинників (підстав, принципів), які формують соціальну обумовленість кримінально-правової заборони, дає підстави для висновку, що умовно їх можна поділити на три групи: юридико-кримінологічні, соціально-економічні та соціально-психологічні. Тому існування кримінально-правової заборони втручання в діяльність судових органів (ст. 376 КК), на наш погляд, зумовлено такими чинниками.

1. Юридико-кримінологічні підстави

1.1. Рівень суспільної небезпечності. На перше місце серед чинників криміналізації, що відображають об'єктивні властивості злочинного діяння, доцільно поставити суспільну небезпечність. Суспільна небезпечність полягає в тому, що діяння заподіює чи створює реальну можливість заподіяння істотної шкоди суспільним відносинам. Як зазначав ще Ч. Беккарія, істинним мірилом злочинів є шкода, яка заподіюється суспільству. Це одна з тих соціальних істин, для відкриття якої не вимагається ані квадрантів, ані телескопів і яка доступна кожному середньому розуму[3]. Як слушно стверджує Л. М. Кривоченко, суспільна небезпечність розкриває

---

[1] Каминская В. И. Теоретические проблемы социальной обусловленности и эффективности правосудия / В. И. Каминская // Эффективность действия правовых норм / редкол.: А. С. Пашков (отв. ред.), Л. С. Явич, Э. А. Фомин. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1977. – С. 8.

[2] Кузнецова Н. Ф. Социальная обусловленность уголовного права и научное обеспечение нормотворчества / Н. Ф. Кузнецова, Г. А. Злобин // Сов. государство и право. – 1976. – № 8. – С. 76.

[3] Цит. за: Єпур Г. В. Соціальна обумовленість кримінально-правової відповідальності / Г. В. Єпур // Нове кримінальне і кримінально-процесуальне законодавство та завдання юридичної підготовки кадрів ОВС України // Вісн. Луган. акад. внутр. справ МВС імені 10-річчя незалежності України : спец. вип.: у 2 ч. Ч. 1. – Луганськ : РВВ ЛАВС, 2002. – С. 19.

соціальний зміст процесу криміналізації, його об'єктивні межі, значення кримінально-правової заборони. Ніякі політичні, ідеологічні та інші чинники не повинні зумовлювати встановлення кримінальної караності діяння, якщо воно не тягне суттєвого порушення суспільних відносин, не торкається важливих суспільних або особистих інтересів[1].

Суспільна небезпечність втручання в діяльність судових органів зумовлена тим, що воно посягає на суспільні відносини щодо реалізації конституційного принципу незалежності суддів. Цей принцип має суттєве значення у механізмі реалізації судової влади, він гарантує її функціонування відповідно до закону, а не згідно з чиєюсь волею, позицією. Таке суспільно небезпечне діяння негативно впливає на розгляд справ у суді, значно ускладнює прийняття законних рішень, підриває авторитет судової влади і здатне призвести до безкарності винних у вчиненні правопорушень.

1.2. Відповідність кримінально-правовій політиці держави. У науковій літературі кримінально-правова політика визначається як стратегія і тактика (напрями) державної діяльності в галузі боротьби зі злочинністю[2]. Ще М. О. Бєляєв зазначав, що кримінальна політика – заснований на об'єктивних законах розвитку суспільства напрям діяльності державних органів та організацій щодо охорони суспільних та державних інтересів від злочинних посягань шляхом застосування покарання та інших заходів впливу до осіб, що їх вчинили, а також шляхом попередження злочинності під загрозою застосування покарання[3]. Завдання і цілі кримінально-правової політики України реалізуються за певних обставин, у тому числі при окресленні кола діянь, які визнаються злочинами. Кримінально-правова політика розробляє критерії криміналізації, якими має керуватися законодавець, обираючи серед суспільно небезпечних діянь ті, які він вважає за доцільне віднести до числа злочинів. Цей процес реалізації кримінально-правової політики проявляється

[1] Кривоченко Л. М. Класифікація злочинів за ступенем тяжкості у Кримінальному кодексі України / Л. М. Кривоченко. – К. : Юрінком Інтер, 2010. – С. 33.

[2] Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшушенко (голова редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 2001. – Т. 3. – С. 397.

[3] Беляев Н. А. Уголовно-правовая политика и пути ее реализации / Н. А. Беляев. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1986. – С. 15.

в установленні законодавцем сукупності ознак, за наявності яких діяння визнається злочином.

Втручання у здійснення правосуддя останнім часом в Україні набуло значного поширення. У суддівську діяльність втручаються лідери політичних партій та громадських організацій, службові особи органів державної влади та місцевого самоврядування, представники засобів масової інформації, підприємці, окремі громадяни тощо. При цьому використовуються різноманітні засоби здійснення такого втручання – від безпосередніх контактів із представниками судової влади до організації маніфестацій, мітингів та блокування діяльності судових органів.

Події останніх років свідчать про несприйняття багатьма носіями політичної влади в Україні того, що незалежність та недоторканність суддів при здійсненні судочинства є фундаментальним принципом реалізації судової влади, що забезпечення кожному громадянину права на справедливий та неупереджений суд є однією з основних ознак правової держави. Таке несприйняття виявляється в ігноруванні правових засад діяльності судів, прийнятті рішень та вчиненні дій, що призводять до порушення основоположних засад функціонування судової системи, ставлять під загрозу права і свободи громадян. Особливо небезпечний характер такі дії та рішення набувають у періоди політичних криз і політичного протистояння, які, на жаль, на сьогодні мають непоодинокі випадки.

Найчастіше таке втручання здійснюється у кримінальні провадження, що викликають значний суспільний інтерес. Нерідко таке втручання має зухвалий характер і завдає шкоду авторитету державних органів, поступово руйнуючи демократичні і правові засади правосуддя. Але, як свідчать статистичні дані, до адміністративної, а тим більше кримінальної відповідальності особи, які вчиняють такі діяння, притягаються у поодиноких випадках[1].

Рада суддів України неодноразово зверталася до народних депутатів України, Президента України, міністра юстиції із вимогою забезпечення неухильного додержання вимог Конституції України

[1] Мірошниченко С. Відповідальність за втручання у здійснення правосуддя / С. Мірошниченко // Вісн. прокуратури. – 2011. – № 12 (26). – С. 13.

та законів України, які визначають засади та принципи здійснення правосуддя й функціонування судових органів та недопущення протиправних діянь щодо втручання в роботу судів[1].

Створення сильної незалежної судової влади – пріоритетне завдання сучасної української держави, яка, проголосивши себе правовою, має гарантувати захист прав та свобод людини і громадянина через дієву систему правосуддя. Законність судових рішень, ефективність правозахисної й каральної функцій – основна мета судової реформи, що здійснюється в Україні. Саме тому встановлення кримінально-правової заборони втручання в діяльність судових органів відповідає кримінально-правовій політиці держави.

1.3. Поширеність та типовість. Кримінально-правова заборона буде виправданою, якщо вона охоплюватиме типові та досить поширені форми суспільно небезпечної поведінки. Хоча за статистичними даними проблема злочинності у сфері правосуддя не стоїть настільки гостро, проте за рівнем латентності ці злочини надзвичайно небезпечні. Незважаючи на те, що втручання в діяльність судових органів належить до найпоширеніших серед злочинів проти правосуддя, його вчинення у більшості випадків залишається латентним. Однією з причин цього явища виступає відсутність апробованого розуміння ознак цього складу злочину[2].

[1] Див.: Звернення Ради суддів України щодо незалежності суддів від незаконного втручання з боку правоохоронних органів : затв. Рішенням Ради суддів України № 27 від 21 червня 2013 р.; Інформаційне роз'яснення Комітету Верховної Ради України з питань правосуддя щодо неможливості втручання у процесуальну діяльність судді від 26 квітня 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://kompravosud.rada.gov.ua/kompravosud/control/uk/publish/article?art_id=46123&cat_id=4612. – Заголовок з екрана; Звіт Ради суддів України про виконання рішень VII і VIII позачергового з'їздів суддів України від 13 листопада 2008 р.; Звернення президії Ради суддів України до Парламентської асамблеї Ради Європи та Організації з безпеки і співробітництва в Європі від 21 жовтня 2008 р.; Звернення президії Ради суддів України до суддів України від 21 жовтня 2008 р.; Заява Ради суддів України від 20 квітня 2007 р.; Звернення VIII позачергового з'їзду суддів України до суддів України від 26 червня 2007 р.; Звернення Ради суддів України до Президента України В. А. Ющенка від 20 квітня 2007 р.; Лист голови Ради суддів України П. П. Пилипчука Міністру юстиції України С. П. Головатому від 22 листопада 2005 р.

[2] Мальцев В. Ответственность за воспрепятствование осуществлению правосудия и производству предварительного следствия / В. Мальцев // Законность. – 1997. – № 12. – С. 12.

Дослідження окремих науковців свідчать, що 46,7 % опитаних суддів стикалися у своїй практиці з випадками втручання у здійснення правосуддя. При цьому лише 14 % зверталися до правоохоронних органів у зв'язку з учиненим втручанням[1]. В юридичній літературі навіть була висловлена пропозиція щодо необхідності закріплення правила, відповідно до якого судді, що приховали (не повідомили про) факт впливу на них з метою перешкоджання всебічному, повному й об'єктивному розгляду справи або винесення неправосудного судового рішення, підлягають достроковому позбавленню судових повноважень[2].

1.4. Відповідність кримінально-правової заборони Конституції України, законодавству України та міжнародно-правовим актам. Правовою основою регулювання суспільних відносин в Україні є Конституція нашої держави, міжнародно-правові договори, ратифіковані Україною, та інші законодавчі акти.

Незалежність та недоторканність суддів гарантують статті 126 і 129 Конституції України, якими встановлено, що судді при здійсненні правосуддя незалежні і підкоряються лише закону. У ч. 6 ст. 127 Конституції України зазначено, що захист професійних інтересів суддів здійснюється в порядку, встановленому законом[3].

Законом України «Про судоустрій і статус суддів» від 7 липня 2010 р. (з подальшими змінами та доповненнями)[4] визначено умови виконання професійних обов'язків суддів та правові засоби, за допомогою яких забезпечується реалізація конституційних гарантій самостійності судів та незалежності суддів. Зокрема, відповідно до ст. 6 цього Закону суди здійснюють правосуддя самостійно і є незалежними від будь-якого незаконного впливу. Втручання у здійснення правосуддя, вплив на суд або суддів у будь-який спосіб, неповага до суду чи суддів, збирання, зберігання, використання і поширення ін-

[1] Коробеев А. Уголовно-правовая защита независимости правосудия / А. Коробеев, Ю. Кулешов // Уголов. право. – 2005. – № 5. – С. 37.

[2] Демидов В. О применении Закона СССР «Об ответственности за неуважение к суду» / В. Демидов // Сов. юстиция. – 1990. – № 19. – С. 10; Макарова З. Независима независимая судебная власть? / З. Макаров // Уголов. право. – 2001. – № 3. – С. 76–77; Коробеев А. Уголовно-правовая защита независимости правосудия / А. Коробеев, Ю. Кулешов // Уголов. право. – 2005. – № 5. – С. 37–39.

[3] Конституція України від 22 червня 1996 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

[4] Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 7 лип. 2010 р. № 2453-VI // Відом. Верхов. Ради України. – 2010. – № 41–42, 43, 44–45. – Ст. 529.

формації усно, письмово або в інший спосіб з метою завдання шкоди авторитету суддів чи впливу на безсторонність суду забороняється і тягне за собою відповідальність, установлену законом.

Крім того, Закон України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» від 23 грудня 1993 р. № 3781-XII (з подальшими змінами та доповненнями)[1] встановлює систему особливих заходів державного захисту працівників суду від перешкоджання виконанню покладених на них законом обов'язків і здійсненню наданих прав. Указаний принцип забезпечується законодавцем цілою системою гарантій, серед яких важливе, хоча й не вирішальне місце займають кримінально-правові засоби. Однією з таких гарантій є й установлення кримінальної відповідальності за діяння, передбачене ст. 376 КК.

Офіційне тлумачення положень Конституції України стосовно незалежності і недоторканності суддів та заборони впливу на суддів у будь-який спосіб надано Рішенням Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України про офіційне тлумачення положень частин першої, другої статті 126 Конституції України та частини другої статті 13 Закону України «Про статус суддів» від 1 грудня 2004 р. № 19-рп/2004[2].

Конституційний Суд України в Рішенні від 11 березня 2011 р. № 2-рп/2011 у справі за конституційним поданням 53 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Закону України «Про Вищу раду юстиції»[3] установив, що надання оцінки вчинених суддею процесуальних дій до винесення ним остаточного рішення у справі є втручанням у здійснення правосуддя, що суперечить Конституції України.

---

[1] Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів : Закон України від 23 груд. 1993 р. № 3781-XII // Відом. Верхов. Ради України. – 1994. – № 11. – Ст. 50.

[2] Рішення Конституційного Суду України (справа про незалежність суддів як складову їхнього статусу) від 1 грудня 2004 р. № 19-рп/2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v019p710-04. – Заголовок з екрана.

[3] Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 53 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Закону України «Про Вищу раду юстиції» від 11 березня 2011 р. № 2-рп/2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-11. – Заголовок з екрана.

Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення гарантій незалежності суддів» від 5 червня 2012 р. № 4874-VI[1] обмежено право органів прокуратури ініціювати розгляд питань щодо притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності або щодо їх звільнення з посади.

Політична воля з питання криміналізації втручання в діяльність судових органів також повинна ґрунтуватися на положеннях Загальної декларації прав людини 1948 р.[2], Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р.[3], інших міжнародних правових актів. У рекомендаціях, які містяться в цих документах, відзначається, що незалежність судових органів гарантується державою і закріплюється в конституції або законах держави. Усі державні та інші установи, а також їх посадові особи зобов'язані шанувати незалежність судових органів і дотримуватися її. Судові органи вирішують передані їм справи безсторонньо, на основі фактів і відповідно до закону, без будь-яких обмежень, неправомірного впливу, спонукань, тиску, погроз або прямого чи непрямого втручання з будь-якого боку і будь-яких причин.

Неприйнятність і неприпустимість втручання у здійснення правосуддя держави – члени ООН закріпили, схваливши Основні принципи незалежності судових органів у резолюціях 40/33 та 40/144 Генеральної Асамблеї ООН від 29 листопада[4] та 13 грудня 1985 р.[5]

Рекомендація CM/Rec (2010) 12 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо суддів: незалежність, ефективність та

[1] Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення гарантій незалежності суддів : Закон України від 5 черв. 2012 р. № 4874-VI // Відом. Верхов. Ради України. – 2013. – № 17. – Ст. 153.

[2] Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_015. – Заголовок з екрана.

[3] Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_004. – Заголовок з екрана.

[4] Резолюція 40/33 Генеральної Асамблеї ООН від 29 листопада 1985 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_208. – Заголовок з екрана.

[5] Резолюція 40/144 Генеральної Асамблеї ООН від 13 грудня 1985 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_227. – Заголовок з екрана.

обов'язки від 17 листопада 2010 р.[1] містить положення про те, що виконавча та законодавча влада повинні гарантувати незалежність суддів і утримуватися від дій, які можуть підірвати незалежність судової влади або довіру суспільства до неї.

У зв'язку із зазначеним вплив на суддів у будь-який спосіб забороняється, а втручання в їхню діяльність тягне за собою відповідальність за ст. 376 КК, оскільки порушує порядок здійснення правосуддя відповідно до конституційного принципу незалежності суддів.

2. Соціально-психологічні підстави

2.1. Рівень суспільної правосвідомості та психології. Причиною встановлення кримінальної відповідальності за будь-яке діяння, у тому числі й втручання в діяльність судових органів, є соціальна потреба у такій відповідальності. Для заборони діяння кримінальним законом необхідно також з'ясувати громадську думку, оскільки, яким об'єктивно небезпечним не було б те чи інше діяння, кримінальну караність за нього доцільно встановлювати не раніше, ніж його соціальну небезпечність усвідомить суспільство. У науковій літературі також неодноразово висловлювалася позиція, згідно з якою закон повинен ґрунтуватися на суспільній думці, він має бути вираженням загальних інтересів і потреб суспільства[2].

Слід зазначити, що незалежність суддів при здійсненні правосуддя і підкорення їх тільки закону – це не система пільг для суддів, а вимога суспільства і найбільш значуща гарантія об'єктивного й неупередженого правосуддя, гарантія належної захищеності людини та її прав, відповідальність суддів перед суспільством та громадянином.

Обумовленість кримінальної відповідальності законами суспільного розвитку, усією системою соціальних відносин знаходить вираження як у фундаментальних принципах кримінальної відпо-

[1] Рекомендації CM/Rec (2010) 12 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо суддів: незалежність, ефективність та обов'язки від 17 листопада 2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_a38. – Заголовок з екрана.

[2] Келина С. Г. Принципы советского уголовного права / С. Г. Келина, В. Н. Кудрявцев. – М. : Наука, 1988. – С. 9.

відальності, так й у змісті конкретних заборон, визначених кримінальним законодавством.

2.2. Історичний чинник. Ураховувати в процесі законотворчості необхідно так само й історичні, у тому числі правові традиції, які можуть впливати на оцінку та визнання тих чи інших діянь як злочинів.

Історично суди здійснювали соціальну функцію, оскільки стрижневим, сутнісним призначенням суду було вирішення конфліктів і спорів. Ця соціальна функція існувала завжди, тому що вона потрібна в будь-якому співтоваристві (колективі) людей як діяльність третьої сторони, що неупереджено, справедливо й авторитетно вирішує спір[3]. Правосуддя відправлялося й до появи держави. Як у так званий додержавний період, так й у період становлення державності правосуддя здійснювалося не лише загальновизнаними керівниками або офіційно призначеними чиновниками, а й неформально авторитетними людьми чи, навіть, простими представниками народу.

Становлення держави як організації з керівництва (управління) справами всього суспільства призвело до того, що функція правосуддя була взята під контроль держави. Одержавлення правосуддя стало одним зі способів зміцнення влади[4] (суверенітету) держави на певній території.

Доцільно відзначити, що таке залучення суду до загальнодержавної політики, безумовно, знизило ступінь його незалежності, оскільки суд у більшій мірі став розглядатися як «охоронець» інтересів держави, що особливо проявляється в тих правових конфліктах, де однією зі сторін є приватна особа, а іншою – сама держава. Соціальне значення суду розмивається, тому що суд уже націлений не просто на максимально ефективне вирішення правового конфлікту, а й так само на врахування підходів загальнодержавної політики. Тому ненабагато перебільшив М. В. Криленко, зазначивши, що

[3] Цихоцкий А. В. Теоретические проблемы эффективности правосудия по гражданским делам / А. В. Цихоцкий. – Новосибирск : Наука, 1997. – С. 54.

[4] Тихонравов Ю. В. Судебное религиоведение / Ю. В. Тихонравов. – М. : ЗАО «Бизнес-школа “Интел-Синтез”», 1998. – С. 18.

«суд – один із найвитонченіших, найбільш досконалих і в той же час найбільш замаскованих, завуальованих заходів охорони даного порядку»[1].

3. Соціально-економічні підстави

3.1. Можливі побічні наслідки кримінально-правової заборони. Необхідно мати на увазі, що криміналізація суспільно небезпечних діянь тягне й певні негативні наслідки. Серед них можна виділити такі, як послаблення соціально корисних зв'язків засуджених аж до їх утрати, додаткові витрати на ресоціалізацію засуджених у постпенітенціарний період, «стигматизація» певної частини громадян.

3.2. Наявність матеріальних ресурсів для реалізації кримінально-правової заборони. Цей чинник включає в себе оцінку та врахування витрат на здійснення кримінального провадження щодо вирішення питання про притягнення до кримінальної відповідальності за втручання в діяльність судових органів та у виконання покарання. При цьому необхідно брати до уваги кількісний та якісний аналіз штатів правоохоронних органів, пропускної здатності місць позбавлення волі, оскільки через складне економічне становище країни коштів на утримання засуджених не вистачає.

Висновок. На підставі зазначеного доходимо висновку, що встановлення кримінальної відповідальності за втручання в діяльність судових органів відповідає вимогам соціальної обумовленості і боротьба з цим суспільно небезпечним явищем повинна здійснюватися кримінально-правовими заходами.

В статье исследуются проблемы социальной обусловленности уголовной ответственности за вмешательство в деятельность судебных органов. Установлены основания и факторы уголовно-правового запрета данного общественно опасного деяния, обоснована целесообразность и необходимость его криминализации.

The article examines the problem of social conditioning of criminal responsibility for the interference with the judiciary. The grounds and factors of criminal law prohibition of socially dangerous act are defined; the expediency and necessity of its inclusion in the Criminal Code are justified.

[1] Крыленко Н. В. Судоустройство в РСФСР (лекции по теории и истории судоустройства) / Н. В. Крыленко. – М. : Юрид. изд-во НКЮ, 1924. – С. 9.

Рекомендовано до опублікування на засіданні кафедри кримінального права № 1 Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» (протокол № 1 від 3 вересня 2013 р.).
Рецензент – професор, кандидат юридичних наук ***В. І. Тютюгін***.

УДК 343.22

О. В. Дубович, аспірантка Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків

ЩОДО МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ОБЛІКУ ОСОБИ ЗЛОЧИНЦЯ БЕЗ ВИЗНАЧЕНОГО МІСЦЯ ПРОЖИВАННЯ

У статті з позиції системного підходу розглядається морально-психологічна складова структури особи злочинця без визначеного місця проживання. Робиться висновок щодо значення вивчення цієї складової для практики боротьби з даним видом злочинності.

Ключові слова: *особа злочинця без визначеного місця проживання, структура особи злочинця, морально-психологічна характеристика особи злочинця.*

Постановка проблеми та її зв'язок із важливими науковими і практичними завданнями. У контексті кримінологічного дослідження розгляд особистісних рис, якостей, властивостей будь-якої людини, що вчинила протиправне діяння, є надзвичайно важливою справою, оскільки це зумовлено необхідністю розв'язання важливого теоретичного й практичного завдання, сутність якого полягає в тому, що «причини окремого злочину, так само як і причини злочинності, не можуть бути зрозумілими поза врахуванням особи злочинця, яка виступає в якості "елементу зв'язку" між визначеними соціальними умовами життя й злочинністю як похідною від цих умов»[1]. При цьому особа злочинця, як і будь-якої іншої людини, завжди знаходиться у системі координат: міра засвоєння окремою людиною набору основних суспільних цінностей і патернів соціально допустимої поведінки – система власних цінностей, що є соціально значущими для того чи іншого індивіда, – обрання варіанта поведінки як прояв здатності особи до реалізації своїх потреб, що повністю, певною мірою або взагалі не узгоджуються із суспільно визнаними цінностями. Коли відбувається порушення балансу хоча б в одній із цих ланок, на наш

[1] Сахаров А. Б. Актуальные вопросы учения о личности преступника / А. Б. Сахаров // Теоретические проблемы учения о личности преступника : сб. науч. тр. – М. : Всесоюз. ин-т по изучению причин и разраб. мер предупреждения преступности, 1979. – С. 10.

 © Дубович О. В., 2013

погляд, виникає ризик вчинення девіантної поведінки. Крайнім виразом девіації якраз і є злочинна поведінка.

У бездомних осіб-правопорушників баланс, про який ідеться, із самого початку є деформованим, соціально ущербним, уразливим від негативних впливів несприятливого соціального оточення. Така їх соціально-демографічна особливість, як відсутність житла, природа якої полягає у поєднанні суб'єктивно-об'єктивних моментів, сама по собі несе могутній заряд криміногенності, що свідчить, по-перше, про зміни (як правило, незворотні) у системі власних цінностей таких осіб; по-друге, про виникнення у людини своєрідного поведінкового рефлексу на дію зовнішніх подразників соціального середовища (іноді як захисна функція, іноді як агресивна реакція); по-третє, про недостатнє засвоєння або перекручення так званих соціальних стандартів сучасного світу, серед яких наявність житла є неодмінним благом, що виступає умовою нормального життя й розвитку людини. Тобто цілком зовнішній фактор – відсутність житла – згодом отримує суто суб'єктивне забарвлення, становлячись свого роду визначальною ознакою способу їх існування, лінії поведінки, оскільки такі особи у подальшому самі, як правило, не намагаються припинити свій стан бездомності. Отже, це свідчить про усталений сформований цілком свідомо дефект принаймні їх шкали цінностей. І скільки б не заперечувалося проти існування стану суспільної небезпечності окремих осіб, однак на прикладі бездомних осіб вищезазначене перекручення соціального буття, яке відбувається в їх житті, усе ж таки створює стан *потенціальної* суспільної небезпечності як самої особи для оточуючих, так і її поведінки, якій властиві принаймні антигромадські прояви. Висловлене припущення спробуємо довести, проаналізувавши морально-психологічний облік особи злочинця без визначеного місця проживання. До того ж слід погодитися з висловленою у спеціальній літературі думкою, що вивчення психологічних якостей обвинуваченого дає можливість більш глибоко, всебічно й об'єктивно вирішити питання про пред'явлення обвинувачення та обрання запобіжного заходу, правильніше кваліфікувати вчинене, призначити винному міру покарання і, що найголовніше, уста-

новити зміну у психічних процесах і особливостях особи залежно від її участі як суб'єкта кримінально-процесуальної діяльності[1].

Стан розробки проблеми. У теперішній час злочинам осіб без визначеного місця проживання як самостійній проблемі у спеціальній літературі приділяється явно недостатньо уваги, оскільки її розглядають або у контексті всієї злочинності, або у масиві окремих її різновидів (рецидивної, насильницької, корисливо-насильницької та ін.). До проблеми розглядуваної злочинності (переважно фрагментарно та нерідко у плані соціологічного виміру проблеми) у різні часи зверталися такі вітчизняні й зарубіжні вчені, як: С. М. Абельцев, С. Ю. Андреєва, Р. Л. Ахмедшин, В. С. Батиргареєва, О. М. Бучацька, Ю. Г. Галай, В. В. Голіна, Б. М. Головкін, А. І. Долгова, В. В. Курушин, В. Г. Лазько, П. Д. Павленок, А. В. Пентюхов, Н. С. Сажина, Л. С. Соловій, З. Р. Соловйова, С. А. Стивенсон, К. В. Черних, М. О. Черниш і О. М. Черниш та ін.

Проте й дотепер не створено більш-менш універсального поняття «особа злочинців без визначеного місця проживання» із відбиттям особливостей саме морально-психологічного обліку таких осіб. Крім того, в юридичній літературі ніколи не висвітлювалося тих складнощів, які «закономірно» виникають у процесі отримання відомостей про таких злочинців унаслідок специфічності досліджуваної категорії. Уявляється, звернення до цієї проблематики є вельми актуальним і з огляду на необхідність запровадження в Україні соціальних стандартів поводження із соціально незахищеними особами, до групи яких, безумовно, слід віднести й бездомних людей.

Цілі статті. Важливішими цілями даної публікації є, по-перше, експозиція методологічних зауважень, за допомогою яких розкривається специфіка процесу накопичення й обробки емпіричного матеріалу стосовно особи злочинця без визначеного місця проживання; по-друге, представлення цілісної морально-психологічної характеристики зазначених правопорушників.

Виклад основного матеріалу дослідження. Особа злочинця, як і будь-яка людська особистість, включає в себе визначену сис-

[1] Личность преступника (Уголовно-правовое и криминологическое исследование). – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1972. – С. 35–36.

тему морально-психологічних властивостей – поглядів і переконань, потреб та інтересів, життєвих цілей та очікувань, інтелектуальних, емоційних і вольових особливостей[1]. Морально-психологічні особливості характеризують змістовну сторону особи, внутрішній світ людини, яка порушила кримінальний закон, адже даною групою ознак структури особи охоплюється широке коло найрізноманітніших проявів внутрішнього «я» – потрібно-мотиваційні й інтелектуальні властивості, рівень світогляду, ціннісні орієнтації і соціально значущі риси характеру, емоційно-вольові якості та ін.[2]

Ці положення, здавалося б, повинні «спрацьовувати» щодо дослідження будь-якої категорії злочинців. Однак перш ніж дати ґрунтовну характеристику особи злочинців без визначеного місця проживання, вважаємо за доцільне зробити кілька зауважень методологічного характеру.

По-перше, намагаючись виробити узагальнене уявлення про особу такого злочинця, досліднику прийшлося зіштовхнутися із проблемою «фрагментарного образу» такого правопорушника внаслідок того, що особистість як така у даної категорії людей практично зруйнована. З кожним роком, проведеним на вулиці, процеси морально-психологічного занепаду відбуваються майже у геометричній прогресії. У цьому криється причина відомої мозаїчності остаточного результату за підсумками створення образу такого правопорушника, коли фактично за фрагментами отриманих відомостей доводиться робити висновки щодо характерологічних властивостей таких правопорушників. По-друге, складність в отриманні синтезованого за окремими фрагментами знання посилюється ще й тим, що не завжди спрацьовує дослідницький інструментарій, оскільки емпірична база є дуже специфічною: головні агенти процесу отримання знання – бездомні є здебільшого неконтактні люди, які навіть не в змозі більш-менш чітко сфор-

[1] Сахаров А. Б. Проблема преступности в современных условиях / А. Б. Сахаров, Г. С. Саркисов. – Ереван : Айастан, 1991. – С. 89.

[2] Батиргареєва В. С. Рецидивна злочинність в Україні: соціально-правові та кримінологічні проблеми : монографія / В. С. Батиргареєва. – Х. : Право, 2009. – С. 265.

мулювати відповіді на поставлені запитання, відбити на папері власні думки, оцінки, ставлення тощо. Адже процес отримання нового знання виявився максимально складним. По-третє, особа злочинця без визначеного місця проживання за своїми морально-психологічними властивостями в цілому разюче відрізняється як від законослухняних громадян, так і від основної маси правопорушників, незважаючи на те, що ними не вчиняється будь-яких, так би мовити, специфічних злочинів, притаманних саме цій категорії злочинців. Тому кримінально-правова оцінка їх дій не змінюється, отже, і не робиться будь-яке послаблення з огляду на «особливості» їх морально-психологічного обліку, зокрема занедбаність, деградацію, скрутні умови проживання та ін. Проте для розуміння того, як у подальшому організовувати діяльність із запобігання злочинності з боку таких осіб, усе-таки є необхідними ґрунтовні знання про особливості їх морально-психологічного стану. По-четверте, необхідно відзначити, що в архівних матеріалах кримінальних проваджень містяться вельми обмежені відомості щодо морально-психологічних властивостей і рис злочинців без визначеного місця проживання. Ще менше відповідної інформації зазначається у вироках суду. Фактично найбільш повну інформацію можна отримати, вивчаючи документи психолого-психіатричних експертних досліджень. Тому з метою аналізу морально-психологічної сфери особи бездомного злочинця під час кримінологічного дослідження застосовувалися конкретно-соціологічні, включаючи монографічний метод, анкетування осіб, вивчення офіційних та неофіційних документів, спостереження та ін., а також статистичні методи обробки й узагальнення матеріалів. Водночас немаловажне значення під час розробки даної проблематики мало вивчення раніше виданої спеціальної літератури з цього ж питання. До речі, уже на етапі роботи з емпіричним матеріалом виникла ідея про запровадження обов'язкового проведення судових психолого-психіатричних експертних досліджень стосовно злочинців без визначеного місця проживання.

Таким чином, ураховуючи викладені вище зауваження, зробимо спробу проаналізувати морально-психологічні властивості та риси правопорушників без визначеного місця проживання.

Необхідно зазначити, що характерною загальною рисою даної категорії осіб є соціальна дезадаптація, тобто нездатність сприймати соціально значущі норми[1]. Вони слабо «реагують» на суспільні норми поведінки, замість цього, оцінюючи ситуацію, виходять з особистих уявлень і бажань. Цей «генеральний» у морально-психологічному плані облік особи злочинця зумовлюється цілою низкою збиткових фрагментів (складових) їх особистості. Разом із тим хотілося б зупинитися на вузлових моментах, які відіграють неабияке значення у поясненні девіантної поведінки цієї категорії осіб.

Загальновідомо, що джерелом розумової та поведінкової активності людини виступають її потреби, що відбивають у свідомості нестаток у будь-чому необхідному для підтримання життєдіяльності організму та людської особистості[2]. Уявляється, що потреби людини – це та соціально-психологічна категорія, яка дозволяє виявити й пояснити найбільш потужні спонукальні мотиви поведінкової активності особи у процесі досягнення будь-чого бажаного у певний спосіб. Отже, за допомогою аналізу потреб можна пояснити як вибір цілі певної активності людини, так і спосіб її досягнення, що нею обирається. При цьому, безумовно, слід відзначити загальну обмеженість, мізерність та примітивний характер потреб й інтересів бездомних громадян, які співвідносяться з так само доволі примітивним характером власної шкали цінностей таких осіб.

Слід погодитися, що у повній відповідності до ієрархії людських потреб, за Маслоу[3], бездомні більше концентруються на бажаннях задоволення потреб двох перших рівнів – фізіологічних (голод,

[1] Ахмедшин Р. Л. Психолого-криминалистическая характеристика социально-дезадаптированной личности преступника : автореф. дис. … канд. юрид. наук / Р. Л. Ахмедшин. – Томск, 1999. – С. 3.

[2] Ядов В. А. Потребности / В. А. Ядов // БСЭ. – 3-е изд. – М. : Сов. энцикл., 1975. – Т. 20. – С. 439.

[3] Свого часу відомим американським психологом А. Маслоу була розроблена концепція ієрархії потреб (піраміди потреб) у мотивації людини, до якої входять потреби фізіологічні, безпеки, належності, любові, самоповаги й самореалізації (докладніше див.: Maslow H. A Theory of Human Motivation / H. Maslow // The Psychological Review. – 1943. – Vol. 50. – P. 370–396).

спрага, статевий потяг тощо) та екзистенціальних (безпека існування, комфорт, стабільність умов життя), ніж трьох наступних рівнів – соціальних, престижних, духовних потреб[1]. Дійсно, наше дослідження підтвердило, що основними потребами бездомних правопорушників є такі: 1) потреба, пов'язана із задоволенням почуття голоду, спраги, алкогольної, наркотичної, тютюнової та іншої залежності. Звідси, зокрема, пояснюється жорсткий переділ серед маргіналів території смітників, вокзалів, ринків, вуличних торговельних точок та кафе, міських вулиць тощо, тобто тих місць, які виступають ймовірним «джерелом» харчування таких осіб; 2) потреба у відшуканні й зайнятті кращого місця для відпочинку, укриття від непогоди, холоду та ін. Як бачимо, тут йдеться про існування у людини потреби у теплі й безпеці, тобто про потреби фізіологічного або, за термінологією А. Маслоу, екзистенціального плану. Ці потреби є вітальними за своїм характером, а тому вони присутні у шкалі потреб будь-якої людини; 3) сексуальна потреба. Ця потреба нерідко набуває збоченого характеру, що зумовлюється нерозбірливістю у статевих зв'язках, застосуванням насильства до статевих партнерів, різними перверсіями сексуальної сфери та ін.; 4) потреба у виході агресії й у такий спосіб у самоствердженні. Це спостерігається, зокрема, в установленні певної ієрархії у взаємовідносинах між бездомними особами майже за типом звірячого прайду, де вагомим аргументом виступає насильство. У такий спосіб бездомні, зокрема, розподіляються на певні групи (класи) всередині свого середовища, визначають місця «роботи» та мешкання на тій чи іншій території для кожної групи.

Що стосується потреб таких осіб у пізнанні, самовихованні, реалізації творчої діяльності, то вони не займають скільки-небудь помітного місця в їх «піраміді потреб». Із висловленого можна зробити висновок, що основні потреби бездомних правопорушників мають вітальний характер, хоча при цьому ними й вчиняються абсолютно різні злочини. У свою чергу, потреба у само-

[1] Проблемні питання соціальної політики щодо зменшення нерівності й соціальної ексклюзії окремих маргінальних груп : наук.-аналіт. доповід. записка. – К. : Вид-во Ін-ту економіки та прогнозування НАН України, 2010. – С. 12.

ствердженні нерідко через прояв агресії та встановленні переваги над іншими так само набуває ознак певної вітальності, оскільки її задоволення згодом стає атрибутом вуличного життя, що, як це не дивно, допомагає краще пристосуватися до жорстких умов такого існування.

Вивчення ціннісної сфери особи злочинця без визначеного місця проживання за допомогою анкетування виявилося вельми складною справою. Воно практично нічого не додало до тих відомостей, які доводилося отримувати в будь-які інші способи. Певну інформацію вдалося отримати, застосовуючи лише монографічний метод пізнання. З огляду на те, що основний масив досліджуваних злочинців виявився або агресивно налаштованими, або взагалі неконтактними особами, виникла необхідність застосувати монографічний метод дослідження з метою поглибленого обстеження хоча і невеликої кількості осіб, проте тих із них, що мали бажання до спілкування із дослідницею та надали цінний матеріал.

Тут наводимо фрагмент бесіди із бездомним Павлом Д., 48 років, неодноразово засудженим за вчинення крадіжок, у тому числі із проникненням у житло. Останній раз відбував покарання за порушення правил адміністративного нагляду і спричинення тілесних ушкоджень середньої тяжкості. «Які такі цінності в житті Ви маєте на увазі? Гроші? Для мене гроші – це тлін. Я давно більше десятки не тримав у руках і, дякую Богові, якось живу. <…> Здається розумів – те, що у душі? Ну, душа, як у всіх, так я гадаю. Зараз ціню доброту, милосердя (!), хоча раніше для мене це був пустий звук. Не дали сьогодні по зубах – і добре, завтра кинули, як собаці, шматок хліба – і це теж добре. А що ж Ви хотіли? Щоб я ходив у бібліотеку, книжки читав, мріяв про будинок у три поверхи, ось про таку автівку, що щойно прокотила… Навіщо це мені? Я вільна людина. Ну, що ціню? Свободу, шматок сала, пляшку пива під цигарку… Щоб ноги не боліли, щоб якась жіночка під боком була… А ось ще забув! Щоб Льошка-скот не крав мій "провіант", коли я п'яний валяюсь. Мабуть, і все… Ми вільні люди…»[1].

[1] Фрагмент бесіди з Павлом Д.

Приблизно такий хід міркувань під час спроби встановити більш-менш зрозумілу шкалу соціальних цінностей є типовим для даної категорії осіб. За результатами монографічного дослідження бездомних правопорушників можна зробити висновок, що шкала їх цінностей представлена такими компонентами, як: матеріально забезпечене життя; сите життя (що у певній мірі є одним із проявів матеріальної забезпеченості людини); турбота і кохання; свобода, що виявляється у незалежності у власних судженнях і вчинках; спілкування з іншими людьми; здоров'я. Деякі із співрозмовників говорили не просто про потребу в турботі й коханні, а про щастя в сімейному житті. Як бачимо, ціннісній сфері особи правопорушника властиві всі ті ціннісні складники, що в обов'язковому порядку присутні й в особі будь-якої іншої людини. Проте всі вони мають нібито спотворений характер, наділяються специфічним змістом, звужуючись до примітивізму та не підкріплюючись конкретними діями задля їх досягнення. Відповідаючи на запитання дослідниці, які риси та якості особливо цінують у людях, правопорушники вказали на відданість у дружбі, рішучість, сміливість, тверду волю, чесність, доброту, винахідливість, тверезість (!). Що цікаво, то це вичерпний перелік рис та якостей. Інших відповідей надано не було. На перший погляд цей перелік у цілому не розходиться із загальноприйнятою шкалою соціально схвалюваних якостей. Але знову-таки відмітимо, що існує велика різниця між тим, що декларується цими особами, та їх дійсним морально-психологічним обліком. Разом із тим це зайвий раз свідчить про те, що у бездомних усе ж таки залишаються навички життя в суспільстві, морально-соціальні стандарти й норми якого вони поділяють.

Характерною особистісною рисою особи правопорушника без визначеного місця проживання є глибока, як правило, незворотна деформація не лише моральних, а й правових установок й орієнтацій. Безпомилково можна стверджувати, що всі бомжі без винятку добре обізнані з приписами чинного кримінального законодавства, якими охороняється життя й здоров'я людини, чужа власність, громадський порядок та громадська безпека, засади моральності та ін., а так само із несприятливими наслідками порушення цих

нормативних приписів та моральним осудом за подібні вчинки. Нерідко й самі бездомні неодноразово ставали жертвами різних насильницьких, корисливих та корисливо-насильницьких злочинів, проте, у свою чергу, вчиняючи злочини, вони діяли всупереч наявному в них життєвому досвіду. Таким чином, усе це лише підкреслює збитковість правосвідомості таких осіб, її деформацію, що характеризується зміною стану цієї правосвідомості, при якому в носіїв формуються певні ідеї, уявлення, погляди, знання, відчуття і настрої, переживання й емоції, які спотворено відображають юридичну дійсність і виражають негативне ставлення до діючого права, законності і правопорядку[1]. Напевно, у більшості випадків у правопорушників без визначеного місця проживання може йтися про правовий нігілізм як про один із «тяжких видів» деформації правосвідомості, що відбивається у негативному ставленні соціального суб'єкта до загальноприйнятих цінностей, ідеалів, норм, поглядів, а часом окремих сторін людського буття, а також у хибних формах світосприйняття і соціальної поведінки[2].

Стосовно емоційно-вольової сфери злочинців без визначеного місця проживання в експертних психолого-психіатричних висновках (якщо такі дослідження проводилися) візначалися, зокрема, низький контроль над емоціями, нездатність виразити їх у соціально припустимій формі, імпульсивність потягів та дій. Крім того, експертами підкреслювалися озлобленість таких осіб, почуття занепокоєння, настороженості та напруженості, дратівливості у поєднанні із підвищеною втомлюваністю та апатією. У цілому процеси збудження превалюють над процесами стримування емоцій і миттєвих бажань, агресивні спалахи можуть супроводжуватися жорстокістю стосовно оточуючих. У поведінці знаходять відбиття егоцентрична спрямованість мотивації, суперечлива структура самооцінки, що поєднуються з невпевненістю в собі, конфліктністю у сфері міжособистісних контактів, а так само низький рівень емпатії, зниження почуття співпереживання, розуміння іншої людини.

[1] Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні : монографія / Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань та ін. – Х. : Право, 2009. – С. 217–218.

[2] Там само. – С. 218–219.

Відмічається схильність до перепадів настрою, що напряму може залежати від задоволення потереби в алкоголі, наркотиках, інших стимулюючих препаратах.

Емоційні прояви дисгармонійні, характеризуються парадоксальністю, відчуженістю, незрілістю, поєднанням підвищеної чутливості та емоційної холодності. Вольові прояви є односторонніми, нерідко відбивають егоцентричне спрямування особи з одночасною концентрацією на внутрішніх переживаннях за незначними зовнішніми подразниками. У цілому можна зазначити, що емоційно-вольова складова особи, про яку йдеться, має збитковий характер. Напевно, знайдеться небагато злочинців інших категорій, морально-психологічна сфера яких наближувалася до такої критичної точки свого існування у розумінні «людська особистість». Фактично ці особи перебувають певний час у процесі її розпаду. У кожного з них своя тривалість цього процесу. Для когось вона дорівнює кільком рокам, проведеним на вулиці, для інших – кільком десятиліттям.

Образ маргінала був би неповним без характеристики психічних аномалій, що зустрічаються у таких людей, включаючи правопорушників. Психічні розлади здатні справити помітний вплив на поведінку людини. Як виявило дослідження, це питання – майже закрита тема: якщо немає навіть точних даних щодо кількості таких осіб, то що можна сказати про стан їх здоров'я? У нечисленних публікаціях, як правило, вдаються до узагальнюючих характеристик з цього питання на кшталт «усі або майже всі бездомні особи страждають на будь-які психічні розлади», «страждають на наркоманію, алкоголізм, психопатію, шизофренію тощо».

Лише стосовно 31,4 % бездомних правопорушників були проведені психолого-психіатричні експертні дослідження. У 78,32 % (!) маргіналів, стосовно яких проводилося відповідне експертне дослідження, виявлено психічні аномалії, які в цілому не виключали осудності. З них у 2,44 % констатовано обмежену осудність. Результати експертних досліджень свідчать, що на першому місці серед правопорушників без визначеного місця проживання поширені психічні розлади й розлади поведінки, пов'язані (спричинені)

вживанням психоактивних речовин, до яких відносять алкогольні напої та наркотичні засоби (рубрика F1 МКХ-10). У групі обстежених спеціалістами осіб питома вага цих аномалій складає близько 85 %[1]. Наступними за частотою поширеності у правопорушників без визначеного місця проживання виявилися так звані розлади особи й поведінки в зрілому віці (рубрика F6 МКХ-10). При цьому зазначимо, що велике значення у формуванні в людини зазначених аномалій психопатії мають несприятливі умови середовища, як-от: неповні й дисгармонійні у широкому значенні цього слова сім'ї, у яких надто високий рівень конфліктності, емоційної відчуженості між членами родини, алкоголізм, наркоманія, аморальна поведінка батьків та інших членів родини тощо. На частку бездомних злочинців, в яких спостерігаються розлади, віднесені до рубрики F6, припадає майже 10 % від обстежених спеціалістами осіб, які мають відхилення від норми.

Спеціалістами у винних осіб констатовані й випадки розумової відсталості (рубрика F7 МКХ-10), яка є уродженою або виникає як недорозвиток психічних функцій особи у перші роки життя. Як основний психічний розлад вона відмічена у майже 3 % бездомних злочинців. Можемо припустити, що ступінь цієї розумової відсталості з роками в осіб, що ведуть подібний спосіб життя, лише заглиблюється, набуваючи тяжких клінічних проявів. Проте ця психічна аномалія могла мати місце поряд з іншими психічними аномаліями, відміченими як основне психічне захворювання. У свою чергу, на органічні, включаючи симптоматичні, психічні розлади (рубрика F0 МКХ-10) та інші види психічних вад припадає близько 2 % обстежених осіб.

Надання такої всебічної морально-психологічної характеристики особи злочинця без визначеного місця проживання зумовлюється, по-перше, необхідністю розв'язання завдань типологізації бездомних злочинців у наукових і практичних цілях, по-друге, поясненням детермінації злочинної поведінки, по-третє, актуальністю розробки ефективних заходів запобігання злочинам осіб без визначеного місця проживання.

[1] Відомості наводяться за діагнозом основного психічного розладу. Проте одночасно в деяких осіб констатувалася наявність декількох психічних відхилень.

В статье с позиции системного подхода рассматривается морально-психологическая составляющая структуры личности преступника без определенного места проживания. Делается вывод о значении изучения указанной составляющей для практики борьбы с данным видом преступности.

In the article from the position of a system approach moral-psychological co-component structure of the personality of the offender without a place to stay is researched. A conclusion is made about the importance of studying the specified component to the practice of combating this crime.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем запобігання злочинності НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України (протокол № 13 від 16 жовтня 2013 р.).
Рецензент – доктор юридичних наук, старший науковий співробітник ***В. С. Батиргареєва****.*

УДК 343.91-054.6

А. В. Калініна, аспірантка сектору дослідження проблем запобігання злочинності Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків

РІВЕНЬ І ДИНАМІКА ЯК ЕЛЕМЕНТИ КРИМІНОЛОГІЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЗЛОЧИННОСТІ ІНОЗЕМЦІВ ТА ОСІБ БЕЗ ГРОМАДЯНСТВА

У статті розглянуто кілька наукових підходів до обсягу поняття «кримінологічна характеристика злочинів». Проаналізовано такі елементи кримінологічної характеристики злочинності іноземців та осіб без громадянства, як рівень і динаміка.

Ключові слова: *іноземець, особа без громадянства, кримінологічна характеристика злочинів, рівень злочинності, динаміка злочинності.*

Постановка проблеми. Імміграція як прояв світових глобальних тенденцій є важливою складовою не тільки демографічної ситуації, а й соціального життя будь-якої країни. У наш час процеси глобалізації мають як позитивний вплив на розвиток суспільства, так і негативний: вони внесли свої зміни до стану злочинності майже всіх держав світу, не тільки «створивши» транснаціональну злочинність, а й змінивши склад злочинців держав за такою соціально-демографічною ознакою, як громадянство.

За попередніми даними Державної служби статистики України, протягом 2012 р. кількість прибулих до України становила 76 361 особу (приріст населення за рахунок зовнішньої міграції склав 61 844 особи), що майже вдвічі більше, ніж у 2011 р. (усього за 2011 р. було зареєстровано 31 684 іммігранти). З таким значним збільшенням кількості іноземців в Україні актуальним є дослідження їх протиправної, і зокрема злочинної, поведінки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. За часів незалежної України у кримінологічній науці майже не здійснювалося цілеспрямованих комплексних досліджень злочинності іноземців та осіб без

© Калініна А. В., 2013

громадянства. Єдиною ґрунтовною роботою, яку було присвячено злочинності мігрантів, стала дисертація А. П. Мозоль на тему «Кримінологічні проблеми нелегальної міграції в Україні» (2002 р.). Також окремі питання цієї проблеми частково висвітлювались у роботах О. М. Джужи, О. Ф. Долженкова, Д. С. Мельника, Й. П. Осецького, Ю. О. Стрелковської, В. І. Шакуна, В. В. Шаповалова та ін. Значних здобутків у розробці зазначеної проблеми досягли російські кримінологи. За останні роки дослідженню злочинності іноземців та осіб без громадянства в РФ було присвячено праці В. М. Баликова, К. І. Богомолової, О. А. Василькіна, П. М. Кобеця, Н. Д. Нечевіної, І. В. Плясової, С. О. Харитонова та ін. Але ці дослідження відображають специфіку законодавства і практики саме РФ. Проте в Україні криміногенна обстановка має власні особливості.

Метою статті є висвітлення й аналіз таких складових кримінологічної характеристики злочинності іноземців та осіб без громадянства в Україні, як рівень та динаміка за останні 5 років (2008–2012 рр.), оскільки саме в цей період значно збільшилися як кількість іммігрантів в Україні, так і показники злочинності цієї категорії осіб.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вивчення злочинності в цілому та окремих її проявів зокрема у кримінології починається з кримінологічної характеристики злочинів. Але обсяг цього поняття, яке є одним із ключових у кримінологічній науці, залишається дискусійним ще з радянських часів, так як дослідники пропонують різні варіанти його тлумачення – від розширеного до звуженого.

Найширшим за змістом є підхід, запропонований свого часу В. Б. Ястребовим, який охоплює поняттям «кримінологічна характеристика злочинів» таку систему ознак: 1) просторово-часові параметри (місце в загальній сукупності злочинів, зв'язки з іншими їх видами, основні тенденції розвитку тощо); 2) особливості, що мають значення для розуміння детермінант злочинних проявів (властивості, що передбачають відповідні особливості тих, хто вчинює злочини, криміногенні ситуації, характер взаємодії особистості та ситуації, обставин, які сприяють вчиненню злочинів); 3) особливості, що мають значення для організації запобіжної ді-

яльності. Також автор указує, що зміст кримінологічної характеристики може бути визначено і в ширшому обсязі, але таке розширення може призвести до втрати чіткості досліджуваного поняття[1].

Зовсім іншу точку зору пропонує В. М. Бурлаков, який намагається наблизити кримінологічну характеристику злочину до схеми характеристики злочину в кримінальному праві (до структури елементів складу злочину), ігноруючи при цьому аналіз статистичних показників, які ні за яких умов не можуть впливати на вирішення питань кваліфікації злочину і призначення покарання. Інформація, зібрана за такою схемою, здебільшого набуває значення обставин, які необхідно доказувати при провадженні за кримінальною справою. Отже, запропонована схема складається з таких елементів: 1) особа злочинця; 2) причини та умови вчинення конкретного злочину; 3) заходи індивідуального запобігання злочину[2].

У свою чергу, В. Є. Емінов відносить до показників кримінологічної характеристики зовсім інші параметри: а) стан виду (групи) злочинів – суспільну небезпечність, обсяг, питому вагу цієї групи злочинів у масі всієї злочинності, інтенсивність, структуру, латентність, територіальний поділ; б) тенденції даного виду (групи) злочинів – динаміку, прогноз; в) характеристику наслідків злочинів цього виду (кількість потерпілих, розмір матеріальних і види моральних збитків)[3].

Також необхідно зазначити, що в кримінології сформувалася і така точка зору на поняття кримінологічної характеристики злочинів, за якої обсяг цього поняття охоплює тільки відомості про рівень, коефіцієнти, структуру та динаміку злочинів, описання особи тих, хто їх вчиняє, мотиви та цілі їх злочинної поведінки[4],

---

[1] Ястребов В. Б. К вопросу о понятии криминологической характеристики преступлений / В. Б. Ястребов // Вопр. борьбы с преступностью. – М. : Юрид. лит., 1982. – Вып. 37. – С. 16.

[2] Бурлаков В. Н. Криминологическая характеристика преступления / В. Н. Бурлаков // Рос. ежегодник уголов. права. – 2006. – № 1. – С. 198.

[3] Криминология : учеб. пособие / под общ. ред. В. Е. Эминова. – М. : ИНФРА-М – НОРМА, 1997. – С. 34.

[4] Див.: Кримінологія: Особлива частина : навч. посіб. / за ред. І. М. Даньшина. – Х. : Право, 1999. – С. 8–9; Кримінологія : підручник / за заг. ред. О. М. Джужи. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 401; Головкін Б. М. Кримінологічні проблеми

тобто нові відомості про справжній стан явища, повні та точні знання про нього для ефективної і науково обґрунтованої боротьби з конкретними злочинами[1].

Убачається, що так зване звужене розуміння вказаного поняття є більш точним. На думку М. Г. Колодяжного, яка цілком відповідає і нашій позиції, обсяг поняття «кримінологічна характеристика злочинності (злочинів)» повинен охоплювати сукупність значущих статистично-динамічних кількісних показників (рівень, динаміка, коефіцієнти, латентність), характерологічні якісні показники (структура за певними усталеними ознаками, «географія», ціна), а також відомості про особу злочинця за деякими визначеними рисами. Щодо причин та умов злочинів, а також заходів, які стосуються їх запобігання, то ці проблеми є самостійними і виходять за межі поняття «кримінологічна характеристика»[2].

Невід'ємним етапом у створенні кримінологічної характеристики будь-якого виду злочинних проявів є аналіз кількісно-якісних показників, або статистичний аналіз його стану[3], оскільки пізнання якісних та кількісних характеристик злочинності, з'ясування їх сутності, закономірностей зміни є важливим компонентом вивчення злочинності як соціального явища, що необхідно для планування та управління боротьбою з нею на наукових засадах. У злочинності виявляються суттєві риси окремих злочинів. Випадкові ж ознаки, що мають значення для конкретних злочинів, втрачають своє значення, «розмиваються» на рівні загальної злочинності[4].

умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень, що вчиняються у сімейно-побутовій сфері / Б. М. Головкін. – Х. : Нове слово, 2004. – С. 11; Кальман А. Г. Понятийный аппарат современной криминологии (терминологический словарь) / А. Г. Кальман, И. А. Христич ; под ред. В. В. Голины. – Харьков : Гимназия, 2005. – С. 95.

[1] Василевич В. Поняття кримінологічної характеристики насильницьких злочинів / В. Василевич // Право України. – 1997. – № 12. – С. 83.

[2] Колодяжний М. Г. Насильницькі вимагання майна в Україні: кримінологічна характеристика, детермінація та запобігання : монографія / М. Г. Колодяжний ; за ред. В. В. Голіни. – Х. : Кроссроуд, 2010. – С. 35.

[3] Батиргареєва В. С. Рецидивна злочинність в Україні: соціально-правові та кримінологічні проблеми : монографія / В. С. Батиргареєва. – Х. : Право, 2009. – С. 155.

[4] Див.: Курс советской криминологии: Предмет. Методология. Преступность и её причины. Преступник / под ред. В. Н. Кудрявцева, И. И. Карпеца, Б. В. Ко-

Зміст категорії «якість» у кримінологічному значенні, по-перше, включає видове різноманіття злочинних проявів у певному просторово-часовому вимірі, по-друге, відбиває в цілому системність явища злочинності разом із характеристикою її структури, різних частин, процесів сталості або, навпаки, мінливості, зв'язків між окремими видами злочинних проявів тощо.

Водночас категорія «кількість» у кримінологічному значенні – це зовнішня просторово-часова властивість злочинності, що характеризує величину злочинності у просторі в той чи інший проміжок часу, її розвиток у часі з огляду на темпи росту й приросту та ін.[1]

До основних кількісних показників кримінологи відносять, як правило, рівень (або стан) злочинності (абсолютний показник) та коефіцієнти злочинності (відносні показники)[2]. Рівень злочинності традиційно визначається як кількість злочинів, зареєстрованих на певній території за певний час, і кількість виявлених осіб, які вчинили злочини на певній території за певний час[3].

Основним джерелом інформації для визначення рівня злочинності іноземців та осіб без громадянства слугують статистичні звіти Міністерства внутрішніх справ України та Державної судової адміністрації України. Так, за офіційними статистичними даними МВС України, кількість злочинів загальнокримінальної спрямованості, вчинених іноземними громадянами, у 2008 р. становила 2 788 діянь, у 2009 – 2 998, у 2010 – 3 524, у 2011 – 3 778, у 2012 (по 20 листопада 2012 р.) – 3 369 діянь (після на-

робейникова. – М. : Юрид. лит., 1985. – С. 152; Правовая статистика : учебник / И. П. Игошин, Н. Н. Кондрашков, С. С. Остроумов, Е. А. Павловский и др. ; под ред. З. Г. Яковлева. – М. : Юрид. лит., 1986. – С. 5–6.

[1] Батиргареєва В. С. Рецидивна злочинність в Україні: соціально-правові та кримінологічні проблеми : монографія / В. С. Батиргареєва. – Х. : Право, 2009. – С. 156.

[2] Див.: Даньшин И. Н. Преступность: понятие и общая характеристика, причины и условия : учеб. пособие / И. Н. Даньшин. – Киев : УМК ВО, 1988. – С. 19; Александров Ю. В. Кримінологія : курс лекцій / Ю. В. Александров, А. П. Гель, Г. С. Семаков. – К. : МАУП, 2002. – С. 52–53; Антонян Ю. М. Криминология. Избранные лекции / Ю. М. Антонян. – М. : Логос, 2004. – С. 56–57.

[3] Александров Ю. В. Кримінологія : курс лекцій / Ю. В. Александров, А. П. Гель, Г. С. Семаков. – К. : МАУП, 2002. – С. 52.

буття чинності новим Кримінальним процесуальним кодексом України 2012 р. відбулися зміни у статистичному обліку МВС України), що в середньому складає 0,7 % від загальної кількості зареєстрованих злочинів[1]. Щодо статистики злочинів, учинених особами без громадянства, то необхідно зазначити, що окремо ці діяння не обліковуються, вони охоплюються статистичними показниками злочинності іноземців.

Статистичні звіти МВС України також містять інформацію щодо кількості іноземців та осіб без громадянства, які вчинили злочин на території України протягом зазначеного періоду: у 2008 р. цей показник складав 1 722 особи, у 2009 – 1 727, у 2010 – 2 134, у 2011 – 2 651, у 2012 (по 20 листопада 2012 р.) – 2 298 осіб[2]. Але у звітах МВС України мова йде лише про «осіб, які вчинили злочини», а не про злочинців у повному обсязі цього поняття, оскільки особа вважається невинною, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. З цього приводу цікавою є думка О. М. Литвака, який зазначив, що статистично підозрювані та обвинувачені можуть лише умовно вважатися такими, що вчинили злочини, оскільки йдеться про кримінологічний аналіз злочинності, а вона складається з двох компонентів – злочинів та людей, що їх вчинили. Розслідування кримінальних проваджень та судовий процес тривають іноді роками. Багато з тих, хто винен, не потрапляють до суду з різних причин. Тому кількість засуджених протягом року не повністю відбиває людську сторону злочинності саме цього року[3]. Для підтвердження наведеної тези розглянемо у табл. 1 дані статистичних звітів Державної судової адміністрації України за аналогічний період щодо кількості засуджених громадян інших держав та осіб без громадянства (до речі, у звітах ДСА України ці категорії осіб розрізняються):

---

[1] Див.: Статистика МВС. Стан та структура злочинності в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://mvs.gov.ua. – Заголовок з екрана.

[2] Там само.

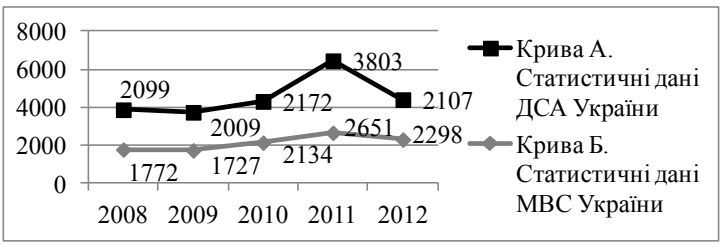
[3] Литвак О. М. Держава і злочинність : монографія / О. М. Литвак. – К. : Атіка, 2004. – С. 41.

Таблиця 1

Кількість засуджених громадян інших держав та осіб без громадянства за 2008–2012 рр.[1]

Рік	Громадяни інших держав	Особи без громадянства	Усього
2008	1 681	418	2 099
2009	1 631	378	2 009
2010	1 741	431	2 172
2011	1 500	2 303	3 803
2012	1 667	440	2 107

Отже, показники МВС України та ДСА України значно відрізняються, незважаючи навіть на те, що статистичний звіт МВС України закінчується 9 місяцями 2012 р. Для кращого наочного порівняння цих даних звернемося до рисунка:

Кількість іноземців та осіб без громадянства, які вчинили злочин (за статистичними даними МВС України) та яких було засуджено (за статистичними даними ДСА України) у 2008–2012 рр.

Таким чином, проаналізувавши дані, наведені на рисунку, можна зробити висновок, що хоча статистичні звіти МВС України та ДСА України відрізняються за своїми кількісними показниками, загалом із 2008 по 2011 р. кількість осіб, які мають громадянство іншої держави або є особами без громадянства, мала тенденцію до

[1] Надано за даними Державної судової адміністрації України. Форма 7.

збільшення (лише з невеликим зменшенням у 2009 р.). У 2012 р. спостерігається деякий спад цього показника, що можна пояснити відсутністю статистичних відомостей за повний календарний рік у 2012 р. у зв'язку зі зміною форм статистичної звітності, латентністю злочинів, учинених іноземцями та особами без громадянства, їх високою мобільністю на території України тощо.

У середньому на іноземців та осіб без громадянства за ці роки в загальній кількості виявлених осіб, за статистичними даними МВС України, припадає 1 %[1].

Важливою складовою кримінологічної характеристики злочинності є її динаміка – рух злочинності в часі, яка є кількісно-якісним показником[2]. Отже, проаналізуємо динаміку кількості зареєстрованих злочинів і кількості осіб, учинених іноземцями та особами без громадянства, за 2008 р. – 9 місяців 2012 р. (табл. 2):

Таблиця 2

Динаміка кількісних показників злочинності іноземців та осіб без громадянства за 2008 р. – 9 міс. 2012 р.[3]

Рік	Динаміка кількості злочинів в Україні	Динаміка кількості злочинів, учинених іноземцями та особами без громадянства	Динаміка кількості осіб, які вчинили злочин в Україні	Динаміка кількості іноземців та осіб без громадянства, які вчинили злочин в Україні
2008	–	–	–	–
2009	13,1 %	3,8 %	2,1 %	0,3 %
2010	15,2 %	17,5 %	6,7 %	23,6 %
2011	12,3 %	7,2 %	–0,4 %	24,2 %
2012	–6,6 %	–5,1 %	–6,9 %	–6,6 %

[1] Див.: Статистика МВС. Стан та структура злочинності в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://mvs.gov.ua. – Заголовок з екрана.

[2] Антонян Ю. М. Криминология. Избранные лекции / Ю. М. Антонян. – М. : Логос, 2004. – С. 56.

[3] У табл. 2 використано дані МВС України, які обчислені ланцюговим способом (див.: Статистика МВС. Стан та структура злочинності в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://mvs.gov.ua. – Заголовок з екрана).

Таким чином, із даних, наведених у табл. 2, до 2011 р. чітко простежується поступове збільшення показників злочинності іноземців та осіб без громадянства на фоні зростання злочинності в Україні взагалі. Факт зниження таких показників у 2012 р. можна цілком пояснити більш коротким звітним періодом через зміни у статистичній звітності МВС України. Адже імміграційні потоки до України, як уже зазначалося вище, з кожним роком все посилюються, і новоприбулі «українці» нерідко приїздять далеко не із законними цілями, підриваючи таким чином основи національної безпеки держави. Яскравим прикладом злочинної імміграції є гучна справа за обвинуваченням А. Дікаєва, який разом із групою співучасників нелегально прибув до України з Російської Федерації для вбивства замовленої особи. Цей випадок сколихнув у свій час ЗМІ не лише Одеської області (на території якої він частково здійснював свою злочинну діяльність), а й усієї України[1]. І хоча подібні гучні випадки всебічно не характеризують злочинність іноземців в Україні, проте вони викликають певне занепокоєння.

У наш час і в Західній Європі, і в РФ вже неодноразово висловлювалася думка щодо загрози міграції національній безпеці держави. Це твердження в повній мірі відноситься й до України, оскільки динаміка злочинності іноземців та осіб без громадянства має тенденції до подальшого зростання, а міжнародні міграційні процеси зупинити неможливо.

Важливим елементом кримінологічної характеристики злочинності іноземців та осіб без громадянства є її структура (якісний показник), якій і буде присвячено наступні статті автора.

---

[1] Архів Приморського районного суду м. Одеси за 2012 рік; В Одессе банда Дикаева планировала убийство «вора в законе» [Электронный ресурс]. – 06.10.2011. – Режим доступа: http://www.bagnet.org/news/investigations/161233. – Загл. с экрана; Новые подробности кровавого штурма банды Дикаева в Одессе: киллеры ехали за миллионом долларов [Электронный ресурс]. – 3 января 2013. – Режим доступа: 21http://www.segodnya.ua/regions/odessa/Novye-podrobnosti-krovavogo-shturma-bandy-Dikaeva.-v-Odesse-killery-ehali-za-millionom-dollarov.html. – Загл. с экрана.

В статье рассмотрено несколько научных подходов к понятию «криминологическая характеристика преступлений». Проанализированы такие элементы криминологической характеристики преступности иностранцев и лиц без гражданства, как уровень и динамика.

The article is dedicated to different scientific viewpoints on «criminological characteristic of crime» concept and immigrant and noncitizen crime rates.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем запобігання злочинності НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України (протокол № 11 від 11 вересня 2013 р.).
Рецензент – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України ***В. В. Голіна****.*

УДК 343.988

Ю. О. Оберемко, молодший науковий співробітник сектору дослідження проблем злочинності та її причин Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків

НАУКОВІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «ЛАТЕНТНА ВІКТИМНІСТЬ»

Стаття присвячена аналізу наукових підходів зарубіжних та вітчизняних вчених до визначення поняття «латентна віктимність».

Ключові слова: *жертва злочину, латентність, віктимність, віктимізація, причини латентної віктимності.*

Постановка проблеми. У кримінологічній літературі наголошується на тому, що злочинність може бути розглянута лише за допомогою аналізу інформації про всі складові елементи, які її утворюють (злочини, злочинці, потерпілі)[1]. Але, на жаль, на сьогодні практика свідчить, що загальні уявлення про злочинність у цілому засновуються перш за все на двох основних показниках: даних про кількість вчинених злочинів на території держави та кількість осіб, які їх вчинили. При цьому поза увагою залишаються відомості про потерпілих від злочинних посягань. Відсутність таких відомостей негативно позначається на ефективності застосування запобіжних заходів, спрямованих на зниження рівня злочинності. Віктимологічні дослідження, які останнім часом перебувають у центрі уваги багатьох учених-кримінологів, мають вагоме значення для розробки нових методів запобігання злочинності, оскільки їх об'єктом виступають усі жертви злочинів: як ті, що враховуються офіційною статистикою, так і ті, що залишаються латентними[2]. Проблема латентних жертв злочинів або латентної

[1] Боков А. В. Организация борьбы с преступностью : монография / А. В. Боков. – М. : ЮНИТИ-ДАНА : Закон и право, 2003. – С. 72.

[2] Вишневецкий К. В. Криминогенная виктимизация социальных групп в современном обществе : монография / К. В. Вишневецкий ; под ред. С. Я. Лебедева. – М. : ЮНИТИ-ДАНА : Закон и право, 2010. – С. 7.

© Оберемко Ю. О., 2013

віктимності на сьогодні є досить актуальною та становить предмет дослідження багатьох вітчизняних і зарубіжних учених.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До зарубіжних учених, які приділяли увагу питанням віктимології, можна віднести: Б. Мендельсона, Г. Гентінга, Р. Гассера, Е. Вольфганга. Також особу потерпілого у своїх працях досліджували такі російські вчені, як: Л. Франк, Д. Рівман, В. Рибальська, В. Мінська, В. Полубінський, О. Смирнов та ін. Проблему латентної злочинності розглядали у своїх працях: Г. Забрянський, А. Алексєєв, Р. Акутаєв, К. Горяінов, А. Конєв, В. Лунєєв. Разом із тим аналіз наукових публікацій показав, що дослідження поняття «латентна віктимність» в Україні має лише постановочний характер.

Формулювання цілей. Метою статті є аналіз наукових підходів як зарубіжних, так і вітчизняних учених до визначення поняття «латентна віктимність».

Виклад основного матеріалу. Поняття «латентна віктимність» утворюється на межі двох самостійних кримінологічних термінів: «латентність» та «віктимність». В енциклопедичних словниках термін «латентність» (від лат. *latentis*) означає – «скритий», «невідомий» і розглядається як властивість об'єктів або процесів, що знаходяться у прихованому стані та не проявляють себе відповідним чином[1]. Із позиції наук кримінально-правового циклу латентність розуміється як невідомість злочину[2]. У кримінологічній літературі традиційно застосовується визначення *латентна злочинність*. Під останньою розуміють сукупність фактично вчинених, проте не виявлених або таких, що внаслідок певних обставин не стали відомими правоохоронним і судовим органам, злочинів, відомості про які у зв'язку з цим не знаходять відображення в даних офіційної статистичної звітності[3]. Поряд із цим вчені, досліджуючи явище латентної злочинності, наголошують на тому, що цим визначенням

[1] Латентность [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ru.wikipedia.org. – Загл. с экрана.

[2] Смирнов А. В. Латентная преступность в России : учеб. пособие / А. В. Смирнов. – М. : Юрлитинформ, 2013. – С. 14.

[3] Оболенцев В. Ф. Актуальні проблеми латентної злочинності : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08 / В. Ф. Оболенцев ; Нац. юрид. акад. України. – Х., 2001. – С. 5.

можуть охоплюватися і кількість невиявлених злочинців, незареєстровані збитки від злочинних посягань, жертви злочинів[1]. К. В. Вишневецький, розглядаючи питання криміногенної віктимізації соціальних груп, зазначає: «Розуміння злочину як складного процесу взаємовідносин різних суб'єктів діяльності вимагає обов'язкового аналізу феномену жертви та її соціального середовища». І далі: «Якщо питання індивідуальної профілактики вимагають дослідження жертв злочинів на індивідуальному рівні, то питання соціальної профілактики ґрунтуються на малодослідженій проблематиці віктимності та віктимізації соціальних груп»[2]. Саме осмислення таких понять, як «віктимність» та «віктимізація», має суттєве значення, оскільки від їх змісту залежить вирішення поставленого дослідницького завдання.

До *зарубіжних учених*, які займалися дослідженням таких понять, слід віднести Г. Гентінга та Б. Мендельсона. В основоположній для теорії віктимології праці «Злочинець і його жертва» Г. Гентінг розглядає віктимогенну схильність соціальних груп. При цьому жертви, відповідно до поділу Г. Гентінга, відповідали типам віктимності, в основу яких були покладені соціальні, психологічні або біологічні властивості особи[3]. Наприкінці 40-х – на початку 50-х рр. XX ст. Б. Мендельсоном при розробці класифікації жертв злочинів вперше до наукового обігу було введено термін «віктимізація». Під останньою розуміють процес перетворення особи або групи осіб у реальну жертву або жертви злочину, а також результат такого процесу[4]. У подальшому у центрі уваги зарубіжних віктимологічних досліджень перебували питання впливу провокуючої поведінки жертви на обстановку вчинення злочину, ролі правоохоронних органів у захисті прав потерпілих від злочинних посягань,

[1] Теоретические основы исследования и анализа латентной преступности / под ред. С. М. Иншакова. – М. : ЮНИТИ-ДАНА : Закон и право, 2012. – С. 44.

[2] Вишневецкий К. В. Криминогенная виктимизация социальных групп в современном обществе : монография / К. В. Вишневецкий ; под ред. С. Я. Лебедева. – М. : ЮНИТИ-ДАНА : Закон и право, 2010. – С. 37.

[3] Там само. – С. 42–43.

[4] Методика кримінологічного аналізу злочинності в Україні / О. М. Джужа, О. Г. Кулик, В. В. Василевич та ін. ; за заг. ред. О. М. Джужи. – К. : КНУВС, 2006. – С. 142.

відшкодування завданих збитків постраждалим особам, проблеми віктимізації особи та суспільства в цілому.

Вирізняються певною своєрідністю *наукові погляди вітчизняних учених* на поняття «віктимність» та «віктимізація». Уперше на пострадянському просторі термін «віктимність» був застосований Л. В. Франком. Він розглядав віктимність як суб'єктивну здатність особи при певних обставинах стати жертвою злочину. Дуже схоже за змістом визначення «віктимності» запропонував В. І. Полубінський. На його думку, віктимність – це «...властивість людини, зумовлена її соціальними, психологічним або біофізичними особливостями (їх сукупністю), які сприяють у певній життєвій ситуації формуванню умов та виникненню можливості заподіяння їй шкоди протиправними діями»[1]. Як бачимо, учені пов'язують «стан віктимності» виключно із суб'єктивними властивостями індивіда. У свою чергу, Д. В. Рівман займає протилежну позицію. З його точки зору, «віктимність» характеризується *об'єктивно притаманною особі* можливістю при певних обставинах стати жертвою злочину[2]. Іншими словами, мова йде про *потенційність* як властивість віктимності[3], що може бути як реалізована, так і залишатися нереалізованою або прихованою, тобто латентною. До такої теорії віктимності Д. В. Рівмана приєднуються ще низка вчених-кримінологів, серед яких К. В. Вишневецький та С. Я. Лебедєв. Їх концепція ґрунтується переважно на співвідношенні реалізованої та потенційної віктимності. На думку вчених, для реального перетворення віктимної особи на жертву злочину її властивості повинні бути доповнені виникненням відповідної криміногенної ситуації[4].

Поряд із дослідженням поняття «віктимність» звернемо увагу на похідне від нього поняття «віктимізація». Як зазначалося нами

[1] Полубинский В. И. Правовые основы учения о жертве преступления / В. И. Полубинский. – Горький, 1979. – С. 32–33.

[2] Ривман Д. В. О некоторых понятиях криминальной виктимологии / Д. В. Ривман // Виктимологические проблемы борьбы с преступностью. – Иркутск, 1982. – С. 17–27.

[3] Вишневецкий К. В. Криминогенная виктимизация социальных групп в современном обществе : монография / К. В. Вишневецкий ; под ред. С. Я. Лебедева. – М. : ЮНИТИ-ДАНА : Закон и право, 2010. – С. 72.

[4] Там само. – С. 75.

раніше, віктимізація – це процес *перетворення особи або групи осіб на жертву (жертви)* злочину. Свого часу Д. В. Рівман наголошував на тому, що віктимізація – це *лише процес реалізації віктимності* особи впродовж злочинного посягання проти неї[1]. Інші вчені дотримуються думки, що віктимізація *охоплює собою всіх потерпілих від злочинних посягань*, як зареєстрованих, так і латентних, незалежно від ступеня віктимності[2].

Російські вчені, досліджуючи проблеми латентної злочинності під керівництвом С. М. Іншакова, використовують термін *«латентна віктимізація»,* під яким розуміють сукупність незареєстрованих жертв злочинів[3]. Зауважимо, що термін «латентна віктимізація» вперше був запропонований Г. І. Забрянським у 80-х рр. XX ст. Досліджуючи латентних потерпілих від злочинів, учений зазначав: «Відомо, що одним із факторів латентності є неповідомлення громадянами про злочини, жертвами яких вони стали. Іншими словами, мова йде про латентну віктимізацію – явище, яке може визначати рівень латентності злочинності...»[4].

У сучасній кримінологічній літературі поняття «латентна віктимність» ототожнюється з поняттям «латентна жертва» злочину. Вважаємо, що кожен потерпілий – жертва злочину, але, як відомо, не всі жертви злочинів ураховуються у статистиці як потерпілі. Існування значної кількості латентних злочинів породжує відповідно існування і латентних жертв злочинів, або латентної віктимності[5]. Більшість учених дотримуються думки, що латентна жертва – це особа, яка вже фактично постраждала від злочину, але з якихось

---

[1] Ривман Д. В. О некоторых понятиях криминальной виктимологии / Д. В. Ривман // Виктимологические проблемы борьбы с преступностью. – Иркутск, 1982. – С. 15–24.

[2] Франк Л. В. Потерпевший от преступления и проблемы развития отечественной виктимологии / Л. В. Франк. – Душанбе : Ирфон, 1977. – С. 109.

[3] Смирнов А. В. Латентная преступность в России : учеб. пособие / А. В. Смирнов. – М. : Юрлитинформ, 2013. – С. 17.

[4] Забрянский Г. И. Городская и сельская виктимизация: сходство и различия / Г. И. Забрянский // Виктимологические проблемы борьбы с преступностью. – Иркутск, 1988. – С. 47.

[5] Христич І. О. Сучасній стан латентної віктимності в Україні / І. О. Христич // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого» : міжвід. республік. зб. / за заг. ред. В. Я. Тація. – 2012. – № 4 (11). – С. 196–203.

причин цей факт залишився невиявленим, прихованим від обов'язкового статистичного обліку. Тому до латентних жертв у цьому випадку вчені відносять і тих потерпілих, які мають право вибору – повідомляти чи не повідомляти про злочин, учинений проти них[1]. Іншими словами, особа самостійно вирішує питання, в якому статусі їй перебувати: чи *офіційно визнаним потерпілим злочину,* чи *залишатися латентною жертвою* внаслідок якихось особистих причин. На нашу думку, найбільш повне та науково обґрунтоване визначення латентної жертви сформулював Б. М. Головкін. Так, учений під *латентною жертвою злочину* визнає невідому для уповноважених органів державної влади фізичну або юридичну особу, якій фактично заподіяно шкоду злочинним посяганням, а також відому особу, яка не має офіційного статусу потерпілого[2]. У даному визначенні наголошується на наявності двох обов'язкових ознак: *невідомість* та *невизнання* особи потерпілою. Окрім того, цікавою є позиція щодо встановлення моменту виникнення та припинення стану латентності жертви злочину. Моментом виникнення, на його думку, є фактичне заподіяння шкоди об'єкту злочинного посягання, а моментом припинення – «…правова легалізація постраждалої особи шляхом її встановлення та визнання потерпілим у кримінальному провадженні»[3].

Для будь-якого явища характерні причини його виникнення та існування. Причиною існування *природної латентної віктимності* є передусім незвернення громадян, які стали жертвами злочинів, до правоохоронних органів за захистом своїх прав. *Мотивів*, через які потерпілі перебувають у «стані бездіяльності» та не звертаються до правоохоронних органів, існує багато. Серед них найбільш поширеними є такі: 1) зневіра у спроможність правоохоронних органів

[1] Моісеєв Є. М. Проблеми кримінальної віктимології (кримінологічний, психологічний та пенітенціарний аспекти) : монографія / Є. М. Моісеєв, О. М. Джужа. – К. : НВТ «Правник» – НАВСУ, 1998. – С. 18.

[2] Головкін Б. М. Поняття латентної жертви злочину у віктимології / Б. М. Головкін // Державна політика у сфері захисту прав потерпілих від кримінальних правопорушень в Україні : матеріали «круглого столу», 25 квіт. 2013 р. / редкол.: В. І. Борисов (голов. ред.), Б. М. Головкін (заст. голов. ред.) та ін. – Х. : Право, 2013. – С. 74–77.

[3] Там само. – С. 75.

відновити порушені права, знайти та покарати винних; 2) оцінка вчиненого правопорушення як незначного та наявна можливість захистити свої права самостійно без залучення відповідних органів; 3) мотиви особистих переконань (осуд з боку інших членів суспільства, сором, страх перед помстою та ін.)[1].

У свою чергу, існування *штучної латентної віктимності* пов'язане із недоліками діяльності правоохоронних органів, а саме: 1) кадровою неукомплектованістю органів внутрішніх справ і, як наслідок, перевантаженістю особового складу та низькими показниками розкриття злочинів; 2) неналежним матеріально-технічним забезпеченням правоохоронних органів (передусім низька заробітна плата), що призводить до відсутності зацікавленості у співробітників працювати на «високі показники»; 3) свідоме приховування працівниками правоохоронних органів відомостей про вчинені злочини з метою зниження кількості нерозкритих злочинів та створення уявного благополуччя їх роботи[2].

Висновки. Віктимологічні дослідження, зокрема дослідження латентних жертв злочинів, дозволять виявити ті фактори та умови, що впливають на поширення злочинності в суспільстві, та розробити науково обґрунтовану систему віктимологічного запобігання злочинам.

В статье проанализированы научные подходы зарубежных и отечественных ученых к понятию «латентная виктимность».

The article analyzes the scientific approaches to foreign and domestic scientists to the concept of «latent victimization».

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем злочинності та її причин НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України (протокол № 7 від 6 вересня 2013 р.).
Рецензент – доктор юридичних наук, професор ***Б. М. Головкін****.*

[1] Горяинов К. К. Латентная преступность в России: результаты исследования и меры борьбы / К. К. Горяинов // Латентная преступность: познание, политика, стратегия. – М., 1993. – С. 24–26.

[2] Там само. – С. 27.

УДК 343.985

Г. І. Резнікова, аспірант лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків

ПРОФЕСІЙНА ТАЄМНИЦЯ: ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ ТА ВИДИ

У статті аналізується поняття та природа професійної таємниці. Досліджуються загальні ознаки професійної таємниці та її різновиди.

Ключові слова: *інформація, професійна таємниця, ознаки професійної таємниці, види професійної таємниці.*

Актуальним завданням сьогодні є забезпечення правоохоронних органів науково обґрунтованими методичними рекомендаціями з розкриття та розслідування злочинів щодо розголошення професійних таємниць. Вирішення такого завдання передбачає, по-перше, розробку криміналістичної класифікації злочинців щодо розголошення професійних таємниць; по-друге, формування криміналістичної характеристики злочинів щодо розголошення професійних таємниць, як основи методики розслідування окремих видів (груп) злочинів. Проте вирішення будь-якого наукового завдання передбачає встановлення сутності об'єкта наукового дослідження, тобто категорії «професійна таємниця».

Сьогодні термін «таємниця» позначає більше тридцяти різновидів інформації з обмеженим доступом. В усьому різноманітті існуючих таємниць особливе місце посідають «професійні» таємниці. Проте серед науковців немає єдності щодо змісту поняття «професійна таємниця», її ознак та видів. Отже, визначення змісту поняття «професійна таємниця», встановлення його суттєвих ознак є необхідною передумовою формування криміналістичної характеристики злочинів щодо розголошення професійних таємниць.

© Резнікова Г. І., 2013

Великий тлумачний словник сучасної української мови надає таке визначення таємниці: «1) те, що приховується від інших, відоме не всім, секрет; те, що не підлягає розголошенню; відомості, знання про щось, способи досягнення чого-небудь, невідомі іншим; 2) те, що не пізнане, не стало відомим або ще не доступне пізнанню; прихована внутрішня сутність явища, предмета; прихована причина»[1]. Таємниця є явищем правової дійсності, яке можна дослідити у трьох аспектах, зокрема: 1) як певну інформацію обмеженого доступу, з приводу якої існують певні правовідносини; 2) таємниця як сукупність правових норм, що регулюють певні відносини в інформаційній сфері (правовий інститут); 3) як вид правового режиму інформації[2].

Перший аспект – таємниця як конкретна інформація, з приводу якої складаються певні правовідносини. Визначення таємниці як певного роду інформації пропонує В. А. Мазуров. Так, під таємницею автор розуміє конфіденційні та секретні відомості приватного життя громадян, які охороняються законом у підприємницькій, фінансовій, політичній, економічній, військовій та інших сферах життя, відомі або довірені певному колу осіб унаслідок виконання ними професійних, службових та інших обов'язків, незаконне одержання, використання, розголошення яких заподіює шкоду або створює загрозу заподіяння шкоди правам та законним інтересам громадян, суспільства, держави і тягне за собою настання відповідальності винних осіб згідно з чинним законодавством[3]. Автор поділяє інформацію на два різновиди – конфіденційну та секретну. Проте сам термін «секретний» є рівнозначним терміну «таємний» та вживається для позначення одного явища – таємниці. В. Г. Лісогор зазначає, що поняття «таємниця», «конфіденційна інформація»[4],

[1] Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : Перун, 2002. – С. 1426.

[2] Огородов Д. В. Правовые отношения в информационной сфере : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.14 / Д. В. Огородов ; Рос. акад. наук ; Ин-т государства и права. – М., 2002. – С. 132.

[3] Мазуров В. А. Тайна: государственная, коммерческая, банковская, частной жизни. Уголовно-правовая защита : учеб. пособие / В. А. Мазуров. – М. : Дашков и Ко, 2003. – С. 13.

[4] Конфіденційність (англ. confidentiality, privacy) – властивість не підлягати розголосові; довірливість, секретність, суто приватність.

«секрет»[1] рівнозначні. Але при цьому автор наголошує, що відмінність між таємницею та конфіденційною інформацією полягає у тому, що в юридичній науці таємниця означає ще й правовий режим інформації[2]. Особливість конфіденційної інформації полягає в тому, що не змінюючи свого фактичного змісту, вона може одночасно належати до різних категорій відомостей з обмеженим доступом, відносно яких установлені особливі правові режими використання та захисту інформації[3]. Наприклад, персональні дані про фізичну особу одночасно можуть належати до предметної частини різних таємниць і захищатись різними правовими режимами (державної, службової, професійної таємниці). Проведене анкетування слідчих та оперативно-розшукових працівників МВС України, СБУ, прокуратури свідчить, що опитані респонденти вважають персональні дані осіб (підозрюваних, потерпілих, свідків) інформацією, яка належить до таємниці слідства (86 %). Опитані банківські працівники відносять персональні дані клієнта банку до банківської таємниці (100 % респондентів). Отже, варто погодитись із зауваженнями, зробленими В. Ю. Шепітьком, що за своєю сутністю конфіденційна інформація є різновидом такого правового інституту, як таємниця[4].

Другий аспект – таємниця як сукупність правових норм, що регулюють певні відносини в інформаційній сфері (правовий інститут). І. В. Смолькова наголошує, що таємниця виникає в двох галузях суспільного життя – соціальній та правовій, що дає підстави визнати її соціально-правовим інститутом. Розглядаючи таємницю як явище правової сфери, Ю. С. Пилипенко зазначає, що таємниця є правовим явищем та правомірною забороною доступу до інформації, несанкціоноване отримання якої або розголошення чи інше

[1] Секрет (від франц. secret) – особливий, окремий, таємний, прихований.

[2] Лісогор В. Г. Криміналістичне забезпечення збереження таємниці досудового слідства : наук.-практ. посіб. / В. Г. Лісогор. – Д. : Юрид. акад. МВС України, 2005. – С. 9.

[3] Рожнов А. А. Уголовно-правовая охрана профессиональной тайны : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08 / А. А. Рожнов ; Казан. гос. ун-т. – Казань, 2002. – С. 12.

[4] Шепітько В. Ю. Вибрані твори / Избранные труды / В. Ю. Шепітько. – Х. : Вид. агенція «Апостіль», 2010. – С. 67.

використання може завдати шкоди учасникам правовідносин, які існують із приводу таємниці[1].

Третій аспект – таємниця як вид правового режиму інформації. Правовий режим конфіденційної інформації передбачає її захист не лише від розголошення, а й від іншого неправомірного використання[2]. Одна й та сама інформація може одночасно охоронятися кількома правовими режимами. Тобто одна й та сама інформація, додатково до першого, набуває другий (третій і т. д.) правовий режим таємниці. Особливо такий процес спостерігається на прикладі професійної таємниці, коли її існування може додатково супроводжуватись режимом захисту службової таємниці.

Узагальнюючи позиції учених щодо природи професійної таємниці, умовно можна виокремити два шляхи вирішення зазначеної проблеми. **Перший підхід** – професійна таємниця розглядається у *широкому розумінні* як матеріали, документи, інші відомості, якими користується особа у процесі та у зв'язку з виконанням своїх професійних обов'язків, що забороняється розголошувати у будь-якій формі[3]. В юридичній енциклопедії «професійна таємниця» визначається як узагальнена назва відомостей (переважно з обмеженим доступом), якими володіє особа у зв'язку зі здійсненням нею професійної діяльності й розголошення яких заборонено. В Україні такими є відомості, що становлять адвокатську, банківську, лікарську, комерційну, нотаріальну, службову таємниці, таємницю листування, телефонних розмов, поштових відправлень та інших повідомлень, таємницю усиновлення (удочеріння) тощо. За такою логікою різновидом професійної таємниці є службова. До неї належать відомості, якими користуються у процесі та у зв'язку з виконанням своїх службових обов'язків особи, визначені законом службовими, тобто такими, що постійно чи тимчасово здійснюють функції представників влади, а також обіймають постійно чи тим-

[1] Пилипенко Ю. С. Общие теоретические аспекты института тайны / Ю. С. Пилипенко // Государство и право. – 2009. – № 7. – С. 19–24.

[2] Там само.

[3] Виноградова Г. Професійна таємниця в міжнародно-правових джерелах: окремі питання регулювання та використання в законодавстві України [Електронний ресурс] / Г. Виноградова. – Режим доступу: http://www.justinian.com.ua /print.php?id=2219. – Заголовок з екрана.

часово на підприємствах, в установах чи організаціях незалежно від форм власності посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських обов'язків, або виконують такі обов'язки за спеціальними повноваженнями[1]. Це відповідає постанові Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про хабарництво» № 5 від 26 квітня 2002 р., п. 1 абз. 6 якої встановлює, що працівники підприємств, установ, організацій, які виконують професійні (адвокат, лікар, вчитель тощо), виробничі (наприклад, водій) або технічні (друкарка, охоронник тощо) функції, можуть визнаватися службовими особами лише за умови, *що* ***поряд із цими функціями вони виконують організаційно-розпорядчі або адміністративно-господарські обов'язки***.

Другий підхід (*вузький*) підтримується науковцями, серед яких: І. Л. Бачило[2], Б. А. Кормич[3], В. М. Лопатін[4], А. А. Рожнов[5], І. В. Смолькова[6], О. О. Фатьянов[7]. На думку вчених, професійна таємниця – це охоронювана законом інформація, яка була довірена чи стала відома особі (утримувачу) виключно у зв'язку з виконанням своїх професійних обов'язків, не пов'язаних із державною та муніципальною службою, розголошення якої може спричинити збитки правам та законним інтересам іншої особи (дові-

---

[1] Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://cyclop.com.ua/content/view/1277/58/1/14/#26849. – Заголовок з екрана.

[2] Информационное право / под ред. И. Л. Бачило, В. Н. Лопатин, М. А. Федотов, Б. Н. Топорнина. – СПб. : Питер, 2001. – С. 538.

[3] Кормич Б. А. Інформаційна безпека: організаційно-правові основи : навч. посіб. / Б. А. Кормич. – К. : Кондор, 2004. – С. 177.

[4] Информационное право / под ред. И. Л. Бачило, В. Н. Лопатин, М. А. Федотов, Б. Н. Топорнина. – СПб. : Питер, 2001. – С. 538.

[5] Рожнов А. А. Уголовно-правовая охрана профессиональной тайны : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / А. А. Рожнов ; Казан. гос. ун-т. – Казань, 2002. – С. 14.

[6] Смолькова И. В. Проблемы охраняемой законом тайны в уголовном процессе : автореф. дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.09 / И. В. Смолькова ; Акад. управления МВД России. – М., 1998. – С. 23.

[7] Фатьянов А. А. Правовое обеспечение безопасности информации в Российской Федерации : учеб. пособие / А. А. Фатьянов. – М. : Изд. группа «Юрист», 2001. – С. 290.

рителя), що довірила ці відомості, які не є державною чи комерційною таємницею[1].

Таким чином, поширеною ознакою професійної таємниці є й те, що вона може належати «***особі, яка у зв'язку зі своїм професійним статусом отримала доступ до конфіденційних відомостей та не перебуває на державній чи муніципальній службі, оскільки у цьому випадку інформація має характер службової таємниці***». Професійна та службова таємниця, зауважує С. Л. Ємельянов, суттєво відрізняються за суб'єктним та об'єктним складом, умовами виникнення та режимом правового захисту. Утримувачем професійної таємниці є особа, що не перебуває на державній або муніципальній службі, якій певна інформація надана клієнтом – довірителем таємниці. І навпаки, службова таємниця – це конфіденційна інформація, що стала відомою державним органам та органам місцевого самоврядування тільки на законних підставах, у зв'язку з виконанням їх представниками службових обов'язків. На відміну від професійної таємниці, яку становить тільки «чужа» інформація, службова таємниця, окрім таємниці довірителя, може містити ще й службову інформацію[2]. Проте маємо певні застереження щодо такої позиції. Я. Д. Скиба наголошує, що сьогодні органи державної влади, взаємодіючи із зовнішнім середовищем (громадянами і підприємницькими структурами), отримують значну кількість інформації з обмеженим доступом, яку повинні зберігати у відповідному режимі. До неї належать персональні дані, інформація, яка складає комерційну, банківську, професійну таємницю. У зв'язку з цим зовсім невипадково, зазначає автор, що на практиці з'явився інститут податкової таємниці, який за своєю правовою природою є режимом захисту відомостей, що надходять у розпорядження податкових органів[3]. Тобто службова таємниця не набуває якогось особливого самостійного змісту, а слугує захисту

[1] Информационное право / под ред. И. Л. Бачило, В. Н. Лопатин, М. А. Федотов, Б. Н. Топорнина. – СПб. : Питер, 2001. – С. 535–539.

[2] Ємельянов С. Л. Стан та розвиток професійної таємниці в Україні / С. Л. Ємельянов // Право і безпека. – 2011. – № 5 (2). – С. 1–7.

[3] Скиба Я. Д. Теоретичні підходи до обґрунтування співвідношення службової інформації та службової таємниці / Я. Д. Скиба // Митна справа, Ч. 2, Кн. 2.– 2012. – № 4 (82). – С. 12.

іншої таємної інформації, що потрапила у сферу діяльності державних органів.

Визнаючи самостійність таких професійних таємниць, як банківська, нотаріальна, лікарська та ін., О. О. Кулініч зазначає, що виникає проблема: якщо мова йде про діяльність приватного нотаріуса, то виходить, що зберігання ним відомостей про свою професійну діяльність є професійною таємницею, а якщо розглядати діяльність державного нотаріуса, тоді автоматично його таємниця стає службовою. Розв'язання такої проблеми автор вбачає у тому, що інформація, визнана органами державної влади та місцевого самоврядування секретною та такою, що підлягає захисту, належатиме до змістовної частини службової таємниці, а та інформація, що стосується таємниць особистого життя громадян та передається до цих органів, є не більш ніж професійною таємницею зазначених осіб. Зберігання таємниці «чужої» та «власної» інформації є тим критерієм, що дозволить розмежувати всі діючі види таємниць[1]. На нашу думку, розмежування службової та професійної таємниці за критерієм ***перебування суб'єкта, якому довірена інформація, на державній або муніципальній службі*** є теоретично обґрунтованим та заслуговує на увагу. Проте варто враховувати й те, що на практиці трапляються випадки, коли певна професійна таємниця (на законних підставах) надається органам державної влади, і фактично одна й та сама інформація захищається одночасно як професійною, так і службовою таємницею. Законодавець же визначає професійну таємницю у широкому розумінні[2], тобто суб'єктом про-

[1] Кулініч О. О. Правова охорона конфіденційної інформації, що перебуває в режимі конфіденційної таємниці / О. О. Кулініч // Проблеми цивільного та господарського права. – 2008. – № 1. – С. 74–78.

[2] *Примітка. По-перше*, при визначенні поняття професійної таємниці законодавець дотримується широкого розуміння її природи, можливо внаслідок того, що у Законі України «Про державну службу» від 16 грудня 1993 р. № 3723-XII у ст. 1 установлюється, що державна служба в Україні – це **професійна діяльність осіб**, які займають посади в державних органах та їх апараті щодо практичного виконання завдань і функцій держави та одержують заробітну плату за рахунок державних коштів. Ці особи є державними службовцями і мають відповідні службові повноваження. Посада – це визначена структурою і штатним розписом первинна структурна одиниця державного органу та його апарату, на яку покладено встановлене нормативними актами коло службових повноважень. *По-друге*, у ст. 20 Закону

фесійної таємниці є особа, якій певна інформація стає відомою не лише у зв'язку з виконанням професійних обов'язків, а й додатково й службових. Отже, проаналізувавши позиції науковців та положення законодавства, ми дійшли висновку, що не заперечуючи теоретичної самостійності професійної та службової таємниць, необхідно констатувати їх тісний взаємозв'язок у практичному аспекті збереження інформації, що є предметом професійної таємниці. Розмежування таких таємниць є дещо умовним, що не дозволяє сформувати комплексний підхід до вирішення практичних проблем розкриття та розслідування розголошення професійних таємниць.

Ще однією ознакою професійної таємниці є те, що «***певні відомості були довірені чи стали відомі представнику відповідної професії у зв'язку з виконанням ним своїх професійних обов'язків»***[1]. Установлення правового режиму професійної таємниці, зазначає А. А. Рожнов, буде правомірним лише у випадках, коли отримання доступу до конфіденційної інформації зумовлено специфікою професії та є невід'ємним її елементом. Автор зазначає, що неправильно стверджувати про обов'язок дотримання професійної таємниці щодо осіб, які безпосередньо не здійснюють діяльність із надання відповідних послуг (медичних, юридичних та ін.), але є такими, що мають засновану на законі можливість ознайомитись із конфіденційними відомостями приватного чи комер-

---

України «Про Рахункову палату» від 11 липня 1996 р. № 315196-ВР говориться, що під професійною таємницею розуміють стан збереження матеріалів, документів, інших відомостей, якими *користуються посадові особи* Рахункової палати та особи, які залучаються до здійснення функцій Рахункової палати під час проведення перевірок, ревізій, обслідувань, і про які забороняється розголошувати у будь-якій формі до моменту прийняття рішення Рахункової палати. *По-третє*, згідно зі ст. 1 Закону України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг» від 12 липня 2001 р. № 2664-ІІІ професійною таємницею є матеріали, документи, інші відомості, якими користуються в процесі та у зв'язку з виконанням *своїх посадових обов'язків посадові особи державних органів,* що здійснюють регулювання ринків фінансових послуг, та особи, які залучаються до здійснення цих функцій, і які забороняється розголошувати у будь-якій формі до моменту прийняття рішення відповідним уповноваженим державним органом.

[1] Рожнов А. А. Уголовно-правовая охрана профессиональной тайны : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / А. А. Рожнов ; Казан. гос. ун-т. – Казань, 2002. – С. 16.

ційного характеру (наприклад, стажист, помічник нотаріуса)[1]. З таким твердженням важко погодитись тому, що розголошення певної інформації може спричинити настання негативних наслідків не лише тоді, коли безпосередньо розголошується суть проведеної консультації чи наданої допомоги, а й тоді, коли розголошується факт звернення певної особи, яка персонально ідентифікована. Слушно, на нашу думку, зазначає Л. О. Красавчикова, що громадянину, власне, байдуже, хто може бути «поширювачем» відповідної інформації, – слідчий чи студент, що проходить виробничу практику, нотаріус чи друкарка нотаріальної контори, лікар чи медсестра, посадова особа чи рядовий працівник установи. Суттєвим є лише одне: розповсюдження інформації щодо приватного життя громадянина є неприпустимим[2].

Ще однією з ознак професійної таємниці є, зокрема, «***заборона розповсюдження конфіденційної інформації, яка встановлена законом чи іншим нормативно-правовим актом»***. Заборона порушення конфіденційності інформації стосовно більшості видів професійної таємниці, констатує А. А. Рожнов, не має абсолютного характеру, оскільки нормативно-правовими актами передбачено цілу низку випадків, які зобов'язують носіїв відповідної інформації надати її у розпорядження уповноважених органів (наприклад, правоохоронних чи контролюючих) та їх посадовим особам. Лише адвокатська таємниця та таємниця сповіді підлягають безумовному дотриманню. Встановлена законом заборона, за загальним правилом, діє безстроково, тобто продовжує діяти після припинення безпосередніх відносин між суб'єктами, а також після смерті особи, через спілкування з якою представник відповідної професії став власником конфіденційної інформації[3].

Деякі вчені зазначають, що ознакою професійної таємниці є те, що «***інформація не відноситься до відомостей, що становлять державну таємницю»***[4]. С. М. Меркулова зазначає, що ознакою

[1] Рожнов А. А. Уголовно-правовая охрана профессиональной тайны : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / А. А. Рожнов ; Казан. гос. ун-т. – Казань, 2002. – С. 16.

[2] Красавчикова Л. О. Личная жизнь граждан под охраной закона / Л. О. Красавчикова. – М. : Юрид. лит., 1983. – С. 126.

[3] Там само. – С. 17.

[4] Рожнов А. А. Уголовно-правовая охрана профессиональной тайны : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / А. А. Рожнов ; Казан. гос. ун-т. – Казань, 2002. – С. 15.

професійної таємниці є те, що інформація не входить до переліку відомостей, які складають загальнодоступну інформацію чи державну таємницю[1]. Державна таємниця (секретна інформація) – вид таємної інформації, що охоплює відомості у сфері оборони, економіки, науки і техніки, зовнішніх відносин, державної безпеки та охорони правопорядку, розголошення яких може завдати шкоди національній безпеці України та які визнані у порядку, встановленому законом, державною таємницею і підлягають охороні державою[2].

На думку деяких учених, ознакою професійної таємниці є ***«застосування заходів охорони секретності конфіденційних відомостей особою, якій вони були довірені внаслідок здійснення професійних обов'язків»***[3]. До заходів охорони секретності можна віднести такі заходи, як обмеження кола осіб, що мають доступ до інформації, яка становить професійну таємницю; організація спеціального діловодства з документами, що містять професійну таємницю; використання технічних засобів для запобігання несанкціонованому доступу до електронних та інших носіїв інформації, які містять професійну таємницю.

Дискусійною, на нашу думку, є ознака професійної таємниці, яка передбачає, що ***«конфіденційна інформація, як правило, зачіпає приватне життя її власника»***[4]. З такою ознакою неможливо погодитись у повній мірі через те, що не завжди предметом професійної таємниці виступають особисті чи приватні таємниці. Так, наприклад, при здійсненні аудиторської діяльності відбувають-

[1] Меркулова С. Н. Уголовно-правовая охрана профессиональной тайны : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08 / С. Н. Меркулова ; Нижегор. филиал гос. ун-та. – Нижний Новгород, 2007. – С. 10.

[2] *Примітка*. Основними ознаками секретної інформації є, по-перше, належність конкретних відомостей до визначених законодавством про державну таємницю сфер; по-друге, наявність потенційної загрози національній безпеці у випадку розголошення цих відомостей; по-третє, засекречування інформації відповідно до встановленої законодавством процедури; по-четверте, застосування державою заходів щодо охорони такої інформації (Див.: Кормич Б. А. Інформаційне право : підручник / Б. А. Кормич. – Х. : БУРУН і К., 2011. – С. 177).

[3] Меркулова С. Н. Уголовно-правовая охрана профессиональной тайны : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08 / С. Н. Меркулова ; Нижегор. филиал гос. ун-та. – Нижний Новгород, 2007. – С. 12.

[4] Там само. – С. 12–13.

ся перевірка даних бухгалтерського обліку і показників фінансової звітності суб'єкта господарювання з метою висловлення незалежної думки аудитора про її достовірність в усіх суттєвих аспектах та відповідність вимогам законів України, положень (стандартів) бухгалтерського обліку або інших правил (внутрішніх положень суб'єктів господарювання) згідно із вимогами користувачів.

У результаті проведеного дослідження можна надати визначення поняття «професійна таємниця». **Професійна таємниця** – це інформація обмеженого доступу, що стала відомою або була довірена представнику певної професії через виконання ним своїх професійних чи службових обов'язків, неправомірне розголошення чи використання якої може спричинити настання негативних наслідків як для власника такої інформації, так і для інших осіб, чиї інтереси захищаються законом.

У зв'язку з наявними протилежними позиціями науковців із приводу визначення природи професійної таємниці сьогодні немає єдності у поглядах на різновиди професійної таємниці. На думку І. Л. Петрухіна, особисті таємниці є основою професійних таємниць. До професійних таємниць, на думку науковця, належать: медична таємниця, таємниця судового захисту, таємниця усиновлення, таємниця сповіді, таємниця досудового слідства, таємниця нотаріальних дій та таємниця записів актів громадянського стану[1]. До різновидів професійної таємниці, на думку А. А. Рожнова, належать: лікарська таємниця, адвокатська таємниця, таємниця сповіді, нотаріальна таємниця, таємниця зв'язку, таємниця усиновлення, аудиторська таємниця[2]. Такої ж позиції дотримується І. В. Смолькова, проте додає до вищеназваних різновидів професійної таємниці ще й банківську та конфіденційну інформацію журналістів (редакційну таємницю)[3]. Г. В. Виноградова наголошує, що до професійної таємниці належать такі види інформації з обмеженим доступом:

[1] Петрухин И. Л. Личная жизнь: пределы вмешательства / И. Л. Петрухин. – М. : Юрид. лит., 1989. – С. 14.

[2] Рожнов А. А. Уголовно-правовая охрана профессиональной тайны : автореф. дис. …. канд. юрид. наук : 12.00.08 / А. А. Рожнов. – Казань, 2002. – С. 15–17.

[3] Смолькова И. В. Проблемы охраняемой законом тайны в уголовном процессе : автореф. дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.09 / И. В. Смолькова ; Акад. управления МВД России. – М., 1998. – С. 25.

лікарська таємниця, професійна таємниця суддів, адвокатська таємниця, таємниця вчинення нотаріальних дій (нотаріальна таємниця), аудиторська таємниця, таємниця усиновлення, журналістська таємниця[1].

Виокремлюючи певні види інформації з обмеженим доступом, С. Н. Меркулова до професійної таємниці відносить банківську таємницю, лікарську таємницю, адвокатську таємницю, нотаріальну таємницю, журналістську й редакційну таємниці, секрети майстерності, податкову таємницю, відомості про заходи безпеки щодо суддів, посадових осіб, правоохоронних та контролюючих органів, службову інформацію щодо ринку цінних паперів; геологічну інформацію про надра[2]. Видами професійної таємниці у кримінальному процесі, на думку З. В. Макарової, можуть бути: службова, медична, слідча, комерційна, адвокатська, таємниця наради суддів (для судді)[3].

Сьогодні науковці схильні до простого перерахування різновидів професійних таємниць, ніж пошуку підстав для розробки їх класифікації. Усталене віднесення одних таємниць до категорії професійних у сучасних умовах динамічного розвитку суспільних відносин не має продуктивного результату наукових досліджень. Тому критичне осмислення проблеми класифікації професійних таємниць потребує діалектичного підходу до розуміння сукупності суспільних відносин, що виникають з приводу збереження певної інформації, яка стає предметом професійної таємниці. Таким чином, за сферою професійної діяльності можливо виокремити певні різновиди професійних таємниць: по-перше, **професійні таємниці юридичної діяльності**, зокрема, таємниця суддів або «нарадчої кімнати суддів», слідча таємниця, професійна таємниця експерта, адво-

[1] Виноградова Г. Професійна таємниця в міжнародно-правових джерелах: окремі питання регулювання та використання в законодавстві України [Електронний ресурс] / Г. Виноградова. – Режим доступу: http://www.justinian.com.ua/print.php?id=2219. – Заголовок з екрана.

[2] Меркулова С. Н. Уголовно-правовая охрана профессиональной тайны : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08 / С. Н. Меркулова ; Нижегор. филиал гос. ун-та. – Нижний Новгород, 2007. – С. 13.

[3] Макарова З. В. Гласность уголовного процесса : монография / З. В. Макарова. – Челябинск : ЧГТУ, 1993. – С. 133.

катська таємниця, професійна таємниця нотаріальних дій, а також записів актів громадянського стану, таємниця усиновлення; по-друге, **професійні таємниці господарської та фінансово-економічної діяльності**, зокрема, банківська таємниця, комерційна таємниця, аудиторська та податкова таємниця; по-третє, **професійні таємниці діяльності з надання послуг**, зокрема, журналістська, таємниця сповіді, таємниця листування, телефонних та інших переговорів, лікарська таємниця.

В статье анализируется понятие и природа профессиональной тайны. Исследуются общие признаки профессиональной тайны и ее разновидности.

This article is analyzed the problems of concept a professional secret. Also the types and the characteristics of professional secrecy are analyzed.

Рекомендовано до опублікування на засіданні лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України (протокол № 6 від 12 червня 2013 р.).
Рецензент – доктор юридичних наук, професор академік НАПрН України ***В. Ю. Шепітько***.

УДК 343.985

О. І. Резнікова, аспірант лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків

МІСЦЕ ВІКТИМОЛОГІЧНИХ ЗНАНЬ У СИСТЕМІ КРИМІНАЛІСТИКИ

У статті аналізуються сучасні криміналістичні уявлення про жертву злочину (потерпілого), підходи до визначення місця відомостей про неї у системі криміналістики.

Ключові слова: *жертва (потерпілий), віктимологія, криміналістична віктимологія, криміналістичне дослідження особи, криміналістична характеристика злочинів.*

Запорукою успішного розкриття і розслідування певних видів злочинів є криміналістичне дослідження особи потерпілого. Потерпілий (жертва злочину) є складним об'єктом пізнання у криміналістичному відношенні. Інформація про потерпілого набуває різного ступеня значущості залежно від категорії злочину, виду злочинного посягання, наявності або відсутності зв'язків між потерпілим і злочинцем. Жертва виступає первинним носієм інформації про злочинну подію, а в деяких випадках – навіть єдиним.

Першими важливість криміналістичного дослідження потерпілих усвідомили працівники правоохоронних органів, оскільки потерпілий завжди був ключовим елементом у процесі розслідування певних видів злочинів. Уже перші наукові праці з криміналістики містили конкретні рекомендації із використання у процесі розкриття та розслідування злочинів даних про потерпілого, відомостей про зв'язки потерпілого та злочинця, прийоми та методи встановлення відповідних фактичних даних та ін.[1] Йдеться про таких ви-

[1] Шиканов В. И. Криминалистическая виктимология и практика расследования убийств : учеб. пособие / В. И. Шиканов. – Иркутск : Изд-во Иркутск. ун-та, 1979. – С. 7.

© Резнікова О. І., 2013

датних вчених, як Г. Гросс[1], М. С. Бокаріус[2], І. М. Якімов[3] та ін. Це були перші наукові рекомендації для практичних працівників правоохоронних органів. Новий етап розвитку криміналістичних знань про жертву злочину утворила наукова діяльність радянських криміналістів, які активно працювали над розвитком методик розслідування окремих видів злочинів (наприклад, вбивств). Зокрема, мова йде про таких вчених, як В. П. Колмаков[4], Г. М. Муд'югін[5], Д. П. Рассейкін[6] та ін. У цей історичний період вчені-криміналісти активно досліджували особу потерпілого поруч із вирішенням певних проблем тактики і методики розслідування окремих видів злочинів, проте жертва злочинів ще не виступала самостійним об'єктом спеціального криміналістичного дослідження.

Сучасне уявлення про потерпілого, на думку Є. О. Центрова, формувалось під час дослідження таких основних проблем у криміналістиці: 1) розробка прийомів, методів, засобів, які покликані допомогти встановленню особи потерпілого за його залишками, прикметами, одягом, залишеними при ньому речами та іншими ознаками («криміналістична кадаврологія»); 2) отримання відомостей про спосіб життя, поведінку потерпілого; 3) дослідження зв'язків злочинця та його жертви, закономірностей таких зв'язків; 4) дослідження різноманітних ідеальних та матеріальних слідів, залишених після вчинення злочину; 5) активне застосування даних судової медицини та судової психіатрії під час криміналістичного

[1] Руководство для судебных следователей как система криминалистики / Г. Гросс ; пер.: Л. Дудкин, Б. Зиллер. – Изд. 4-е, доп. – СПб. : Тип. М. Меркушева, 1908. – С. 832–837.

[2] Бокариус Н. С. Первоначальный осмотр трупа при милицейском и розыскном дознании / Н. С. Бокариус. – Харьков : НКВД УССР, 1925. – С. 421–432.

[3] Якимов И. Н. Практическое руководство к расследованию преступлений / И. Н. Якимов. – М., 1924. – С. 179.

[4] Колмаков В. П. Расследование убийств : лекция / В. П. Колмаков. – М. : ВЮЗИ, 1958. – 75 с.

[5] Мудьюгин Г. Н. Расследование убийств по делам, возбужденным в связи с исчезновением потерпевшего : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Г. Н. Мудьюгин ; Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. – М. : [Б. и.], 1962. – 17 с.

[6] Рассейкин Д. П. Расследование преступлений против жизни. (Возбуждение уголовного дела, производство экспертиз) / Д. П. Рассейкин. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1965. – 185 с.

дослідження жертв; 6) судово-психологічні дослідження жертви злочинів у криміналістичних цілях, які зосередились навколо встановлення психологічних особливостей жертв злочинів та особливостей їх допиту, напрямів застосування судово-психологічної експертизи; 7) з'ясування ролі жертв у процесі розкриття та розслідування злочинів, їх участь у розшуку та затриманні злочинця; 8) віктимологічний напрям дослідження жертв злочинів[1].

На розвиток теоретичних положень та практичних рекомендацій криміналістичного дослідження жертв злочинів істотно вплинула віктимологія. На думку В. В. Вандишева, становлення віктимології призвело до виникнення нової інформації, нових фактів та нових способів і методів дослідження, які обумовили необхідність теоретичного їх осмислення з позиції різних наук, у тому числі й в інтересах практики розкриття та розслідування злочинів[2]. Між предметами криміналістики і віктимології існує тісний зв'язок, зокрема, закономірності перетворення особи у жертву реалізуються через закономірності механізму злочину та зумовлюють закономірності виникнення кримінально-релевантної інформації. Тому криміналістичне дослідження жертв злочинів неодмінно має враховувати досягнення віктимології відповідно до тих завдань, що стоять перед криміналістикою. Суттєвими для криміналістики є врахування таких положень віктимології: обґрунтування специфічності жертви як самостійного об'єкта дослідження; комплексне вивчення особи та поведінки жертви до, під час і після злочинного посягання; необхідність дослідження міжособистісних зв'язків і відносин потерпілого з особою або особами, які вчинили злочин; обов'язкове врахування ролі і впливу потерпілого на розвиток злочинної події[3]. Ці положення віктимології були переосмислені та пристосовані вченими-криміналістами для потреб оперативно-розшукових праців-

[1] Центров Е. Е. Криминалистическое учение о потерпевшем / Е. Е. Центров. – М. : Изд-во Моск. гос. ун-та, 1988. – С. 13–31.

[2] Вандышев В. В. Теоретические и практические аспекты взаимосвязи криминалистики и виктимологии : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / В. В. Вандышев ; Акад. МВД СССР. – М. : [Б. и.], 1989. – С. 4.

[3] Центров Е. Е. Основы криминалистического учения о потерпевшем : автореф. дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.09 / Е. Е. Центров ; Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. – М., 1993. – С. 16.

ників, слідчих, експертів, суддів у їх діяльності з розкриття злочинів, розслідування та судового розгляду кримінальних справ. Так, у криміналістиці широко використовується концепція віктимності жертв злочинів із метою з'ясування механізму злочинної події та виокремлення типових ознак таких жертв для побудови криміналістичної характеристики окремих видів злочинів. Важливим також є проведення «віктимологічного аналізу» кожного злочину. Сутністю такого аналізу є діяльність слідчого, прокурора, суду по збиранню, дослідженню та оцінці відомостей про потерпілого, його поведінку до, у момент і після злочинного посягання, коло його спілкування, відносин зі злочинцем із метою використання отриманих результатів для визначення найбільш ефективних тактичних прийомів проведення слідчих і судових дій, виконання завдань розслідування злочинів[1]. Сьогодні віктимологічний аналіз є обов'язковою частиною розслідування злочинів, своєрідним інструментом, за допомогою якого досліджується злочин, мотиви його вчинення, встановлюється підозрюваний.

Криміналістичні уявлення про жертв злочинів засновані на використанні досягнень соціології, загальної та судової психології, судової медицини, судової психіатрії та віктимології, які виступають своєрідними джерелами криміналістичних знань. Застосування віктимологічних знань у криміналістиці, на нашу думку, покликано сприяти оптимізації процесу розкриття і розслідування злочинів через поглиблення знань про жертв злочинів (потерпілих від злочинів), так само, наприклад, як і знання з психології сприяють розвитку криміналістичної тактики. Але не варто забувати, що для криміналістики розподіл знань за їх галузевим походженням є дещо умовним, оскільки всі знання про потерпілого у криміналістиці є цілісним утворенням та єдиним сплавом, а тому позиціонуються врешті-решт як криміналістичні.

Визначення місця віктимологічних знань у криміналістиці нерозривно пов'язане з визначенням місця відомостей про особу жертви злочину (потерпілого від злочину) у системі науки, а тому

[1] Курс криминалистики : в 3 т. Т. І. Общетеоретические вопросы. Криминалистическая техника. Криминалистическая тактика / под ред. О. Н. Коршуновой и А. А. Степанова. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – С. 99.

перед тим, як надати відповідь на вже поставлене запитання, необхідно проаналізувати місце системи знань про потерпілого у системі криміналістики.

У криміналістичній літературі висвітлені різні погляди з приводу того, яке саме місце знання про особу потерпілого мають посідати у системі науки. Так, особа потерпілого досліджується у межах: 1) криміналістичного вчення про особу (криміналістична гомологія), яка є окремою криміналістичною теорією[1]; 2) криміналістичної характеристики злочинів як окремий її елемент[2]; 3) криміналістичного вчення про потерпілого (криміналістична віктимологія) як окрема криміналістична теорія[3].

Останнім часом у криміналістиці активно висловлюються пропозиції про утворення окремого криміналістичного вчення про особу. В. М. Шматов зауважує, що проблема вивчення осіб учасників кримінального процесу є важливою, складною і багатогранною, а тому вимагає свого розгляду у межах окремої криміналістичної теорії[4]. Так, М. О. Лушечкіна визначає криміналістичне вивчення особи як процес установлення криміналістично значущої інформації про злочинця, жертву злочину, а також обвинуваченого, потерпілого та інших учасників процесу розслідування, що включає

---

[1] Лушечкина М. А. Криминалистическое изучение личности в тактике расследования : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / М. А. Лушечкина ; Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. – М., 2002. – 26 с.; Криминалистика : учебник / отв. ред. Н. П. Яблоков. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Юристъ, 2005. – 781 с.

[2] Криміналістика : підручник / В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель та ін. ; за ред. В. Ю. Шепітька. – 4-те вид., перероб. і доп. – Х. : Право, 2010. – С. 464; Шепітько В. Ю. Особа потерпілого в системі криміналістичної характеристики злочинів / В. Ю. Шепітько // Проблеми законності : республік. міжвід. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2008. – Вип. 93. – С. 168–174; Журавель В. А. Допрос потерпевшего при виктимном поведении / В. А. Журавель // Криминалистика и судебная экспертиза / отв. ред. А. Е. Яворский. – Киев : Вища шк., 1983. – Вып. 26. – С. 46–51.

[3] Центров Е. Е. Криминалистическое учение о потерпевшем / Е. Е. Центров. – М. : Изд-во Моск. гос. ун-та, 1988. – 160 с.; Шиканов В. И. Криминалистическая виктимология и практика расследования убийств : учеб. пособие / В. И. Шиканов. – Иркутск : Изд-во Иркутск. ун-та, 1979. – 44 с.

[4] Шматов В. М. Развитие частной криминалистической теории изучения личности и обеспечения ее прав : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / В. М. Шматов ; Волгогр. юрид. ин-т. – Волгоград, 2000. – С. 14.

в себе відомості про властиві їм анатомічні, біологічні, психологічні і соціальні властивості, які необхідні для ідентифікації особи, вирішення тактичних завдань та установлення фактичної картини події злочину в процесі його розкриття і розслідування, а також використання в цілях здійснення криміналістичної профілактики. Проблема криміналістичного вивчення особи носить комплексний характер і має розглядатися як у загальній теорії криміналістики, так і в розділах криміналістичної техніки, тактики і методики розслідування окремих видів злочинів[1]. Але не всі вчені підтримують таку ідею. Так, Р. С. Бєлкін до групи «спірних» окремих криміналістичних теорій відносить, зокрема, криміналістичне вчення про особу[2]. Сьогодні однією з проблем формування системи окремих криміналістичних теорій, на думку О. Ю. Головіна, є введення до загальної теорії криміналістики недостатньо аргументованих чи маловідомих теоретичних конструкцій. До їх числа автор відносить, зокрема, криміналістичну гомологію, криміналістичну кадаврологію[3]. Заслуговує на увагу твердження В. В. Вандишева, який наполягає на необхідності пізнання загальних проблем дослідження жертви злочину у межах комплексного криміналістичного вчення про особу учасників кримінального процесу (підозрюваного, обвинуваченого, потерпілого, свідка), а прикладних питань – у відповідних розділах, теоріях та вченнях криміналістики, у тому числі в окремих методиках розслідування злочинів та судового розгляду кримінальних проваджень[4]. Криміналістика як окрема наука представлена системою окремих криміналістичних теорій, які мо-

[1] Лушечкина М. А. Криминалистическое изучение личности в тактике расследования : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / М. А. Лушечкина ; Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. – М., 2002. – С. 11.

[2] Белкин Р. С. Курс криминалистики : учеб. пособие / Р. С. Белкин. – 3-е изд., доп. – М. : ЮНИТИ-ДАНА : Закон и право, 2001. – С. 5.

[3] Головин А. Ю. Некоторые проблемы системы частных криминалистических теорий (учений) / А. Ю. Головин // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. Вип. 2 : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 19–20 червня 2002 р.). – Х. : Право ; ХНДІ судових експертиз ім. М. С. Бокаріуса, 2002. – С. 129.

[4] Вандышев В. В. Теоретические и практические аспекты взаимосвязи криминалистики и виктимологии : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / В. В. Вандышев ; Акад. МВД СССР. – М. : [Б. и.], 1989. – С. 16.

жуть різнитись за ступенем спільності свого предмета. Вони можуть бути «більш загальними» чи «менш загальними», відображаючи більшу чи меншу предметну галузь, більш чи менш значущу групу явищ та процесів[1]. Відповідно криміналістичне вчення про особу є «більш загальною» окремою криміналістичною теорією, оскільки досліджує закономірності та поняття, що є загальними як для криміналістичної віктимології, так і для криміналістичного вчення про особу підозрюваного (обвинуваченого). У такому разі криміналістична віктимологія є окремою криміналістичною теорією «менш загального» рівня. Але не слід забувати про співвідношення змістовного наповнення як криміналістичної гомології, так і криміналістичної віктимології, таким чином, щоб знання цих окремих криміналістичних теорій не дублювали одна одну, а лаконічно доповнювали, утворюючи окрему цілісну підсистему.

Ще однією сферою інтенсивного застосування відомостей про особу потерпілого є криміналістична характеристика окремих злочинів. Так, В. Ю. Шепітько зазначає, що дані про потерпілого відбиваються саме у криміналістичній характеристиці злочинів, у цьому їх призначення й головний зміст[2]. На жаль, потерпілий як елемент криміналістичної характеристики злочинів ґрунтовно не досліджувався. Будучи одним із елементів криміналістичної характеристики злочинів, особа потерпілого може займати різне місце в її системі, в одних випадках визначаючи при розслідуванні окремих видів злочинів жорсткі залежності між елементами, в інших – виконуючи більш скромну роль[3].

Відомості про особу потерпілого у криміналістичній характеристиці злочинів відбиваються у системі ознак. Вона включає загальні демографічні відомості (стать, вік, місце проживання, на-

[1] Белкин Р. С. Курс криминалистики : учеб. пособие / Р. С. Белкин. – 3-е изд., доп. – М. : ЮНИТИ-ДАНА : Закон и право, 2001. – С. 303.

[2] Шепітько В. Ю. Особа потерпілого в системі криміналістичної характеристики злочинів / В. Ю. Шепітько // Проблеми законності : республік. міжвід. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2008. – Вип. 93. – С. 168–174.

[3] Коновалова В. Е. Убийство: искусство расследования : монография / В. Е. Коновалова. – Харьков : Факт, 2001. – 311 с.

вчання, роботи та ін.), відомості про спосіб життя, риси характеру, звички та схильності, зв'язки (особисті, родинні, службові, побутові та ін.). У методиках розслідування окремих видів злочинів до числа відомостей про потерпілого включають також інформацію про віктимність особи. Інформація про віктимну поведінку потерпілих може мати кілька рівнів, що залежить від: якостей особи жертви, її характеру і темпераменту; обстановки, в якій може відбутися злочинна подія; раптовості ситуації, яка стимулює як поведінку потерпілого, так і поведінку злочинця[1]. Отже, криміналістичне дослідження особи потерпілого (жертви) має створювати наукові передумови для розвитку знань про особу потерпілого, які будуть слугувати розвитку методик розслідування окремих видів злочинів через побудову криміналістичних характеристик окремих видів злочинів. Так, наприклад, класифікація потерпілих надасть можливість розробки типових портретів жертв злочинів певних видів.

Розвиток криміналістичних уявлень про жертву злочину і накопичення великого масиву знань у цій сфері утворили об'єктивні передумови для виникнення окремої криміналістичної теорії – криміналістичного вчення про жертву. Криміналістична віктимологія – це система узагальнених наукових положень про жертв злочинів (потерпілих), що охоплює систему їх криміналістично значущих ознак, типову поведінку, їх зв'язки і взаємодію з особами, що вчинили злочин, та з іншими учасниками кримінального провадження, які спрямовані на удосконалення технічних засобів, тактичних прийомів і методичних рекомендацій розкриття, розслідування злочинів та судового розгляду кримінальних проваджень. Першим утворити «криміналістичну віктимологію» запропонував В. І. Шиканов[2].

Науковці висловлюють різні судження з приводу назви такої окремої криміналістичної теорії. Перша група вчених говорить про «криміналістичну віктимологію». Друга група вчених, переважно віктимологів, стверджують про недопустимість застосування тако-

[1] Коновалова В. Е. Убийство: искусство расследования : монография / В. Е. Коновалова. – Харьков : Факт, 2001. – 311 с.

[2] Шиканов В. И. Криминалистическая виктимология и практика расследования убийств : учеб. пособие / В. И. Шиканов. – Иркутск : Изд-во Иркутск. ун-та, 1979. – 44 с.

го терміна. Так, В. Я. Рибальська зазначає, що «є істотні відмінності між віктимологією і криміналістичним вченням про потерпілого, які виявляються у специфічності об'єкта дослідження, а тому використання терміна «криміналістична віктимологія» на практиці породжує змішання зовсім різних, хоча і взаємопов'язаних наукових дисциплін, вживання однойменних понять у різних значеннях»[1]. Натомість, вчені пропонують застосовувати «віктимологічний підхід у криміналістиці»[2], чи «віктимологічний аспект криміналістики»[3], як певний погляд на проблеми, що досліджуються криміналістикою, через призму віктимології чи застосування даних віктимології у криміналістиці. Зарубіжна наука також пішла шляхом утворення самостійної «судової віктимології», чи «слідчої віктимології»[4]. Так, на думку Б. Турвея (Brent E. Turvey), судова віктимологія[5] є прикладною дисципліною, метою якої є вивчення, обмірковування й інтерпретація окремих даних про жертву за допомогою наукових засобів. Таке дослідження відомостей про жертву злочину покликане надати відповіді на запитання, які постають у ході досудового розслідування і судового розгляду справи і, відповідно, мають юридичний характер[6]. На нашу думку, застосування терміна «кри-

[1] Рыбальская В. Я. Криминалистическая виктимология? (Размышления виктимолога) / В. Я. Рыбальская, А. Л. Репецкая // Виктимологические проблемы борьбы с преступностью. – Иркутск : Изд-во Иркутск. ун-та, 1988. – С. 131.

[2] Там само.

[3] Вандышев В. В. Теоретические и практические аспекты взаимосвязи криминалистики и виктимологии : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / В. В. Вандышев ; Акад. МВД СССР. – М. : [Б. и.], 1989. – С. 16.

[4] Petherick W. Victimology: the study of victims in criminal investigation [Електронний ресурс] / W. Petherick. – Режим доступу: http://www.trutv.com/library/crime/criminal_mind/profiling/victimology/7.html. – Заголовок з екрана.

[5] *Примітка.* Необхідно враховувати особливості термінологічного апарату. Зокрема, у США для позначення положень криміналістичного дослідження жертв злочинів вживається термін «forensic victimology». Дослівний переклад «forensic victimology» на українську мову звучить як «судова віктимологія». Хоча, якщо проаналізувати визначення «криміналістичної віктимології» як окремої криміналістичної теорії та «судової віктимології», що пропонується зарубіжними вченими, то можна зробити висновок про однакове змістовне наповнення цих категорій.

[6] Turvey Brent E. Criminal Profiling : An Introduction to Behavioral Evidence Analysis / Brent E. Turvey. – Fourth Ed. – Forensic Solutions, LLC Sitka. – Alaska, USA, 2012. – P. 164–186, 656.

міналістична віктимологія» для позначення окремого криміналістичного вчення про жертву злочину за своєю природою та змістовним наповненням відповідає вимогам до застосування термінологічного апарату науки; його використання є цілком обґрунтованим. Аналогічно тому, як у кримінології свого часу утворився віктимологічний напрям дослідження, так й у криміналістиці сукупність знань про жертву злочину вимагає її відокремлення в окрему криміналістичну теорію. Безперечно, правильно зауважують ті вчені, які говорять про лаконічність та точність застосування саме терміна «криміналістична віктимологія», що є оптимальним для позначення окремого криміналістичного вчення про жертву злочину. Протиставляти «криміналістичну віктимологію» і «віктимологічний аспект криміналістики» некоректно, оскільки криміналістична віктимологія – це окрема криміналістична теорія, що присвячена дослідженню жертв злочинів і синтезує знання та дані різних наук, у тому числі й віктимології. Такі знання і дані віктимології фактично й утворюють «віктимологічний аспект криміналістики», користуватись яким пропонують учені.

Спірним твердженням вбачається й те, що «криміналістична віктимологія зародилась у кримінології та відділилась від віктимології – одного з напрямів цієї науки»[1]. Підтримуючи таку позицію В. І. Шиканова, Н. Є. Шинкевич теж зауважує, що «криміналістична віктимологія – це лише частина великої галузі знань про жертв різного походження й одночасно більш вузька галузь у порівнянні з кримінальною віктимологією. Криміналістична віктимологія має входити до складу кримінальної, яка, у свою чергу, є складовою загальної віктимології»[2]. У кримінологічній літературі також можна зустріти визначення кримінальної віктимології як комплексної міждисциплінарної галузі, що досліджує проблему жертви злочину з позиції кримінального, кримінально-процесуального, криміналь-

[1] Шиканов В. И. Криминалистическая виктимология и практика расследования убийств : учеб. пособие / В. И. Шиканов ; Иркутск. гос. ун-т им. А. А. Жданова. – Иркутск : Изд-во Иркутск. ун-та, 1979. – С. 11–13.

[2] Шинкевич Н. Е. Актуальные проблемы криминалистической виктимологии : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09 / Н. Е. Шинкевич ; Смоленск. гуманит. ун-т. – Смоленск, 2004. – С. 11.

но-виконавчого права, криміналістики та кримінології. У такому випадку, на думку вчених, саме врахування потреб практики спонукає «роз'єднати» цю комплексну міждисциплінарну галузь знань на складові: кримінологічну, кримінально-правову, кримінально-процесуальну, кримінально-виконавчу, криміналістичну[1]. На нашу думку, спірним вбачається віднесення криміналістичної віктимології до підгалузі чи напряму віктимології, оскільки: по-перше, криміналістична віктимологія є окремою криміналістичною теорією, що входить до системи криміналістики як її елемент; по-друге, криміналістична віктимологія є цілісною системою наукових знань як криміналістичних, так і багатьох інших галузей науки, а отже, визначити ступінь впливу тієї чи іншої галузі знань на цю окрему криміналістичну теорію дуже складно; по-третє, віктимологічне та криміналістичне дослідження жертв злочинів суттєво відрізняються за своєю природою і результатами, а одержана інформація про жертв злочинів покликана вирішувати різні завдання. Криміналістика та віктимологія утворює зовсім різні, хоча і взаємопов'язані наукові знання, а тому застосування терміна «криміналістична віктимологія» не повинно породжувати їх змішання. Застосування терміна «криміналістична віктимологія» у криміналістиці для позначення окремого криміналістичного вчення про жертву злочину має умовний характер. Криміналістична віктимологія не є складовою частиною (підгалуззю чи напрямом) віктимології, однак вона використовує у своїх дослідженнях деякі її положення, концепції, понятійний апарат, методи та засоби, віктимологічну інформацію в цілях вирішення криміналістичних завдань. До речі, така розрізненість наукових поглядів криміналістів на досліджувану проблему тісно пов'язана з дискусіями, що тривають із приводу предмета та місця віктимології у науці.

Дискусійним також є визначення місця криміналістичної віктимології у системі криміналістики. Місце криміналістичної віктимології, на думку В. І. Шиканова, у такому розділі криміналісти-

[1] Кримінологічна віктимологія : навч. посіб. / Є. М. Моісеєв, О. М. Джужа, В. В. Василевич та ін. ; за заг. ред. О. М. Джужи. – К. : Атіка, 2006. – С. 20.

ки, як методика розслідування злочинів[1]. Є. О. Центров не підтримує таке твердження та зауважує, що дослідженням жертви злочину охоплюється більш широке коло закономірностей та явищ, які пов'язані з потерпілим і визначають розроблення тактичних прийомів та засобів, а отже, відносяться не лише до методики розслідування злочинів, а й до інших розділів криміналістики. Автор обґрунтовує її розгляд у вигляді єдиної, стрункої, системи криміналістичних теоретичних положень та фактичних даних, що утворюють цілісне криміналістичне вчення про жертву[2]. О. О. Ексархопуло зазначає, що «криміналістична віктимологія» є вченням, що входить до складу «криміналістичного вчення про злочин» поруч із «вченням про особу злочинця» та ін.[3] На нашу думку, криміналістичне вчення про жертву злочину повинно зайняти своє місце у загальній теорії криміналістики, оскільки положення криміналістичної віктимології мають значення не лише для розділу «методика розслідування злочинів», а й для «криміналістичної техніки» та «криміналістичної тактики».

Підбиваючи підсумки викладеного, зазначимо, що віктимологічні знання виступають в якості одного із джерел криміналістичних положень про потерпілого (жертву злочину), і тому їх інтеграція до системи криміналістики здійснюється за допомогою окремих криміналістичних теорій. На нашу думку, тісний зв'язок між віктимологією і криміналістикою прослідковується саме через «криміналістичну віктимологію» і «криміналістичну характеристику злочинів», теоретичні положення яких виступають яскравим свідченням застосування віктимологічних знань у криміналістичних цілях.

В статье анализируются современные криминалистические представления о жертвах преступлений (потерпевших), подходы в определении места таких ведомостей в системе криминалистики.

---

[1] Кримінологічна віктимологія : навч. посіб. / Є. М. Моісеєв, О. М. Джужа, В. В. Василевич та ін. ; за заг. ред. О. М. Джужи. – К. : Атіка, 2006. – С. 18.

[2] Центров Е. Е. Криминалистическое учение о потерпевшем / Е. Е. Центров. – М. : Изд-во Моск. гос. ун-та, 1988. – С. 31.

[3] Эксархопуло А. А. Предмет и система криминалистики: проблемы развития на рубеже XX–XXI веков / А. А. Эксархопуло. – СПб. : Изд. дом С.-Петерб. гос. ун-та, 2004. – С. 107.

This article analyzes the modern criminalistics understanding of victims, approaches to definition of the place of information about it in the system of criminalistics.

Рекомендовано до опублікування на засіданні лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України (протокол № 6 від 12 червня 2013 р.).
Рецензент – доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України ***В. Ю. Шепітько****.*

УДК 343.98:331.46

К. О. Спасенко, аспірант кафедри криміналістики Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, м. Харків

ОСОБА ПОТЕРПІЛОГО ЯК ЕЛЕМЕНТ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЗЛОЧИННИХ ПОРУШЕНЬ ПРАВИЛ БЕЗПЕКИ ПІД ЧАС ВИКОНАННЯ РОБІТ ІЗ ПІДВИЩЕНОЮ НЕБЕЗПЕКОЮ

У статті на основі даних узагальнення кримінальних справ (матеріалів кримінального провадження) досліджено особу потерпілого як елемент криміналістичної характеристики вчинення злочинних порушень правил безпеки під час виконання робіт із підвищеною небезпекою.

Ключові слова: *криміналістика, криміналістична характеристика, особа потерпілого, злочинне порушення правил безпеки під час виконання робіт із підвищеною небезпекою.*

Постановка проблеми. Можливість настання небезпечних наслідків у вигляді заподіяння шкоди здоров’ю або навіть загибелі людей при виконанні робіт із підвищеною небезпекою зумовлює необхідність проведення наукового дослідження криміналістичної характеристики злочинних порушень правил безпеки під час виконання робіт із підвищеною небезпекою, а саме аналіз такого значущого елемента, як особа потерпілого.

Аналіз останніх досліджень. Дослідженням особи потерпілого у криміналістиці займаються М. О. Григор’єва, В. А. Журавель, В. О. Коновалова, В. В. Тіщенко, Є. О. Центров, В. Ю. Шепітько, М. П. Яблоков та ін. Однак наукових праць, які висвітлювали би проблематику зазначеного вище елемента криміналістичної характеристики злочинних порушень, передбачених ст. 272 Кримінального кодексу України (далі – КК України), немає.

Ціль статті. Визначення основних (типових) ознак особи потерпілого від злочинних порушень правил безпеки під час виконання робіт із підвищеною небезпекою.

© Спасенко К. О., 2013

Виклад основного матеріалу. У першу чергу, слід зазначити, що особа потерпілого – досить складна з точки зору криміналістики фігура. Вона змінює своє становище залежно від категорії злочину, виду злочинного посягання, наявності або відсутності зв'язків між потерпілим і злочинцем, психологічних особливостей потерпілого, його рольових функцій до і під час учинення злочину[1]. Достатню увагу слід приділяти й даним про виконувану діяльність потерпілого (професійні навички, отримання прибутків, володіння правом розпорядження матеріальними цінностями, обсяг правомочності, наявність конфліктних стосунків у процесі виконання діяльності та ін.)[2].

Натомість В. В. Тіщенко зазначає, що дані про особу потерпілого становлять криміналістичний інтерес із різних сторін. По-перше, особа потерпілого є важливим джерелом інформації про подію злочину й особистість злочинця. У тому випадку, коли потерпілий мертвий, таку інформацію можна одержати шляхом виявлення і дослідження матеріальних слідів, що наявні на його тілі, одязі та взутті, предметах особистого побуту. Якщо потерпілий живий, то крім аналогічних матеріальних слідів він зберігає сліди, що відображають обставини злочинної події і осіб, що брали в ній участь, у вигляді уявних образів (так звані ідеальні сліди). По-друге, вивчення особи потерпілого дозволяє з'ясувати дані, що стосуються роду його діяльності, способу життя, соціально-демографічних й особистісних характеристик, що дозволяють будувати версії про мотиви, цілі та інші обставини злочину. По-третє, різні дані про потерпілого, його особисте, суспільне і трудове життя, інтереси, риси характеру, коло знайомих сприяють висуванню версій про винну особу[3].

В. А. Журавель підкреслює, що істотним моментом є встановлення й того, наскільки сприяла вчиненню злочину поведінка по-

[1] Коновалова В. Е. Убийство: искусство расследования : монография / В. Е. Коновалова. – Харьков : Факт, 2001. – С. 32.

[2] Потерпілий від злочину (міждисциплінарне правове дослідження) : монографія / за заг. ред.: Ю. В. Баулін, В. І. Борисов ; Акад. прав. наук України, Ін-т вивчення проблем злочинності. – Х. : Кроссроуд, 2008. – С. 316.

[3] Тіщенко В. В. Теоретичні і практичні основи методики розслідування злочинів : монографія / В. В. Тіщенко. – О. : Фенікс, 2007. – С. 64.

терпілого. Такі дані мають певне значення не лише для попередження злочину, а й правильної побудови методики його розслідування, бо тільки відтворення обстановки та обставин події, поведінки злочинця і потерпілого допомагає як правильно кваліфікувати скоєне, так і швидко виявити і затримати злочинця. Віктимологічний підхід у розслідуванні злочинів полягає в тому, що вихідним моментом для збору інформації про особу, яка могла вчинити злочин, є особа потерпілого і його поведінка в ситуації злочину[1].

У свою чергу, В. Ю. Шепітько зазначає, що до загальної програми вивчення особи потерпілого повинні входити дані щодо причин віктимної поведінки: виконання певних професійних функцій; соціальна деформація особистості; наслідок її патологічного стану (тяжкий соматичний розлад здоров'я, психічне захворювання) тощо[2].

Звісно, слід враховувати, що злочин, передбачений ст. 272 КК України, відноситься до необережних, однак його аналіз дає можливість окреслити певний типовий портрет потерпілого від зазначених злочинних порушень, його зв'язок з іншими елементами криміналістичної характеристики, а також віктимологічні особливості поведінки останнього, що надає можливість подальшого, більш поглибленого розроблення методики розслідування зазначеного злочину.

Проте, перш ніж перейти до криміналістичної характеристики досліджуваного елемента, слід зазначити, що диспозиція ст. 272 КК України передбачає, що суспільно небезпечні наслідки можуть бути у вигляді: створення загрози загибелі людей чи настання інших тяжких наслідків; заподіяння шкоди здоров'ю потерпілого; загибелі людей; заподіяння значної матеріальної шкоди. Враховуючи зазначене, влучною є думка Г. С. Крайника, що наявність потерпілого та предмета злочину є факультативною ознакою об'єкта до-

[1] Журавель В. А. Допрос потерпевшего и использование его показаний для построения методики расследования отдельных видов преступлений : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09 / В. А. Журавель ; Харьк. юрид. ин-т. – Харьков, 1983. – С. 97.

[2] Шепітько В. Ю. Особа потерпілого в системі криміналістичної характеристики злочинів / В. Ю. Шепітько // Проблеми законності : респ. міжвід. зб. / за ред. В. Я. Тація. – 2008. – Вип. 93. – С. 173–174.

сліджуваного злочину, оскільки згідно з кримінальним законом правозастосувач не у всіх випадках має їх встановлювати при вирішенні питання стосовно складу злочину[1]. Однак, як свідчать матеріали узагальнення кримінальних справ (матеріалів кримінального провадження) (далі – кримінальних справ або справ), у 98,34 % справ наслідки порушення правил безпеки характеризуються саме наявністю потерпілих від злочину.

Підкреслимо, що до потерпілих під час виконання робіт із підвищеною небезпекою можуть належати: працівники виробництва, де проводяться роботи з підвищеною небезпекою (тобто з ними укладений трудовий або цивільно-правовий договір) (94,93 % справ); особи, котрі не працюють безпосередньо на відповідному виробництві, але внаслідок певних обставин (відрядження, навчання) прирівнюються до працівників (1,7 %); сторонні виробництву особи (3,39 %). На нашу думку, більше уваги слід приділити останній категорії потерпілих. Так, п. 10 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами законодавства у справах про злочини проти безпеки виробництва» № 7 від 12 червня 2009 р. визначено, що «потерпілим у результаті злочинних діянь, передбачених статтею 272 КК України, можуть бути як учасники виробничого процесу, так й інші особи, які не мають до нього відношення». Проте питання встановлення конкретних випадків, у яких можливе притягнення до відповідальності у разі настання небезпечних наслідків для осіб, які не є учасниками виробничого процесу, на жаль, законодавством не визначено.

Слушною є думка Г. С. Крайника, що інші особи можуть бути визнані потерпілими лише у випадках, якщо це передбачено правилами безпеки (наприклад, п. 2.1.6. Типової інструкції для осіб, відповідальних за безпечне проведення робіт із переміщення вантажів кранами)[2]. Так, у справі № 1-31/2009 підсудний, працюючи

[1] Крайник Г. С. Кримінальна відповідальність за порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08 / Г. С. Крайник ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2011. – С. 35.

[2] Борисов В. І. Кримінальна відповідальність за порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою : монографія / В. І. Борисов, Г. С. Крайник. – Х. : Юрайт, 2012. – С. 74–75.

трактористом і керуючи трактором Т-40М, обладнаним навісною ротаційною косаркою КР-1, 26 червня 2007 р. порушив правила безпеки під час виконання робіт із підвищеною небезпекою, що спричинило заподіяння шкоди здоров'ю неповнолітнім за таких обставин. Будучи ознайомленим в установленому законом порядку з Інструкцією з охорони праці № 36, яка регламентує правила безпеки при роботі на тракторі з ротаційною косаркою, і отримавши від керівництва наряд-завдання № 54 на обкошування трави, підсудний вступив до розпорядження голови сільської ради. За вказівкою останнього близько 15.00 того самого дня при скошуванні трави на узбіччі дороги, виконуючи роботи з підвищеною небезпекою в населеному пункті поблизу домоволодінь в умовах ускладненого огляду місцевості, не оглянув ділянку дороги і прилеглу до нього рослинність та не помітив у чагарнику неповнолітніх, які гралися в побудованому ними біля узбіччя дороги курені і знаходилися в небезпечній зоні при роботі ротаційної косарки. Тракторист продовжив скошування трави на узбіччі дороги і в результаті недотримання вищенаведеної Інструкції допустив потрапляння дітей під працюючі частини ротаційної косарки, в той час коли вони перебували у відкритому отворі куреня.

У результаті були заподіяні легкі тілесні ушкодження у вигляді садна грудної клітки і лівої верхньої кінцівки та легкі тілесні ушкодження, що спричинили розлад здоров'я. Тим самим підсудний вчинив злочин, передбачений ч. 2 ст. 272 КК України[1].

Цікавим видається той факт, що, як свідчать матеріали узагальнення кримінальних справ, у 88,14% випадків потерпілими є особи чоловічої статі, а в 11,85% – жіночої. Ця особливість знаходиться у прямій залежності як від галузі виробництва, так і характеру робіт, що виконувалися. Так, наприклад, виконання фізично складної роботи жінками неможливе без застосування спеціального устаткування, машин, механізмів, при використанні яких і вчиняється порушення правил безпеки. Проте не можна нехтувати тими даними, що потерпілими від зазначеного злочину можуть

[1] Архів Валківського районного суду Харківської області за 2009 рік. – Справа № 1-31/2009.

бути люди різного віку (у 30,51% справ потерпілі віком 50–60 років, у 22,04% – 30–40 років, 15,25% – 25–30 років, 11,86% – 40–50 років).

Зауважимо, що у більшості випадків (96,7 % справ) потерпілі від злочинних порушень правил безпеки виконували роботи з підвищеною небезпекою, під час яких сталося порушення. Цей факт вказує на можливість існування зв'язку між характером робіт, що виконувалися, та характеристикою професії потерпілого. Наприклад, при виконанні електрозварювальних робіт потерпілим від злочину, як правило, є електрозварювальник, при виконанні ливарних робіт – плавильник. У свою чергу, враховуючи дані узагальнення кримінальних справ, найпоширенішими професіями, серед яких зустрічається велика кількість потерпілих, що виконували роботи з підвищеною небезпекою, є: у 27,7 % справ – слюсар, у 11,12 % – вантажник, у 11,12 % – стропальник, у 8,4 % – інженер, у 8,4 % – свердлувальник.

Слід звернути увагу на можливість існування зв'язку між особою потерпілого та таким елементом криміналістичної характеристики, як місце злочину. Однак зазначимо, що цей зв'язок проявляється, якщо таке місце є специфічним та сторонні особи не мають доступу до нього. Так, наприклад, виконання підземних робіт на рудниках чи шахтах передбачає наявність спеціального кола осіб, які мають можливість доступу до цього місця (наприклад, гірник очисного забою, прохідник або моторист підземного спуску). У свою чергу, виконання робіт на будівельному майданчику передбачає наявність електромонтерів, слюсарів, стропальників, хоча й існує можливість доступу інших, сторонніх осіб у зв'язку з неналежним виконанням посадових інструкцій винними особами.

Актуальним видається питання відповідності рівня кваліфікації потерпілого роботам із підвищеною небезпекою, що виконувались, а також наявності обов'язку виконання цих робіт у посадовій інструкції останнього. Зазначимо, що у 54,24 % справ потерпілі не проходили спеціального навчання і щорічної перевірки знань з питань охорони праці, а отже, як наслідок, вони не мали права вико-

нувати зазначені роботи, які не входили до кола їх обов'язків. На наш погляд, такий факт є одним із проявів так званої віктимної поведінки потерпілих, тобто такої, яка опосередковано впливає на рівень можливості стати жертвою від злочину. У цьому аспекті слушною видається думка М. П. Яблокова, що особливості неправомірної поведінки потерпілих у період, що передує травматичній події, зазвичай проявляються в особистій необережності і неуважності, порушенні технологічного режиму робіт, використанні неналежного інструменту, експлуатації несправного обладнання, ігноруванні або неправильному застосуванні захисних засобів, зневажливому ставленні до попереджувальних знаків, недотриманні дистанції від небезпечних для життя чи здоров'я об'єктів тощо[1].

Зазначену можливість опосередкованого впливу потерпілого на процес злочину можна продемонструвати таким прикладом із практики. У справі № 1-195/2010 вантажник за дорученням майстра, не маючи достатньої кваліфікації для проведення робіт із підвищеною небезпекою, у порушення вимог правил безпеки, в умовах поганої видимості наблизився до робочого шнеку на небезпечну відстань, що стало причиною його травмування[2]. Тобто із цього прикладу випливає, що фактично потерпілий порушив вимоги правил безпеки у зв'язку з недостатньою кваліфікацією. У свою чергу, обов'язок проходження спеціального навчання задля унеможливлення такої поведінки лежить на винній особі. Також, на нашу думку, при характеристиці особи потерпілого слід звернути увагу на можливість впливу негативних чинників – загазованість, запиленість, погана видимість, як у прикладі, зазначеному вище, на поведінку останнього. Наявність цих чинників знижує увагу, пильність потерпілих, які можуть припуститися помилки, що тягне за собою настання небезпечних наслідків. Окрім зазначених негативних чинників, значний вплив на віктимну поведінку потерпілого може мати й фактичний етап техноло-

[1] Яблоков Н. М. Исследование обстоятельств преступных нарушений правил безопасности / Н. М. Яблоков. – М. : Изд-во МГУ, 1980. – С. 57–58.

[2] Архів Чугуївського міського суду Харківської області за 2010 рік. – Справа № 1-195/2010.

гічного процесу, на якому відбулося порушення. Так, як свідчать матеріали узагальнення кримінальних справ, у 10 % випадків порушення відбулося на стадії завершення робіт (демонтаж конструкцій, обладнання тощо), тобто в час зниженої уваги та пильності потерпілих.

Враховуючи вищевикладене, заслуговує на увагу позиція М. С. Шалумова щодо класифікації типів поведінки потерпілих за критерієм відповідності поведінки правилам, визначеним законодавством, на:

– повністю правомірну, тобто ту, яка відповідає вимогам правил безпеки, коли отримання травми зумовлено лише діями (бездіяльністю) суб'єктів злочину і породженими ними технічними та (або) організаційними негараздами на виробництві;

– протиправну, яка виражається у порушенні потерпілим правил безпеки: самовільному розширенні ділянки робіт, виході за межі, встановлені нарядом-допуском, незастосуванні засобів індивідуального захисту тощо[1].

Разом із тим, виходячи зі специфіки цієї категорії потерпілих, вважаємо більш доцільним класифікувати поведінку потерпілого на:

– неправомірну, тобто таку, яка може виражатися як у порушенні правил безпеки (проведення ремонтних робіт з устаткуванням без його попереднього вимкнення з мережі), внаслідок недостатньої кваліфікації або у зв'язку з відсутністю відповідних знань, так і при наявності відповідних знань, але нехтуванні останніми (наприклад, у вигляді свідомого виконання робіт на висоті без відповідних засобів індивідуального захисту при фактичному розумінні необхідності їх застосування);

– правомірну, тобто таку, яка відповідає вимогам як правил безпеки під час виконання робіт із підвищеною небезпекою, так й інших нормативних актів (як у випадку справи № 1-31/2009, описаної вище).

[1] Шалумов М. С. Программа расследования преступных нарушений правил электробезопасности : метод. пособие / М. С. Шалумов. – М. : НИИ проблем укрепления законности и порядка Генпрокуратуры РФ. – 1997. – С. 8.

Висновок. Таким чином, особа потерпілого займає самостійне місце в криміналістичній характеристиці визначеної категорії кримінальних правопорушень, обумовлюючи специфіку зв'язків з іншими елементами та впливаючи на організацію їх розслідування.

В статье на основе данных обобщения уголовных дел (материалов уголовного производства) исследована личность потерпевшего как элемент криминалистической характеристики совершения преступных нарушений правил безопасности при выполнении работ с повышенной опасностью.

In the article in the basis of a generalization of criminal cases (the criminal proceedings) the personality of the victim as a part of the criminalistical characteristic committing criminal violations of safety rules during work with high-risk is researched.

Рекомендовано до опублікування на засіданні кафедри криміналістики Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» (протокол № 11 від 15 червня 2013 р.).
Рецензент – доктор юридичних наук, професор ***В. А. Журавель****.*

УДК 343.85

С. С. Шрамко, здобувач Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків

ВЗАЄМОДІЯ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ ІЗ ГРОМАДСЬКІСТЮ У СФЕРІ ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИННОСТІ

За результатами проведеного емпіричного дослідження розглянуто практичні питання взаємодії дільничних інспекторів міліції із громадськістю.

Ключові слова: *громадськість, громадські формування з охорони громадського порядку, дільничні інспектори міліції, взаємодія, запобіжна роль громадськості.*

Постановка проблеми. Оскільки діяльність із запобігання злочинності зачіпає багато сфер суспільного життя, вона передбачає узгодженість цілей і об'єднання зусиль державних органів та громадськості. Громадськість як суб'єкт запобігання злочинності характеризується сукупністю певних особливостей. Однією з таких особливостей є необхідність взаємодії з іншими суб'єктами запобігання кримінальним правопорушенням. Згідно зі ст. 3 Закону України «Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону» громадські формування з охорони громадського порядку і державного кордону створюються і діють у взаємодії із правоохоронними органами, Державною прикордонною службою, органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування, додержуючись принципів гуманізму, законності, гласності, добровільності, додержання прав та свобод людини і громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб, рівноправності членів цих формувань[1].

Провідна роль у взаємодії із громадськістю, яка бере участь у запобіганні злочинності, належить службі дільничних інспекторів

[1] Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону : Закон України від 22 червня 2000 р. № 1835-III // Відом. Верхов. Ради України. – 2000. – № 40. – Ст. 338.

міліції. Так, науковцями й практиками зазначається, що підтримка тісних зв'язків із громадськістю є одним із завдань та умов успішного виконання службових обов'язків дільничними інспекторами міліції. Дільничні інспектори повинні проводити зустрічі, наради з громадянами, громадськими формуваннями, на яких обговорюватиметься, як краще охороняти будинки, щоб запобігти крадіжкам, виявляти осіб, які схильні до вчинення правопорушень, та інші питання охорони громадського порядку. Крім цього, дільничні інспектори повинні проводити інструктажі членів громадських формувань, знайомити їх з оперативною обстановкою, навчати, як поводитися з порушниками порядку, здійснювати патрулювання разом із членами громадських формувань[1].

Зміст цих завдань дає змогу зрозуміти, що у своїй щоденній діяльності саме дільничні інспектори міліції найчастіше стикаються з проблемою підтримання правопорядку на дільниці обслуговування. Тому з огляду на значний обсяг роботи їх взаємодія з громадянами та залучення останніх до правоохоронної роботи є запорукою ефективної діяльності із запобігання злочинності.

Враховуючи зазначене, **метою статті** є дослідження сучасного стану взаємодії правоохоронних органів із громадськістю у сфері запобігання злочинності.

Ступінь наукової розробки проблеми. Взагалі теоретичні й практичні проблеми взаємодії правоохоронних органів із громадськістю у сфері протидії злочинності є предметом уваги переважно науки адміністративного права. Дослідженню цих питань присвячені праці О. М. Бандурки, Є. В. Додіна, М. І. Єропкіна, В. К. Колпакова, Ю. С. Назара, В. І. Московця тощо. Разом із тим окремі наукові розробки щодо такої взаємодії висвітлювалися й у працях вчених-кримінологів, таких як В. В. Голіна, О. М. Джужа, О. М. Литвинов та ін.

Виклад основного матеріалу. Взагалі під взаємодією органів внутрішніх справ із громадськістю, зокрема, з громадськими фор-

[1] Стахура І. Б. Взаємодія дільничних інспекторів міліції з громадськими формуваннями з охорони громадського порядку / І. Б. Стахура // Взаємодія громадян та правоохоронних органів в контексті формування правової держави: правові, історичні, філософські та психологічні аспекти : тези Всеукр. наук.-практ. конф. – Львів : ЛьвДУВС, 2008. – С. 319.

муваннями з охорони громадського порядку, із залученням останніх до охорони громадського порядку слід розуміти як наявність між ними сталих контактів, що виникають та розвиваються на основі спільних інтересів, так і спільну боротьбу з правопорушеннями, зміцнення громадського порядку і громадської безпеки[1].

На погляд О. М. Литвинова, така взаємодія повинна організовуватися на підставі двох фундаментальних принципів: урахування громадської думки та активної співпраці при вирішенні поставлених завдань. Перший – урахування громадської думки – передбачає її вивчення, постійний моніторинг, корегування пріоритетних цілей та завдань діяльності правоохоронних органів, а також систематичні звіти перед населенням[2]. Як зазначає О. М. Костенко, ефективну громадську думку можуть мати тільки ті особи, які свідомо та безпосередньо беруть участь у суспільній практиці. І чим свідоміша й безпосередніша ця участь, тим ефективніша громадська думка[3]. Другий принцип – співпраця правоохоронних органів й громадськості – визначає їх сумісну діяльність для досягнення спільних цілей. Вона обумовлює в першу чергу активне залучення громадських формувань до охорони правопорядку й боротьби зі злочинністю, інтенсифікацію пошуку нових засобів, методів і форм спільної діяльності, розробку загальної стратегії й тактики запобігання злочинам й іншим правопорушенням[4].

Відмічаючи складний характер взаємодії суб'єктів громадської й слідчої профілактики, Ф. А. Лопушанський підкреслив, що вона створює сприятливі умови для об'єднання їх зусиль, а це підвищує

---

[1] Бандурка О. М. Теорія та методи роботи з персоналом в органах внутрішніх справ : підручник / О. М. Бандурка, В. О. Соболєв. – Х. : Вид-во Харк. нац. ун-ту внутр. справ, 2000. – С. 379.

[2] Литвинов А. Н. Предупреждение преступлений и правонарушений. Профилактическая работа с населением : науч.-практ. пособие / А. Н. Литвинов. – М. : ЮРКНИГА, 2004. – С. 147.

[3] Костенко А. Н. Социологическая и психологическая интерпретация проблемы эффективности общественного мнения в борьбе с преступностью / А. Н. Костенко // Материалы IV советско-западногерманского симпозиума по криминологии, уголовному праву и процессу. – Киев : Наук. думка, 1990. – С. 148.

[4] Литвинов А. Н. Предупреждение преступлений и правонарушений. Профилактическая работа с населением : науч.-практ. пособие / А. Н. Литвинов. – М. : ЮРКНИГА, 2004. – С. 148.

антикриміногенний потенціал здійснюваних заходів, сприяє досягненню оптимальних результатів при значній економії сил та часу. Громадськість обізнана про особливості місцевих умов і фактичного стану боротьби з правопорушеннями на різних об'єктах, добре знайома з мешканцями, їх схильностями, звичаями та взаємовідносинами[1].

Заступник начальника Департаменту громадської безпеки МВС України А. Запорожцев у своєму виступі звернув увагу, що серед завдань, визначених перед дільничними інспекторами міліції, – налагодження реальної взаємодії із населенням. Це повинно відображатися у пошуку загальних точок дотику у вирішенні проблемних питань з організації роботи громадських формувань, наданні їм як практичної й методичної допомоги, так і матеріальної підтримки через органи державної влади та місцевого самоврядування[2]. І від того, наскільки вони уміло будуть спиратися на допомогу громадськості, багато в чому залежатиме їх внесок в охорону громадського порядку та профілактику злочинів[3].

Із метою з'ясування деяких практичних аспектів взаємодії дільничних інспекторів міліції із громадськістю у запобіганні злочинності нами було проведено дослідження шляхом анонімного анкетування дільничних інспекторів міліції. В опитуванні взяли участь 305 дільничних інспекторів м. Харкова та Харківської області. Так, на запитання «Скільки громадських формувань з охорони громадського порядку знаходиться на дільниці обслуговування?» 65 % респондентів відповіли, що таких на їх дільниці немає; 24 % дільничних інспекторів мають одне громадське формування з охорони громадського порядку на дільниці обслуговування; 5 % – два таких формування, а 6 % – понад два. При цьому 33 % респондентів, відповідаючи на запитання «Скільки, на Вашу думку, повинно бути

[1] Лопушанский Ф. А. Следственная профилактика преступлений: опыт, проблемы, решения / Ф. А. Лопушанский. – Киев : Наук. думка, 1980. – С. 181–182.

[2] Задача участковых инспекторов милиции – реальное взаимодействие с населением [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://mvs.gov.ua/mvs/control/main/ru/publish/article/800412. – Загл. с экрана.

[3] Профілактика злочинів : підручник / О. М. Джужа, В. В. Василевич, О. Ф. Гіда та ін. ; за заг. ред. О. М. Джужи. – К. : Атіка, 2011. – С. 187.

громадських формувань профілактичної спрямованості на дільниці обслуговування?», вказали на те, що достатньо одного такого формування; 24 % опитуваних потребують два таких формування; 14 % – три; 16 % – від чотирьох до десяти; 10 % – не потребують зовсім, 3 % – не відповіли на запитання.

На запитання «Як часто Ви звертаєтесь за допомогою громадськості при здійсненні запобіжної діяльності?» вони відповіли таке: звертаються інколи у разі потреби 52 % опитуваних; ніколи не звертаються, оскільки вважають, що в цьому немає необхідності, 20 %; звертаються постійно, визначаючи це основою ефективної профілактичної діяльності, лише 28 %.

Проте 65 % опитуваних дільничних інспекторів міліції вважають, що громадяни повинні брати участь у заходах щодо профілактики злочинності; скоріше повинні, ніж ні – 17 %; не повинні – 16 %; інше – 2 %. Тобто яким досвідченим не був би дільничний інспектор, він усвідомлює, що без підтримки громадян неможливо належним чином підтримувати правопорядок. Крім того, 69 % респондентів визнають профілактичну діяльність громадськості достатньо ефективною.

Під час опитування так само встановлено, що дільничні інспектори найчастіше залучають членів громадських формувань до сумісного патрулювання території (22 % відповідей); 17 % опитуваних звертаються до членів громадських формувань при проведенні рейдів із виявлення правопорушників; 10 % – при здійсненні індивідуальної профілактики; по 7,5 % – при огляді місць скупчення осіб із відхиляючою поведінкою та при виявленні причин й умов, які сприяють вчиненню злочинів; 7 % – при проведенні агітаційно-пропагандистської роботи; 18 % – взагалі не звертаються; 11 % – не відповіли на поставлене запитання.

У Законі України «Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону» не встановлений перелік правопорушень, у запобіганні яких можуть брати участь члени громадських формувань. Проведене дослідження надало можливість з'ясувати, до запобігання яким саме видам кримінальних правопорушень дільничні інспектори частіше всього залучають членів громадських формувань з охорони громадського порядку. Резуль-

тати виявилися такими: до запобігання вуличній злочинності залучали громадян 44 % опитуваних; до запобігання злочинам проти власності – 29 %; до запобігання злочинності неповнолітніх – 10 %; до запобігання постпенітенціарній злочинності – 6 %.

Дослідження природи взаємовідносин органів внутрішніх справ і громадськості вказує на її багатозначність, складний, взаємозалежний, багатоаспектний характер. Особливою рисою таких відносин має бути не процесуальний, а лише моральний обов'язок представників громадськості та окремих громадян надавати допомогу. Він випливає із норм моралі, статутних вимог громадських формувань, високої свідомості та зацікавленості людей у викоріненні різного роду правопорушень.

При вищезгаданому анкетуванні ми спробували з'ясувати, як громадяни відгукуються на звернення дільничних інспекторів щодо спільного здійснення профілактичної діяльності. Лише 30 % респондентів відповіли, що громадяни завжди охоче відгукуються на їх звернення; 44 % вказали на те, що громадян потрібно зацікавити; у 19 % відмовляються; 7 % неохоче ставляться до надання допомоги. На нашу думку, таке ставлення пояснюється недостатньою моральною «зрілістю» громадян до цієї діяльності, хоча й небезпідставно. Це зайвий раз свідчить про відсутність належного довірливого контакту між представниками правоохоронних органів та громадянами. На сьогодні недостатньо лише через засоби масової інформації пропагувати серед населення почуття громадського обов'язку. По-перше, психологічний чинник впливу на свідомість людини та стан готовності громадянина до участі у правоохоронній діяльності мають систематично формуватися шляхом постійного та безпосереднього спілкування працівників правоохоронних органів із населенням. По-друге, прикладом носіїв високих моральних якостей передусім мають виступати самі представники державних органів, зокрема, правоохоронних.

Дослідженням також установлено, яка робота переважно проводилася дільничними інспекторами міліції щодо залучення громадян до профілактики правопорушень: спрямовували листи до установ, підприємств та організації 23 % опитуваних; 27 % спрямовували листи до органів місцевого самоврядування; здійснювали

особисту рекомендацію до вступу у громадське формування з охорони громадського порядку 28 % респондентів; 22 % такої роботи не проводили взагалі.

Повторимося, що підтримка тісних зв'язків із громадянами – одна з важливих форм роботи дільничного інспектора. Вона передбачає регулярне відвідування усіх домоволодінь, квартир, готелів, гуртожитків, підприємств, установ і організацій, розташованих на ділянці, й особисте знайомство з громадянами й трудовими колективами. Основна увага при цьому приділяється особистому знайомству дільничного інспектора з мешканцями ділянки, установленню з деякими з них довірливих відносин з метою одержання інформації, необхідної для профілактики злочинів, а саме: виявлення організаторів кубел; осіб, які зловживають алкоголем, наркотиками; осіб, які вчиняють правопорушення у сімейно-побутовій сфері; осіб, які мають вогнепальну зброю; осіб, які прибули з місць позбавлення волі; інших громадян, схильних до вчинення правопорушень[1].

Отже, органи внутрішніх справ повинні докладати зусиль для того, щоб громадськість, яка бере участь у запобіжній діяльності, активніше та результативніше виконувала свої завдання з охорони громадського порядку та запобігання злочинності. Активність у боротьбі зі злочинністю має формуватися з використанням усіх форм і методів правового виховання, насамперед правового навчання, яке закладає основи правових знань та правового світогляду. Для цього в процесі організації взаємодії потрібне систематичне навчання членів громадських формувань. Організація правової й спеціальної підготовки громадян, які виявили бажання виконувати обов'язки щодо охорони громадського порядку і боротьби з правопорушеннями, необхідна для одержання ними початкових знань і навичок у цій сфері[2]. Саме співробітники органів внутрішніх справ можуть повсякденно й безпосередньо на практиці показати всі

[1] Профілактика злочинів : підручник / О. М. Джужа, В. В. Василевич, О. Ф. Гіда та ін. ; за заг. ред. О. М. Джужи. – К. : Атіка, 2011. – С. 188.

[2] Теорія та практика правоохоронної діяльності органів внутрішніх справ України : навч. посіб. / за заг. ред. М. І. Іншина, В. І. Олефіра. – К. : Хай-Тек Прес, 2012. – С. 743.

тонкощі здійснення охорони громадського порядку, навчити добровольців прийомам та методам боротьби зі злочинністю. До того ж відповідна норма передбачена у ст. 12 Закону України «Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону». Так, у ній зазначається, що члени громадських формувань з охорони громадського порядку можуть брати участь у забезпеченні правопорядку за місцем реєстрації цих об'єднань лише після проходження відповідної правової та спеціальної підготовки в органах внутрішніх справ[1]. Тобто заняття повинні проводитися в обов'язковому порядку лише з членами громадських формувань правоохоронної спрямованості, а також із особами, які виявили бажання виконувати правоохоронні функції, але не є членами громадських формувань (позаштатні співробітники, громадські помічники тощо). Законом також передбачено, що підготовка членів громадських формувань здійснюється у порядку, встановленому МВС України.

Не менш важливим, на думку А. І. Долгової, є також формування кримінологічної культури діяльності громадян по боротьбі зі злочинністю. Громадяни, які беруть активну участь у цій боротьбі, повинні бути ознайомлені з основами вчення про причини та умови, що сприяють вчиненню злочинів, вміти їх виявляти й обирати в рамках закону ефективні засоби реагування на них, грамотно аналізувати стан правопорушень та їх обставини, мати уявлення про основи соціального планування діяльності із боротьби зі злочинністю та шляхи запобігання конкретним злочинам[2].

Як справедливо зазначається науковцями, на сьогоднішній день необхідним слід визнати прийняття загальної програми правової та спеціальної підготовки громадян, які виявили бажання брати участь в охороні громадського порядку і боротьбі з правопорушеннями, де буде визначено: завдання правової та спеціальної підготовки; принципи навчання, на яких базуватиметься правова та спеціальна підготовка; терміни навчання; місця можливого проведення занять;

[1] Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону : Закон України від 22 червня 2000 р. № 1835-III // Відом. Верхов. Ради України. – 2000. – № 40. – Ст. 338.

[2] Долгова А. И. Социально-правовая активность в сфере борьбы с преступностью и проблемы ее формирования / А. И. Долгова // Проблемы участия общественности в борьбе с преступностью. – М. : МЮИ, 1978. – С. 18.

форми та методи проведення занять; перелік обов'язкових знань, умінь і навичок, якими повинні оволодіти майбутні члени громадських формувань; перелік служб і підрозділів, посадових осіб, які в обов'язковому порядку повинні проводити визначені тематичними планами заняття; порядок прийняття заліків[1]. Реалізація наведених положень стане можливою лише за умови скоординованих дій органів державної влади.

Правове навчання має підкріплюватися переконливою правовою пропагандою та агітацією, яка спонукала б до конкретних дій. Формування єдності знань, поглядів і поведінки потребують посилення емоційного впливу, яскравого та образного розкриття неприпустимості пасивної позиції, коли йдеться про боротьбу зі злочинністю.

Тут важливе поєднання теоретичного та практичного шляхів формування свідомості й культури громадян. Так званий практичний шлях може носити як організований, так і стихійний характер. Свідомість і поведінка особи формується не тільки в результаті правового виховання як організованого, цілеспрямованого й систематичного впливу, й під впливом усієї її соціальної практики. Ця практика повинна відповідати закону й стимулювати активну участь у боротьбі зі злочинністю. Особливого значення у цьому зв'язку набуває позиція державних органів і посадових осіб. Від цього залежить, чи зуміють вони довести до загалу корисність і необхідність участі окремих громадян і громадських об'єднань у боротьбі зі злочинністю[2].

При анкетуванні дільничних інспекторів міліції ми намагалися дізнатися, що, на їх думку, перешкоджає участі громадськості у запобіганні злочинності. Так, 37 % опитуваних вказали на небажання громадян брати участь у такій діяльності; 20 % відзначили недостатню поінформованість громадян про таку діяльність; ще 20 % – відсутність відповідної нормативно-правової бази; відсутність

[1] Див.: Теорія та практика правоохоронної діяльності органів внутрішніх справ України : навч. посіб. / за заг. ред. М. І. Іншина, В. І. Олефіра. – К. : Хай-Тек Прес, 2012. – С. 743.

[2] Див.: Долгова А. И. Социально-правовая активность в сфере борьбы с преступностью и проблемы ее формирования / А. И. Долгова // Проблемы участия общественности в борьбе с преступностью. – М. : МЮИ, 1978. – С. 19.

відповідної організаційно-правової структури назвали 10 %; 8 % опитуваних вважають перешкодою до такої діяльності відсутність матеріального заохочення.

Характеризуючи висловлене припущення щодо небажання громадян брати участь у запобіганні злочинності, відмітимо, що, по-перше, така пасивність пов'язана зі зневірою в тому, що ця діяльність матиме конкретну користь для найближчого оточення або суспільства в цілому. По-друге, пасивність пояснюється елементарною відсутністю вільного часу. По-третє, слід відмітити й непрестижність такої діяльності і, як наслідок, відсутність однодумців. Врешті-решт, далеко не всі громадяни схильні проявляти ініціативу в такій діяльності.

Недостатню поінформованість громадян про можливість брати участь у запобіжній діяльності в цілому можна пояснити пасивністю з боку керівників правоохоронних органів у справі з мобілізації й організації своїх добровільних помічників. Слід констатувати, що на сьогодні практично не проводиться робота з формування громадської думки про необхідність активної участі громадян у запобіганні злочинності. Так, у засобах масової інформації та мережі Інтернет значна увага приділяється висвітленню фактів уже вчинених злочинів та надзвичайних подій. Проте взагалі не йдеться про їх запобігання. Так само не розповсюджується інформація про діяльність громадських формувань з охорони громадського порядку та окремих громадян у запобіганні злочинності. Висвітлення позитивних аспектів вже існуючої практики участі громадськості сприяло би популяризації такої діяльності та підвищенню інтересу й бажання залучитися до цієї справи.

Аналізуючи відповіді респондентів щодо відсутності належного нормативного забезпечення участі громадян у запобіжній діяльності та їх взаємодії з органами державної влади, зазначимо, що, по-перше, чітко не визначено саме поняття громадськості, тобто не зрозуміло, кого слід відносити до цієї категорії осіб. По-друге, відсутнє роз'яснення щодо форм та методів такої участі, а тому не зрозуміло, яку роль законодавець відводить представникам громадськості у діяльності із запобігання злочинності. Слід зазначити, що таке закріплення має декларативний характер. Таким чином, брак

дієвого законодавчого забезпечення діяльності громадськості у запобіганні злочинності перешкоджає її ефективності.

Стосовно відсутності відповідної організаційно-правової структури діяльності громадськості у сфері запобігання злочинності слід відмітити таке. Необхідною умовою успішності діяльності із запобігання злочинності є налагоджена співпраця між органами влади, місцевого самоврядування, правоохоронними органами та громадськістю. Разом із тим, як свідчить практика, на даний час відсутня належна державна підтримка діяльності громадськості. Органами влади та місцевого самоврядування приділяється незначна увага створенню умов для успішної роботи громадських формувань правоохоронної спрямованості, які вже діють, не говорячи про пропаганду такої участі та залучення нових членів із числа активних громадян. На низькому рівні знаходиться організація правової освіти членів громадських об'єднань та навчання їх формам і методам боротьби зі злочинністю. Залишає бажати кращого й матеріально-технічне забезпечення такої діяльності, що, звісно, заважає залученню нових членів до громадських формувань правоохоронної спрямованості.

На підставі викладеного зазначимо, що на сьогодні вкрай актуальною залишається проблема покращення взаємодії правоохоронних органів із громадськістю у запобіганні злочинності. Вона потребує подальшої розробки нових форм і методів взаємодії шляхом використання позитивного зарубіжного досвіду такої діяльності.

По результатам проведенного исследования рассмотрены практические вопросы взаимодействия участковых инспекторов милиции с общественностью.

On results of undertaken empirical research, the practical questions of cooperation of district inspectors of militia with public are considered/

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем запобігання злочинності НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України (протокол № 11 від 11 вересня 2013 р.).
Рецензент – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України ***В. В. Голіна****.*

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

МІЖНАРОДНА НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ «АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ»

10–11 жовтня 2013 р. у м. Харкові Національним університетом «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» спільно з Науково-дослідним інститутом вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса Національної академії правових наук України та Всеукраїнською громадською організацією «Асоціація кримінального права» була проведена міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми кримінальної відповідальності».

На конференції предметом обговорення стало значне коло питань як загальнотеоретичного плану, так і окремих проблем кримінальної відповідальності за певні категорії злочинів. Особлива увага була приділена тим питанням, що набули своєї актуальності у світлі подій останнього року. Серед них набуття чинності Кримінальним процесуальним кодексом України, встановлення у національному законодавстві кримінально-правових наслідків для юридичних осіб за вчинення їх представниками кримінальних правопорушень, упровадження в національне законодавство кримінального проступку, прийняття пакета антикорупційних законів, Стратегії державної політики щодо наркотиків на період до 2020 року, що визначатимуть напрями політики нашої держави у галузі боротьби зі злочинністю, та інших нормативно-правових актів, що регулюють боротьбу зі злочинністю.

В обговоренні проблемних питань, пов'язаних із темою конференції, взяли участь понад 200 учасників. Серед них були не лише провідні науковці з різних регіонів України (Києва, Харкова, Одеси, Львова, Дніпропетровська, Луганська тощо), а й представники наукової спільноти інших країн – Росії, Білорусії, Польщі. Загалом у роботі конференції взяли участь 5 академіків, 6 членів-кореспон-

дентів НАПрН України, 57 докторів юридичних наук та професорів, 72 кандидати юридичних наук.

Тема конференції викликала інтерес і серед практичних працівників, зокрема представників Конституційного Суду України, Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних та кримінальних справ, Генеральної прокуратури України, Міністерства внутрішніх справ, Служби безпеки України, працівників інших правоохоронних і судових органів.

Робота конференції традиційно розпочалася зі вступного слова голови оргкомітету, ректора Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», президента Національної академії правових наук України, доктора юридичних наук, професора, академіка НАН України ***В. Я. Тація***, який насамперед звернув увагу на вкрай актуальну проблему надмірної новелізації кримінального законодавства та необхідності гармонійного поєднання стабільності та динамізму в його розвитку. Зокрема, він відзначив, що «з моменту набрання чинності КК України до нього було внесено 440 змін та доповнень. Лише за останній рік КК доповнювався та змінювався 59 разів. При цьому чимало таких новел є необґрунтованими, оскільки не відповідають змісту і системі чинного КК». Як приклад В. Я. Тацій навів прийняття Закону № 4025-VI від 15 листопада 2011 р., згідно з яким у ст. 12 КК була істотно змінена категоризація злочинів, яка за ступенем тяжкості стала пов'язуватися з покаранням не лише у виді позбавлення волі, а й зі штрафом.

Також В. Я. Тацій підкреслив актуальність проблеми, пов'язаної із запровадженням у кримінальне законодавство кримінального проступку, який уже нормативно закріплений у КПК України. Зокрема, він звернув увагу на необхідність визначення обсягу діянь, які мають охоплюватися поняттям «кримінальний проступок», та критеріїв їх розмежування зі злочинами й адміністративними правопорушеннями.

Особливу увагу у своєму виступі академік В. Я. Тацій зосередив на питанні відповідальності юридичних осіб, відзначивши, що завдяки активній участі наукової спільноти в обговоренні законопро-

ектів удалося досягти компромісного підходу у питанні встановлення відповідальності юридичних осіб у площині дії норм кримінального права, що, однак, не знімає з порядку денного вкрай актуального питання про необхідність розробки відповідної концепції відповідальності саме юридичних осіб, а також втілення нормативних приписів у правозастосовну діяльність.

Крім того, на переконання голови оргкомітету конференції, надзвичайно «болючою» для вітчизняного законодавства є проблема імплементації приписів міжнародних угод і конвенцій, учасником яких є Україна. Така імплементація, на жаль, нерідко відбувається шляхом звичайного копіювання в національному законодавстві приписів міжнародних документів без урахування того, що у переважній більшості цих міжнародних актів прямо зазначається, що закріплені в них приписи, по-перше, мають для держав-учасниць не імперативний, а лише рекомендаційний характер, а по-друге, можуть здійснюватися згідно з основоположними принципами їх правової системи.

Академік В. Я. Тацій побажав учасникам міжнародної конференції успішної роботи, підкресливши, що популяризація останніх здобутків юридичної науки та практики сприятиме визначенню шляхів подальшого вдосконалення законодавства у сфері боротьби зі злочинністю, розробці рекомендацій щодо підвищення ефективності правозастосовної практики у цій сфері, урешті-решт, укріпленню авторитету української держави в міжнародному просторі.

На пленарному засіданні було заслухано одинадцять доповідей, в яких окреслено фундаментальні проблеми, що обговорювалися на конференції.

Значна кількість учасників конференції присвятили свої виступи загальнотеоретичним проблемам кримінальної відповідальності. Так, доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України, завідувач кафедри кримінального права № 2 Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» ***М. І. Панов*** виступив із науковою доповіддю «Проблеми кримінальної відповідальності та її правового регулювання». Зазначивши, що кримінальна відповідальність

є фундаментальною категорією кримінального права, яка «пронизує» майже всі інститути Загальної та Особливої частин і лежить у їх підґрунті, доповідач зосередив увагу на найбільш дискусійних питаннях, що стосуються поняття та визначення моменту виникнення кримінальної відповідальності. Особливий наголос було зроблено на існуванні двох рівнів правового регулювання кримінальної відповідальності – конституційно-правового та законодавчого. Крім того, особливий акцент доповідач зробив на питанні відповідальності юридичних осіб за вчинені їх представниками злочини, підкресливши те, що це є не чим іншим, як кримінальною відповідальністю юридичних осіб, передбачення якої у кримінальному законі не відповідає конституційним нормам і суперечить системі КК, вносить до нього дисонанс. У зв’язку з цим учений висловив думку про необхідність відмовитися від такої відповідальності юридичних осіб.

Цікавою в науковому плані стала доповідь заступника Голови Конституційного Суду України, доктора юридичних наук, професора, академіка НАПрН України ***Ю. В. Бауліна***. Проаналізувавши три аспекти кримінальної відповідальності – законодавчий, судовий та виконавчий, доповідач указав на те, що з точки зору методологічного виміру для кожного виду кримінальної відповідальності можуть бути визначені відповідні групи принципів, зокрема, на законодавчому рівні – це принципи законотворчості (принципи криміналізації, пеналізації та диференціації відповідальності), на судовому – принципи покладення кримінальної відповідальності на кримінального правопорушника, а на виконавчому – принципи реалізації кримінальної відповідальності.

Директор Кримського юридичного інституту Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України ***Н. О. Гуторова*** у своїй доповіді звернула увагу на проблему диференціації та індивідуалізації кримінальної відповідальності, їх сучасний стан та перспективи розвитку. Доповідачка відмітила, що чим ширша диференціація, тим вужчою є індивідуалізація кримінальної відповідальності і навпаки, та висловила судження щодо

доцільності утворення комісії, яка б вивчала практику призначення покарання.

Поділився своїми думками з приводу тенденцій розвитку російського кримінального законодавства представник російської наукової спільноти – завідувач кафедри кримінального права та кримінології юридичного факультету Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова, президент Російського Конгресу кримінального права, доктор юридичних наук, професор ***В. С. Комісаров***. Відмітивши, що російське кримінальне право має багато споріднених з українським правовим полем проблем, серед яких однією з наболілих є проблема надзвичайного динамізму кримінального законодавства, він підкреслив, що зміни до кримінального закону РФ зумовлюються в тому числі і змінами в так званому «позитивному» законодавстві, адже саме на кримінальний закон покладається надія на можливість за його допомогою розв'язати існуючі соціальні проблеми. На його переконання, ті негативні зміни, яких зазнало протягом останніх років російське кримінальне законодавство (зокрема, можливість суду змінювати ступінь тяжкості злочину), є результатом того, що російська наукова спільнота не залучається законотворцем до розробки та обговорення законопроектів. Як висновок, В. С. Комісаров висловив думку про те, що на сьогоднішній день єдиним виходом із ситуації, що склалася, є прийняття нової редакції КК Російської Федерації. Крім того, окрема увага доповідача була приділена невизначеності категорії «інші заходи кримінально-правового характеру», яка, на його думку, породжує запитання про те, чи є це формою реалізації кримінальної відповідальності або це так звана «передвідповідальність».

Підтримав актуальність такої проблеми, як пошук оптимальних шляхів сполучення стабільності та динамізму кримінального законодавства, і проректор із наукової роботи Самарської гуманітарної академії, доктор юридичних наук, професор ***В. К. Дуюнов***, який присвятив свою доповідь питанню кари як реакції держави на вчинення злочину, її сутності, змісту та найближчої мети. Він наголосив, що кримінальна відповідальність, звільнення від кримі-

нальної відповідальності, покарання та звільнення від покарання – це каральні заходи, а інші заходи кримінально-правового характеру – це заходи безпеки. При цьому окрему увагу було звернуто на невизначеність у російському кримінальному законі переліку інших заходів кримінально-правового характеру.

Голова Державної служби України з контролю за наркотиками, доктор юридичних наук, професор ***В. А. Тимошенко*** висловив своє бачення основних напрямів удосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність за наркозлочини. При цьому червоною стрічкою його виступу стала теза про те, що правоохоронна система має спрямовувати свій потужний потенціал насамперед на наркобізнес, а не на його жертв. Він наголосив на необхідності зміни векторів кримінально-правової складової наркополітики України, а саме: ставлення до наркозалежних правопорушників як до хворих людей, які потребують медичної та соціальної допомоги. Також доповідач наголосив на доцільності декриміналізації злочинів, передбачених ст. 309 КК України.

Значний інтерес під час роботи конференції викликала й проблема ролі потерпілого у кримінальному праві. Так, представник російської наукової громадськості, кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри кримінального права та процесу Красноярського державного аграрного університету ***А. П. Козлов*** присвятив свій виступ питанню попередньої кримінальної відповідальності та її легалізації. Розглядаючи проблеми визнання обмеження прав і свобод, пов'язаних із триманням під вартою, як одну з форм кримінальної відповідальності, він підкреслив актуальність питання відшкодування потерпілому шкоди у кримінальному праві та відплати.

Взяв участь у науковій дискусії з питань ролі потерпілого у кримінальному праві та відшкодування йому шкоди також директор Інституту права, психології та економіки Львівського державного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України ***В. К. Грищук***, який навів приклад урегулювання цього питання в Польщі, коли частина штрафу сплачується на користь держави, а інша частина – на користь по-

терпілого. Окрім того, у своєму виступі доповідач зупинився на доктринальному розумінні форм реалізації кримінальної відповідальності.

Проблема ролі потерпілого у кримінальному праві пролунала і в науковій доповіді доктора юридичних наук, професора кафедри кримінального права Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка ***О. О. Дудорова***. Присвятивши свій виступ окремим дискусійним аспектам кримінальної відповідальності, професор торкнувся питань інституту примирення з потерпілим, а також проблемних аспектів відповідальності юридичних осіб, звільнення від кримінальної відповідальності тощо.

Своїми думками поділився і доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України ***О. М. Костенко***, який здійснив спробу обґрунтувати точку зору про те, що першоджерелом законодавства про кримінальну відповідальність є закони природного права, а не воля і свідомість законодавця, оскільки протилежне є «ідеологічною» основою для зловживань у сфері кримінальної юстиції.

Наступний блок проблем, які викликали жваві дискусії серед учасників конференції, стосувався запровадження у національне законодавство інституту кримінального проступку. Так, ***В. Я. Тацій*** відмітив, що це краще зробити шляхом прийняття окремого закону про кримінальні проступки, не допустивши при цьому криміналізації адміністративних правопорушень. На неприпустимості введення кримінального проступку до КК України наголосив і доктор юридичних наук, професор ***П. Л. Фріс***, який до того ж у своїй доповіді зосередив увагу на питанні ідеології кримінального права, яка, за його словами, повинна становити основу кримінально-правової політики.

Взяли участь в обговоренні питання впровадження кримінального проступку в національне законодавство й інші науковці, зокрема доктор юридичних наук, професор ***Є. В. Фесенко***, доктор юридичних наук, доцент ***О. О. Книженко***, кандидат юридичних наук, доцент ***Є. О. Письменський***, представник російської кримінально-правової науки, кандидат юридичних наук, професор

А. П. Козлов, який запропонував вирішити цю проблему шляхом переведення всіх злочинів невеликої тяжкості в категорію кримінального проступку та створити особливі правила їх застосування.

Так само підтримав дискусію щодо правової природи кримінального проступку ще один російський учений, доктор юридичних наук, професор кафедри кримінального права та кримінології юридичного факультету Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова ***П. С. Яні***, який поставив запитання про те, є це кримінальною відповідальністю чи ні. Також доповідач, аналізуючи нову постанову Пленуму Верховного Суду РФ про судову практику у справах про хабарництво, наголосив на необхідності уніфікації судової практики, у тому числі в частині призначення покарань.

Значна частина виступів була присвячена проблемним питанням кримінальної відповідальності за окремі злочини. Предметом самостійного обговорення стали питання кримінальної відповідальності за злочини проти власності, господарські злочини та злочини корупційної спрямованості. Так, доктор юридичних наук, професор ***В. О. Навроцький*** у своїй доповіді порушив питання кваліфікації заволодіння чужими коштами через банкомат із використанням викраденої з житла банківської платіжної картки та інформації про пін-код до неї, дійшовши висновку, що таке викрадення становить порушення недоторканності житла та крадіжку без проникнення до сховища. Аналізу категорії власності в кримінальному праві в умовах трансформації економічних відносин присвятила виступ кандидат юридичних наук ***А. М. Соловйова***.

До кола актуальних питань віднесені і сучасні тенденції розвитку антикорупційного законодавства. Зокрема, професор ***П. П. Андрушко*** окреслив основні напрями реформування антикорупційного законодавства України та ті завдання, що потребують свого розв’язання найближчим часом. Пізнавальною в науковому плані стала також доповідь кандидата юридичних наук, доцента ***В. М. Киричка*** на тему «Вимагання неправомірної вигоди як обставина, що виключає кримінальну відповідальність особи, яка пропонувала, обіцяла або надала неправомірну вигоду».

Зі своїми судженнями з приводу кримінально-правової оцінки змін до кримінального законодавства України в частині, що стосується протидії корупції, виступили також кандидат юридичних наук, доцент ***Р. Л. Максимович***, кандидат юридичних наук ***Г. С. Крайник*** та ін.

Активну участь у роботі конференції взяли й практичні працівники судових органів. Так, суддя Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних та кримінальних справ ***Р. І. Сахно*** присвятив увагу теоретичним та практичним аспектам кримінальної відповідальності за порушення права на захист. Цікавою стала і доповідь судді апеляційного суду Запорізької області ***В. В. Мульченка***, який обґрунтував доцільність кримінально-правової охорони честі та гідності судді як складової його недоторканності та необхідність передбачення в КК України відповідальності за неповагу до суду.

Окремим напрямом роботи конференції стало обговорення проблем кримінальної відповідальності в системі міжнародного кримінального права та суміжних знань. Так, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України ***В. І. Шакун*** виступив із науковою доповіддю, присвяченою питанню кримінологічної доктрини у правовій системі України, в якій було зроблено акцент на тих проблемах суспільного життя, які треба враховувати під час розробки нової Концепції розвитку кримінологічної науки в Україні на майбутній час. Під час роботи кримінологічної секції було звернуто увагу й на проблемні питання застосування норм нового Кримінального процесуального кодексу та їх вплив на формування національного законодавства та державної стратегії в сучасній політиці у сфері протидії злочинності. Як висновок з даного обговорення доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України ***В. В. Голіна*** наголосив на необхідності формування єдиної державної політики у сфері протидії злочинності, головними рисами якої мають бути стратегічність, послідовність та стабільність реалізації.

Також під час обговорення зазначеного вище блоку проблем особливу зацікавленість у слухачів викликала доповідь доктора юридичних наук ***В. С. Батиргареєвої***, яка зосередила увагу на про-

блемних аспектах протидії незаконному обігу зброї в Україні, висловивши певні сумніви щодо доцільності дозволу на придбання зброї пересічними громадянами. Цікавим виявився і виступ вченого з Російської Федерації – кандидата юридичних наук, доцента ***С. М. Маркунцової***. Актуальними при обговоренні стали питання можливої співпраці та використання наукових доробків двох країн для подальшого наукового та законодавчого прогресу.

Своє бачення актуальних проблем кримінальної відповідальності висловили і молоді вчені. Зокрема, з науковою доповіддю виступив аспірант, асистент кафедри кримінального права Московського державного юридичного університету імені О. Є. Кутафіна ***Д. О. Дорогін***, який запропонував власну класифікацію обставин ненастання кримінальної відповідальності: 1) обставини, які виключають кримінальну відповідальність; 2) обставини незастосування кримінальної відповідальності; 3) обставини, що не дозволяють притягнути до кримінальної відповідальності, та 4) обставини, що звільняють від кримінальної відповідальності. Також з науковими доповідями виступили аспірантка юридичного факультету Білоруського державного університету ***О. Г. Нікітенко***, яка присвятила свій виступ проблемі тероризму та напрямам удосконалення положень договору про співробітництво держав – членів СНД у боротьбі з тероризмом, та слідчий в ОВС УСБ України в Харківській області ***А. А. Когут***, який доповів про проблемні питання застосування норм права щодо захисту конфіденційної інформації.

Загалом у межах конференції працювало чотири секції та два «круглих столи». За підсумками жвавого обговорення окреслених та інших актуальних питань кримінальної відповідальності, розвитку кримінального законодавства та практики його застосування були прийняті рекомендації конференції.

Наприкінці роботи конференції було обговорено Звернення учасників конференції до Верховної Ради України про налагодження співпраці законодавчого органу з науковою спільнотою у вирішенні питань щодо новелізації чинного кримінального законодавства та визначення організаційно-правових форм такої співпраці. Проект Звернення було підтримано одноголосно.

РЕКОМЕНДАЦІЇ

міжнародної науково-практичної конференції
«Актуальні проблеми кримінальної відповідальності»

Розглянувши й обговоривши актуальні проблеми кримінальної відповідальності, міжнародна науково-практична конференція відзначає:

– у сучасних умовах злочинність набуває особливого характеру, що зумовлено змінами та новаціями її форм, використанням новітніх способів і засобів вчинення злочинів, що спричиняють тяжкі чи особливо тяжкі суспільно небезпечні наслідки;

– в останні роки має місце істотне зростання організованої, корисливої і насильницької злочинності, злочинів на замовлення, із використанням зброї, вибухових речовин, боєприпасів, наркотичних, отруйних та інших сильнодіючих засобів, а також пов'язаних із легалізацією (відмиванням) доходів, одержаних злочинним шляхом;

– особливу занепокоєність викликає значне поширення злочинів у сфері кредитної та банківської систем із використанням електронно-обчислювальних машин, злочинів корупційної спрямованості, а також тих, що вчинюються представниками влади із використанням службового становища.

Така криміногенна ситуація в суспільстві потребує своєчасного і відповідного реагування з боку держави, у тому числі й шляхом удосконалення чинного законодавства про кримінальну відповідальність та практики його застосування. Проте будь-які зміни та доповнення законодавства мають базуватися на ґрунтовних наукових засадах, всебічному захисті прав та інтересів людини і громадянина, держави, суспільства. У зв'язку з цим значну роль мають відігравати наукові дослідження у сфері кримінальної відповідальності як базового й фундаментального інституту кримінального права. Саме цим питанням і присвячена міжнародна науково-практична конференція.

Винесені на розгляд конференції наукові та прикладні проблеми кримінальної відповідальності та пропозиції щодо вдосконалення

чинного КК України і практики його застосування відображені у збірнику тез наукових доповідей і повідомлень конференції та заслуговують безумовної уваги з боку відповідних інституцій держави й суспільства на предмет їх використання у нормотворчому процесі, правозастосовній практиці та при оцінці злочинних діянь суспільством.

Вислухавши й опрацювавши пропозиції науковців щодо проблем кримінальної відповідальності, конференція вважає за необхідне відзначити таке.

1. У сфері загальних питань кримінальної відповідальності.

1.1. Віддаючи належне різним підходам і поглядам науковців та практикуючих юристів-криміналістів щодо визначення поняття кримінальної відповідальності та її ознак, конференція в цілому виходить із того, що кримінальна відповідальність – це юридичний обов’язок особи, що вчинила суспільно небезпечне діяння, визнане законом про кримінальну відповідальність як злочин, підлягати дії цього закону, тобто негативній оцінці, державному осуду в обвинувальному вироку суду чи іншому акті застосування норм кримінального права за вчинене діяння, та зазнати державно-правового примусу у виді застосування покарання або інших заходів кримінально-правового характеру (чи звільнення від них), змістом яких є обмеження прав і свобод особистого, майнового або іншого характеру.

Учасники конференції відстоюють принципове положення, що кримінальна відповідальність – заборони і приписи – встановлюються (і можуть встановлюватися) тільки в законі про кримінальну відповідальність, що базується на фундаментальних конституційних положеннях, закріплених у п. 22 ст. 92 Конституції України. У зв’язку з цим визнається обґрунтованим виокремлювати в теоретичному та праксеологічному (прикладному) аспектах дві взаємопов’язані та взаємодіючі її сторони: перспективну (ультраактивну) та негативну (ретроспективну) як складові єдиного цілого.

Кримінальна відповідальність реалізується у кримінально-правових відносинах, що виникають з моменту вчинення злочину і закінчуються, за загальним правилом, погашенням або зняттям суди-

мості. Саме протягом указаного часу (темпоральний аспект кримінальної відповідальності) діють і реалізуються всі інститути кримінального права.

1.2. Конференція відзначає, що кримінальна відповідальність як самостійний і фундаментальний інститут кримінального права ґрунтується на притаманних їй принципах, тобто базових і відправних правоположеннях, що визначають його сутність та основні риси. До них належать насамперед загальноправові принципи: гуманізм, справедливість, демократизм, рівність перед законом, верховенство права, які вбирають у себе загальнолюдські цінності й ідеали і повинні реалізовуватися, виходячи з ідеї всебічного забезпечення прав і свобод людини та громадянина. Водночас названі принципи зумовлюють і спеціальні (специфічні) принципи кримінальної відповідальності, властиві саме цьому інституту: законність, відповідальність тільки за суспільно небезпечне діяння, яке на час його вчинення визнане у законі злочином, особиста й винна відповідальність, її невідворотність, диференціація й індивідуалізація відповідальності та покарання, обмеження меж кримінальної відповідальності (економія кримінально-правової репресії). Акумулюючи в собі загальноправові принципи, вони мають слугувати основою як у законотворчій діяльності при вирішенні питань щодо криміналізації відповідного кола діянь і їх пеналізації, так і в правозастосуванні. Особливе значення реалізація зазначених принципів має на законодавчому рівні: по-перше, при визначенні в нормах закону про кримінальну відповідальність обсягу і змісту заборон (приписів) стосовно певних суспільно небезпечних діянь, що визнаються злочинами; по-друге, при встановленні видів і розмірів покарань за їх порушення. Безумовно, конкретні норми й інститути кримінального права не можуть за своїм змістом суперечити принципам кримінальної відповідальності, а, навпаки, повинні ґрунтуватися на них і в обов'язковому порядку відповідати їм. Отже, кримінальна відповідальність та її принципи значною мірою визначають сутність і зміст кримінального законодавства, а тому повинні визнаватись як у законотворенні, так і правозастосуванні первісними і домінуючими.

1.3. Конференція констатує, що кримінальна відповідальність реалізується у таких формах: звільнення від кримінальної відповідальності; звільнення від покарання; призначення покарання з його відбуванням. Крім того, до форм реалізації кримінальної відповідальності необхідно відносити й інші заходи кримінально-правового характеру, якими є: примусові заходи медичного характеру, примусові заходи виховного характеру, спеціальна конфіскація, що було закріплено в останніх новелах до КК – у Законі України № 222-VII від 18 квітня 2013 р. При цьому безперечним визнається те, що всі форми кримінальної відповідальності повинні базуватися і реалізуватися на принципових і вихідних положеннях кримінальної відповідальності. Разом із тим неодмінно мають реалізовуватися й інші принципи кримінального права.

Установлений у КПК України інститут звільнення від кримінальної відповідальності є важливою формою її реалізації, проте за правовими наслідками і процесуальною процедурою таке звільнення фактично має характер реабілітації і навіть не пов’язане з обов’язковою негативною державною оцінкою як вчиненого злочину, так і винної особи. Тому необхідне внесення відповідних доповнень, уточнень і змін як до чинного КК, так і КПК України.

1.4. Одночасно учасники конференції висловлюють занепокоєність невиправданою множинністю, поспішністю і навіть хаотичністю змін та доповнень, що вносяться до чинного КК. Так, на сьогодні до КК України з моменту набрання ним чинності в цілому внесено вже понад 400 змін та доповнень, а за минулий 2012 р. і поточний 2013 р. він змінювався 59 разів. Така дестабільність законодавства не може не впливати негативно на практику застосування кримінально-правових норм та правосвідомість громадян.

Конференція констатує, що вищий законодавчий орган не завжди враховує думку науковців і їх висновки щодо обґрунтованості проектів внесення тих чи інших новел до кримінального законодавства, унаслідок чого ці новації не можуть бути визнані обґрунтованими та такими, що відповідають змісту і системі чинного КК. Так, Законом № 4025-VI від 15 листопада 2011 р. у ст. 12 КК була істотно змінена категоризація злочинів, і за ступенем тяжкості вона

стала пов'язуватися з покаранням не тільки у виді позбавлення волі, а й зі штрафом. Якщо з установленням штрафу за злочини невеликої та середньої тяжкості погодитися можна, то встановлення штрафу як основного виду покарання в якості критерію класифікації тяжких та особливо тяжких злочинів (які тягнуть за собою найсуворіші покарання, аж до довічного позбавлення волі (а в минулому – смертну кару)) є не тільки науково необґрунтованим, а просто алогічним.

Невиваженим кроком новел у законодавстві конференція вважає також прийняття Закону України № 314-VII від 23 травня 2013 р., який набирає чинності з 1 вересня 2014 р. і яким запроваджується кримінальна відповідальність юридичних осіб у формі застосування до них інших заходів кримінально-правового характеру (розділ XIV[1] Загальної частини КК). Учасники конференції висловлюють серйозне занепокоєння тим, що приписи цього Закону суперечать принциповим засадам кримінальної відповідальності, на яких ґрунтується чинний КК та які в цілому відповідають сучасним досягненням теорії і практики кримінального права. Отже, усі ті проблеми, що виникли у цьому зв'язку, мають стати предметом принципового обговорення науковим загалом.

2. У сфері застосування покарання як найбільш розповсюдженої (основної) форми реалізації кримінальної відповідальності.

2.1. Розвиток та вдосконалення кримінального законодавства України у напрямі його гуманізації та адаптації до законодавства Європейського Союзу були відображені в законодавчих новелах, якими був доповнений КК України за останні роки. Зокрема, це стосується введення інституту кримінального провадження на підставі угод про примирення або визнання вини, передбаченого у Кримінальному процесуальному кодексі України, у межах якого сторони угод наділені повноваженнями самостійно вирішувати питання щодо кримінальної відповідальності та можливості звільнення від неї.

З метою подальшого вдосконалення правових положень інституту кримінального провадження на підставі угод необхідно узгодити положення статей 471, 472 КПК України та статей 79, 104 КК

України шляхом доповнення останніх положеннями про можливість їх застосування на підставі зазначених угод.

2.2. У проекті Закону України щодо введення інституту кримінальних проступків доцільно передбачити розділ про особливості відповідальності неповнолітніх із забезпеченням установлення для них самостійної системи заходів кримінально-правового впливу, що можуть бути застосовані до цих осіб за вчинення кримінальних проступків.

2.3. На законодавчому рівні необхідно забезпечити зменшення обсягу та зміну характеру кримінальної репресії щодо неповнолітніх шляхом упровадження більш широкого кола заходів кримінально-правового впливу, альтернативних позбавленню волі, зокрема, за рахунок так званих заходів пробації та соціального патронажу, що дозволить досягти економії кримінально-правової репресії, забезпечити адекватність відповідальності тяжкості вчиненого злочину, сприятиме ресоціалізації особистості та мінімізації негативних наслідків покарання.

2.4. При здійсненні пеналізації злочинів слід намагатися: а) забезпечити відповідність суворості покарання ступеню тяжкості злочину; б) уникати ситуацій установлення в санкціях статей Особливої частини КК можливості одночасного застосування за один злочин більш ніж одного покарання, пов'язаного з обмеженням майнових прав особи; в) дотримуватися принципу встановлення економічно обґрунтованих максимальних меж штрафу в санкціях статей Особливої частини КК.

2.5. З метою підвищення ефективності випробувального режиму при звільненні від покарання з випробуванням необхідним видається в законодавчому порядку розширити перелік обов'язків (ч. 1 ст. 76 КК), які можуть бути покладені на особу при звільненні її від відбування покарання з випробуванням. Зокрема, потрібно доповнити цей перелік такими обов'язками, як: а) відшкодування завданих злочином збитків, усунення заподіяної шкоди, примирення з потерпілим; б) заборона відвідувати певні місця й утримуватися від контактування з потерпілим чи іншими особами; в) заборона залишати місце постійного проживання у визначений період часу.

2.6. Конференція вважає за необхідне прийняття Вищим спеціалізованим судом України з розгляду цивільних і кримінальних справ рекомендаційних роз'яснень щодо порядку обрання міри покарання при укладенні угоди про примирення або визнання вини.

2.7. Конференція констатує, що з метою оптимізації пеналізації суспільно небезпечних діянь доцільно поглибити та розширити наукові дослідження в цій сфері, зокрема слід сконцентрувати увагу на питаннях: а) удосконалення системи покарань (ст. 51 КК) за рахунок введення нових видів покарання, не пов'язаних із повною ізоляцією засудженого від суспільства, а також збільшення максимальних строків, передбачених для покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю (ст. 55 КК); б) доцільності введення спеціальних меж відповідальності для співучасників та встановлення різних максимальних меж покарання залежно від виду замаху на злочин; в) обґрунтованості обмеження звільнення від відбування покарання з випробуванням лише при призначенні одного із трьох видів покарань, а саме: тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців; обмеження волі та позбавлення волі, оскільки інші покарання не є настільки суворими, щоб погроза їх реального виконання могла забезпечити виправлення засудженого та попередження нових злочинів; г) удосконалення кримінально-правового регулювання суспільних відносин, пов'язаних зі звільненням засуджених (у тому числі й військовослужбовців) від покарання за хворобою.

3. Проблеми кримінальної відповідальності за окремі злочини.

3.1. Конференція відзначає, що за сучасних умов дестабілізаційних тенденцій у світовій політиці й економіці, зростанні при цьому загроз злочинності міжнародного характеру великого значення набуває кримінально-правова охорона основ національної безпеки України, громадської безпеки й недоторканності гарантованих прав і свобод людини й громадянина.

3.2. У цьому зв'язку потребує подальшого вдосконалення система злочинів, що посягають на внутрішню і зовнішню безпеку держави (зокрема, державна зрада та шпигунство), мають бути уточнені об'єкт і конструкція складу злочину «терористичний акт»

і в самому законі вирішене питання про чітке відмежування цього посягання від диверсії та інших злочинів. Подальшого тлумачення та конкретизації мають набути норми про відповідальність за безпеку поводження з вогнепальною зброєю. Необхідна оптимізація й кримінально-правової охорони сфер господарської діяльності (зокрема, удосконалення потребує практика відповідальності за злочини у бюджетній сфері та сфері законодавства про здійснення державних закупівель в Україні). Актуальними залишаються, а тому потребують подальшого дослідження й питання кримінальної відповідальності за злочини проти довкілля (зокрема, у частині порушення правил охорони або використання надр, незаконного заволодіння землями водного фонду та ін.).

3.3. Осередком кримінально-правового захисту має залишатися особа, її права та законні інтереси. Як і раніше, невирішеною залишається проблема забезпечення засобами кримінально-правового характеру честі й гідності особи, які згідно зі ст. 3 Конституції України визнаються найвищою соціальною цінністю. Неприпустимими є безкарність чи неефективність покарання за злочинне насильство в сім’ї. Поряд із цим кримінально-правова охорона сім’ї та дитинства повинна мати комплексний, системний і наскрізний характер. У цьому зв’язку уявляється актуальним створення в Особливій частині КК окремого розділу про злочини проти сім’ї, прав та законних інтересів неповнолітніх, уведення даної ознаки як кваліфікуючої до низки складів злочинів, відповідальність за які встановлено в різних розділах КК. З огляду на європейський досвід подальшої наукової розробки потребують питання доцільності кримінально-правової охорони людини від біологічної експлуатації, а також охорони життя природного ембріона людини. Удосконалення мають стосуватися й питання кримінально-правової оцінки лікарської помилки, де визначальну роль повинна відігравати оцінка вчиненого лікарем (за певних обставин) діяння та його наслідків, а не тільки професійний статус особи. Водночас назріла необхідність відповідного вдосконалення законодавчого забезпечення кримінально-правового захисту свободи слова та професійної діяльності журналістів в Україні. Також правозастосовна практика

повинна особливо враховувати й вплив людського фактора при вчиненні злочинів у сфері відносин «людина – техніка», пов'язаних, зокрема, з експлуатацією машин і механізмів.

3.4. Конференція зазначає, що подальшого переосмислення, уточнення й конкретизації потребує понятійний апарат Особливої частини КК, що передбачає необхідність удосконалення кримінально-правових норм, відповідних юридичних конструкцій, надання їм більш уніфікованих форм і усунення їх суперечливого тлумачення. Попри традиційні й сталі підходи щодо змісту та сутності багатьох інститутів та норм Особливої частини кримінального права в контексті їх системних зв'язків із ключовими категоріями «кримінальний закон», «кримінальна відповідальність», «склад злочину», «об'єкт злочину» тощо, окремі теоретичні та законодавчі положення мають набути «нового звучання» й відповідати сучасним науковим поглядам та об'єктивним реаліям правозастосування, у зв'язку з чим визнається актуальним подальша розробка проблем методології кримінального права. Зважаючи на це, зокрема, важливим у теоретичному плані є обґрунтування понять «конфіденційна інформація, яка знаходиться у володінні держави», «близькі родичі», «спеціальні технічні засоби негласного отримання інформації», інших термінів та не визначених у законі понять кримінального права.

3.5. В еру потужного розвитку високих технологій наразі вкрай незахищеною та вразливою від злочинних посягань залишається сфера використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку. При цьому уявляється, що криміналізація суспільно небезпечних діянь у кіберпросторі має враховувати міжнародний досвід, відповідні правила нормотворчості й одночасно забезпечувати захист багатьох суміжних сфер (зокрема, посиленої уваги потребує вирішення питань захисту автоматизованих систем документообігу судів). Однак при цьому варто визнати спірною тенденцію щодо розширення кримінально-правових заборон у галузі застосування комп'ютерних систем особливого призначення. Разом із цим важливим завданням є забезпечення кримінально-правової протидії порушенням прав

інтелектуальної власності стосовно об’єктів авторського права і суміжних прав.

У світлі посилення кримінальної відповідальності за порушення прав і свобод людини і громадянина, формування ефективних механізмів правової відповідальності держави та її органів перспективною уявляється криміналізація перешкоджання в отриманні правової допомоги особою, затриманою правоохоронними органами. У той же час держава має забезпечити надійне функціонування системи правосуддя. Отже, під захист кримінального закону мають бути поставлені, поряд із суддями, народними засідателями та присяжними, й інші учасники судового провадження, коло яких визначено кримінальним процесуальним, цивільним процесуальним, адміністративним, господарським процесуальним законодавством. При цьому захисту мають підлягати не тільки життя та здоров’я, майнові інтереси зазначених осіб, а також їх честь та гідність.

У центрі уваги законодавця, науковців і практиків мають залишатися й питання щодо кримінальної відповідальності за злочини проти громадського порядку та моральності, у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, проти встановленого порядку несення військової служби, миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку.

Конференція пропонує:

1. У галузі законотворчої роботи.

1.1. Виявлені в ході обговорення проблеми та винесені на розгляд конференції пропозиції з удосконалення чинного КК, що відображені, зокрема, у Збірнику тез наукових доповідей і повідомлень конференції, заслуговують на безумовну увагу. Більшість із них достатньо аргументовані, а тому за належного їх оформлення як змін до тексту Кримінального кодексу України в порядку *de lege ferenda* заслуговують на розгляд відповідними державними органами щодо їх використання в нормотворчому процесі.

1.2. Одночасно викликає занепокоєння значна кількість недостатньо аргументованих і неузгоджених із системою КК пропозицій, що постійно надходять від окремих службових осіб і державних

органів щодо вдосконалення цього нормативно-правового акта. Ця діяльність має бути впорядкована з метою забезпечення більшої стабільності кримінального законодавства. Із цього приводу конференція пропонує звернутися до Верховної Ради України, її Комітетів та народних депутатів України зі зверненням щодо вдосконалення й упорядкування вказаної законотворчої діяльності.

1.3. Конференція звертає увагу на необхідність виваженого підходу до введення до законодавства інституту кримінальних проступків. При цьому учасники конференції виходять із неприпустимості розширення меж кримінальної відповідальності і віднесення до категорії кримінальних проступків правопорушень, що на даний час згідно із чинним законодавством визнаються адміністративними деліктами.

1.4. З метою належного виконання тими чи іншими державними органами й відомствами роботи з підготовки проектів нормативно-правових актів для внесення змін до чинного КК, конференція вважає за необхідне більш активно залучати до цієї діяльності фахівців-науковців у галузі науки кримінального права, надавши вказаній діяльності певних організаційно-правових форм. При розробці правових понять у статтях КК необхідно також виважено ставитися до проблеми вдосконалення юридичного тексту правових визначень (дефініцій), зважаючи при цьому на правила однозначності термінології.

1.5. Конференція вважає за необхідне широко використовувати зарубіжний досвід щодо кримінально-правового законотворення, орієнтуючись при цьому на європейські і світові стандарти, з безумовним урахуванням при цьому фундаментальних положень та ідей Конституції України та відправних положень вітчизняного кримінального права. Це дає можливість використати позитивні моменти в досвіді інших держав, що стосуються проблем кримінальної відповідальності, а також удосконалити чинне кримінальне законодавство України та практику його застосування.

1.6. Законотворча діяльність Верховної Ради України в галузі кримінального законодавства протягом дванадцяти років дії КК, наукові дослідження в царині кримінального права, досвід практи-

ки застосування норм кримінального законодавства України та її науковий аналіз надають достатньо підстав для подальших змін чинного КК. З огляду на те, що в цей кодифікований акт внесено вже достатньо змін і доповнень, і прогнозуючи зміни, які можуть мати місце в майбутньому, є підстави стверджувати про потребу в підготовці нової редакції чинного КК, яка, зберігаючи основні концептуальні положення останнього, врахувала б у системному порядку новели, які до нього були внесені. Конференція звертається до Президії Національної академії правових наук України з пропозицією ініціювати перед керівництвом держави створення комісії, куди мають увійти науковці і практикуючі юристи, завданням яких стала б підготовка проекту тексту Кримінального кодексу України 2001 р. у новій редакції.

1.7. Разом із тим конференція пропонує ініціювати звернення її учасників до суб’єктів законодавчої ініціативи з метою: а) внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України в частині норм, які зобов’язували б органи досудового розслідування вживати заходів щодо причин і умов, які сприяють усуненню кримінальних правопорушень; б) розробки проекту Закону України «Про нормативно-правові акти»; в) запровадження в Україні кримінологічної експертизи проектів законодавчих та інших нормативно-правових актів; г) упровадження на загальнодержавному рівні системи моніторингу ефективності застосування норм чинного КК.

2. У галузі практики застосування Кримінального кодексу України.

2.1. Кримінальна відповідальність особи можлива лише за вчинення нею суспільно небезпечного діяння, що містить обов’язкові об’єктивні й суб’єктивні ознаки складу злочину, передбаченого КК.

2.2. Склад злочину як специфічна юридична конструкція виконує надзвичайно важливі кримінально-правові функції у системі кримінальної відповідальності – фундаментальну, кваліфікаційну, розмежувальну, гарантійну, процесуальну та ін., у зв’язку з чим конференція вважає за доцільне враховувати висловлені в літературі пропозиції щодо вдосконалення приписів ст. 2 КК України

шляхом визначення в ній як поняття складу злочину, так і визначення його місця в системі кримінально-правових норм.

2.3. Індивідуалізація кримінальної відповідальності й покарання має ґрунтуватися на принципі їх диференціації і завжди має здійснюватися шляхом обов'язкового врахування ступеня тяжкості вчиненого злочину, особи винного й обставин, що пом'якшують і обтяжують покарання.

3. У галузі науково-дослідної роботи.

3.1. Для з'ясування ефективності норм КК слід здійснювати дослідження, аналіз й узагальнення судової та іншої практики застосування кримінально-правових норм, вивчати статистичні дані стосовно динаміки окремих видів злочинів. У зв'язку з цим наукові дослідження мають ґрунтуватися на аналізі правозастосовної практики і своїм обов'язковим призначенням мати її вдосконалення.

3.2. Вважати за необхідне суттєво вдосконалити координаційну роботу з планування й обрання тематики наукових і дисертаційних робіт, що плануються й виконуються у вищих юридичних навчальних закладах і науково-дослідних установах України.

3.3. Вважати пріоритетними дослідження фундаментальних проблем вчення про злочин, кримінальну відповідальність, покарання, криміналізацію (декриміналізацію) й пеналізацію (депеналізацію) суспільно небезпечних діянь, кримінальну відповідальність за злочинні посягання на особу, її безпеку, життя, здоров'я, честь і гідність. Заслуговують подальшої розробки проблеми звільнення від кримінальної відповідальності, покарання та його відбування, а також кримінальної відповідальності неповнолітніх.

3.4. Визнати за доцільне поширення порівняльно-правових досліджень, що дозволить використовувати позитивні досягнення зарубіжних держав у галузі науки кримінального права, правотворчості й правозастосування. Кожне наукове дослідження з кримінального права має включати в себе порівняльно-правовий аналіз для можливого його використання під час удосконалення чинного кримінального законодавства України і практики його застосування.

3.5. Необхідно активізувати проведення наукових досліджень філософсько-правових основ криміналізації суспільних відносин, меж впливу кримінального законодавства на суспільні відносини.

ЗВЕРНЕННЯ

учасників міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми кримінальної відповідальності»

1. 10–11 жовтня 2013 р. у місті Харкові відбулася міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми кримінальної відповідальності». Її організаторами виступили: Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса Національної академії правових наук України, Всеукраїнська громадська організація «Асоціація кримінального права». У конференції взяли участь понад 220 учасників, серед яких: 6 академіків та 6 членів-кореспондентів Національної академії правових наук України, 45 докторів юридичних наук та професорів, 113 кандидатів юридичних наук, представники Верховної Ради України, Конституційного Суду України, вищих спеціалізованих судів України, Генеральної прокуратури України, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, практичні працівники правоохоронних та судових органів. У конференції взяли участь також 38 іноземних провідних учених у галузі кримінального права з Російської Федерації, Польщі, Білорусі, серед яких 10 докторів наук та 18 кандидатів наук.

Напрямами роботи конференції стали: «Загальні питання вчення про кримінальну відповідальність»; «Покарання як форма реалізації кримінальної відповідальності»; «Проблеми кримінальної відповідальності за окремі злочини»; «Кримінальна відповідальність за злочини проти власності, господарські злочини та злочини проти корупційної спрямованості»; «Проблеми кримінальної відповідальності в системі міжнародного кримінального права і суміжних знань». За результатами роботи підготовлені та опубліко-

вані тези наукових доповідей і повідомлень, розроблені рекомендації, що направляються до Вашого відома з метою їх урахування у законодавчій діяльності.

2. Одночасно конференція вважає за необхідне звернути особливу увагу на таке.

2.1. В учасників конференції викликає серйозне занепокоєння невиправдана множинність, поспішність і навіть хаотичність змін, які вносяться до чинного Кримінального кодексу України. Так, із моменту набрання чинності КК до нього вже внесено 440 змін та доповнень, а за минулий 2012 р. і поточний 2013 р. він змінювався 59 разів. За цей самий час ст. 368 КК змінювалась 6, ст. 369 – 5, а ст. 364 – 4 рази. Така дестабільність кримінального законодавства і певна ейфорія щодо його змін не може не впливати негативно на правозастосовну практику, правосвідомість громадян, режим законності у сфері боротьби зі злочинністю. При цьому виникають складнощі й в усвідомленні стрімких змін у сфері кримінального законодавства з боку практичних працівників кримінальної юстиції, що створює перешкоди у правозастосуванні. Викладене дає підставу звернутися до парламентарів із пропозицією виваженого ставлення до змін кримінального законодавства, застосовуючи цю парламентську прерогативу лише у випадках наявності об'єктивних обставин – нагальних потреб суспільства, уникаючи при цьому лобіювання інтересів окремих осіб і політичних сил.

3. Конференція також констатує, що вищий законодавчий орган держави, приймаючи рішення про внесення змін і доповнень до КК, не завжди враховує офіційні висновки науковців щодо обґрунтованості новел, унаслідок чого зміни і доповнення, що вносяться, не узгоджуються із відправними концептуальними засадами, на яких базується чинний КК, його змістом та системою. Так, Законом України № 4025-VI від 15 листопада 2011 р. у ст. 12 КК була істотно змінена категоризація злочинів: за ступенем тяжкості вона стала пов'язуватися з покаранням не лише у виді позбавлення волі, а й зі штрафом. Якщо із визнанням штрафу в якості критерію класифікації і виокремлення категорій злочинів невеликої та середньої тяжкості ще можна погодитися, то встановлення штрафу поряд із

позбавленням волі як основного виду покарання в якості критерію класифікації тяжких та особливо тяжких злочинів (що тягнуть за собою найсуворіші види покарання, навіть довічне позбавлення волі (а в минулому – смертну кару)) є не тільки науково необґрунтованим, а й просто алогічним.

Не до кінця обміркованими є законодавчі новели, що внесені до КК України Законом України № 314-VII від 23 травня 2013 р., які наберуть чинності з 1 вересня 2014 р. Метою Закону є запровадження можливості застосування до юридичних осіб заходів кримінально-правового характеру у зв’язку з учиненням їх уповноваженими особами певних, визначених у законі, злочинів (розділ XIV[1] Загальної частини КК). Незважаючи на дещо завуальоване законодавче формулювання, фактично йдеться про запровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб, про що свідчать запропоновані порядок кримінального провадження та характер наслідків, що можуть застосовуватися до юридичної особи. Учасники конференції зазначають, що запровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб суперечить конституційним положенням щодо особистої (індивідуальної) і винної відповідальності (ч. 2 ст. 61 Конституції України), фундаментальним і відправним засадам і принципам кримінальної відповідальності, на яких ґрунтується національне кримінальне право.

Отже, урахування думки фахівців із питань, що становлять зміст змін до чинного кримінального законодавства, має визнаватися за необхідну умову обґрунтованості та доцільності таких змін.

Конференція звертає увагу і на проблеми імплементації до чинного КК норм і приписів міжнародних угод та конвенцій, учасником яких є Україна. Така імплементація нерідко відбувається шляхом механічного копіювання і перенесення (рецепції) норм цих документів без урахування основоположних принципів національного кримінального законодавства. Тому подібні новели мають ураховувати основні принципові та відправні положення кримінального законодавства України, його зміст і систему, а також їм відповідати.

На завершення конференція закликає парламентарів України до спільної та творчої співпраці у вирішенні питань щодо новелізації

чинного кримінального законодавства з наданням цій спільній діяльності належних організаційно-правових форм.

Огляд підготовлено доктором юридичних наук, професором, академіком НАПрН України, директором НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса ***В. І. Борисовим****, кандидатом юридичних наук, в. о. вченого секретаря НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса* ***Н. В. Нетесою****.*

ПАМ'ЯТІ
ЮРІЯ МИХАЙЛОВИЧА ГРОШЕВОГО

9 листопада 2013 р. на 83-му році життя помер Грошевий Юрій Михайлович – видатний учений-правознавець у галузі кримінального процесуального права, дослідник і викладач, талановитий педагог, доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) Національної академії правових наук України, Заслужений діяч науки і техніки України, лауреат Премії імені Ярослава Мудрого, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки, Заслужений професор Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», Почесний працівник Арбітражного суду України, Почесний працівник Прокуратури України.

Юрій Михайлович народився 10 листопада 1931 р. у Харкові. Свій шлях до професії розпочав у 1949 р., вступивши до Харківського юридичного інституту, який закінчив 1953 р. У 1956 р. Юрій Михайлович закінчив аспірантуру інституту по кафедрі кримінального процесу.

У 1956–1959 рр. працював слідчим слідчого відділу УКДБ при РМ СРСР по Бєлгородській області, у 1960–1963 рр. обіймав посаду державного арбітра Дніпропетровського обласного державного арбітражу, а потім – начальника юридичного бюро Дніпропетровського шинного заводу; у 1964–1966 рр. – судді Дніпропетровського обласного суду.

З 1966 р. життя і діяльність Ю. М. Грошевого пов'язані з Національним університетом «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» (раніше — Харківський юридичний інститут, Українська державна юридична академія, Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого): старший викладач, доцент, декан вечірнього факультету, старший науковий співробітник, професор, з 1979 по 1982 р. і з 1992 по 2008 р. — завідувач кафедри кримінального процесу, з 1982 по 1992 р. — завідувач кафедри правосуддя і прокурорського нагляду.

У 1965 р. Ю. М. Грошевий захистив кандидатську дисертацію на тему «Законність і обґрунтованість вироку радянського суду», а у 1975 р. — докторську дисертацію на тему «Теоретичні проблеми формування суддівського переконання в кримінальному судочинстві». У 1978 р. йому присвоєно вчене звання професора.

Ю. М. Грошевий зробив значний вклад у заснування та становлення Національної академії правових наук України. У 1993 р. він був затверджений одним із дійсних членів-засновників цієї академії, у тому ж році – обраний віце-президентом указаної наукової установи й обіймав цю посаду до 2007 р.

Юрій Михайлович також брав активну участь у діяльності Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності Національної академії правових наук України, де очолював наукові дослідження за двома фундаментальними напрямами (1997–2002 рр.) та був науковим керівником аспірантів та пошукувачів. До останнього часу він займав посаду професора кафедри кримінального процесу Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого».

Ю. М. Грошевий є автором, співавтором і науковим редактором більше ніж 450 наукових праць, у тому числі понад 40 монографій, підручників, навчально-практичних посібників, коментарів законодавства, текстів лекцій, що стали значним внеском у розвиток вітчизняної юридичної науки. Будучи творчо багатогранною людиною, Ю. М. Грошевий приділяв увагу широкому колу проблем, про що свідчать напрями його різнобічної наукової діяльності: кримінально-процесуальне право, міжнародне право з питань захисту прав і свобод людини, надання правової допомоги у кримінальному провадженні, міжнародне кримінальне право та кримінальний процес, проблеми судово-правової реформи в Україні, конституційне право та державне будівництво.

Багаторічна сумлінна праця Ю. М. Грошевого, його вагомий внесок у розвиток вітчизняної юридичної науки і освіти, підготовку висококваліфікованих кадрів-юристів, формування судової влади та правової державності в цілому були відзначені державними нагородами — орденом «За заслуги» III ступеня (2000), 6-ма

медалями. Він також нагороджений Почесними грамотами Вищого господарського суду України (2001), Верховної Ради України (2001) та Верховного Суду України (2005), Почесною відзнакою Служби безпеки України (2001), Відзнакою МВС України «За сприяння органам внутрішніх справ України» (2003), Почесною відзнакою Міністерства юстиції України (2008), Почесним знаком «Орден ІІІ ступеня на відзнаку заслуг перед академією» (Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого) (2010).

Юрій Михайлович — Заслужений діяч науки і техніки України (1990), Заслужений професор Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого (2000), Почесний працівник Арбітражного суду України (1995), Почесний працівник Прокуратури України (2001), лауреат ІІІ Всеукраїнського конкурсу на краще юридичне видання в номінації «Юридичні підручники» (2000), лауреат правничої премії імені Ярослава Мудрого в номінації «За видатні заслуги в галузі підготовки юридичних кадрів» (2003), «За підготовку і видання підручників для студентів юридичних спеціальностей вищих закладів освіти» (2010), лауреат Державної премії за цикл наукових праць «Правова система України: історія, стан та перспективи» (у п'яти томах) (2012). Під керівництвом Ю. М. Грошевого захистили дисертації 5 докторів та 58 кандидатів юридичних наук, які працюють не лише в Україні, а й в інших країнах СНД.

Висловлюємо співчуття родичам, друзям та колегам Юрія Михайловича. Колектив інституту, вчені-правознавці глибоко сумують з приводу смерті Юрія Михайловича Грошевого. Світла пам'ять про нього буде завжди жити в серцях колег, учнів, друзів.

ЗМІСТ

НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Шепітько В. Ю., Авдєєва Г. К. Наукові здобутки та перспективи діяльності лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» 3

Борисов В. І. Питання систематизації Особливої частини кримінального права 29

Радутний О. Е. Сакральність кримінально-правового простору 42

Орловський Р. С. Диференціація кримінальної відповідальності при співучасті 53

Григор'єва М. Г. Особливості дійового каяття при пособництві 64

Батиргареєва В. С. Вплив процесів глобалізації світу на розвиток кримінологічної науки в Україні 73

Головкін Б. М. Злочинність на вулицях та в інших громадських місцях 87

Настюк В. Я., Бєлєвцева В. В. Протидія корупції як один із засобів забезпечення ефективної антитерористичної діяльності в Україні 99

Колодяжний М. Г. Кримінологічна характеристика військових злочинів в Україні 109

Христич І. О. Проблеми встановлення обсягів латентної віктимності в Україні 118

Мошак Г. Г. Реформування органів МВС України у контексті досвіду Євро-2012 131

Овчаренко О. М. Міжнародні стандарти організації та функціонування органів кримінальної юстиції 142

Глинська Н. В. Розумність як стандарт доброякісності кримінальних процесуальних рішень 156

Білоус В. В. Технологізація кримінального провадження: стан і перспективи 173

Веліканов С. В. Події-причини як елемент предмета теорії причинності в криміналістиці 188

Павлюк Н. В. До питання про застосування науково-технічних засобів під час фіксування показань неповнолітніх 201

Автухов К. А. Щодо якості підзаконних нормативно-правових актів у галузі кримінально-виконавчого права (на прикладі Правил внутрішнього розпорядку СІЗО) 210

Лисодєд О. В. Стан і напрями розвитку наукових досліджень інституту правового статусу засуджених 223

ТРИБУНА ДОКТОРАНТА, АСПІРАНТА І ЗДОБУВАЧА

Бунін Є. О. Соціальна обумовленість кримінальної відповідальності за втручання в діяльність судових органів ... 236

Дубович О. В. Щодо морально-психологічного обліку особи злочинця без визначеного місця проживання 250

Калініна А. В. Рівень і динаміка як елементи кримінологічної характеристики злочинності іноземців та осіб без громадянства 263

Оберемко Ю. О. Наукові підходи до визначення поняття «латентна віктимність» 273

Резнікова Г. І. Професійна таємниця: поняття, ознаки та види 280

Резнікова О. І. Місце віктимологічних знань у системі криміналістики 293

Спасенко К. О. Особа потерпілого як елемент криміналістичної характеристики злочинних порушень правил безпеки під час виконання робіт із підвищеною небезпекою 306

Шрамко С. С. Взаємодія правоохоронних органів із громадськістю у сфері запобігання злочинності 315

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми кримінальної відповідальності..... 326

Пам’яті ***Юрія Михайловича Грошевого*** 353

Підписано до друку 25.12.2013.
Формат 60×84 $^{1}/_{16}$. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 20,93. Обл.-вид. арк. 18,86. Вид. № 977.
Тираж 500 прим.

Видавництво «Право» Національної академії правових наук України
та Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевська, 80а
Тел./факс (057) 716-45-53
Сайт: www.pravo-izdat.com.ua
E-mail для авторів: verstka@pravo-izdat.com.ua
E-mail для замовлень: sales@pravo-izdat.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 4219 від 01.12.2011 р.

Виготовлено у друкарні СПДФО Білетченко
Тел. (057) 758-35-98

ПЕРЕЛІК
ПЛАТНИХ ПОСЛУГ, ЩО МОЖУТЬ НАДАВАТИСЬ НАУКОВО-ДОСЛІДНИМ ІНСТИТУТОМ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМ ЗЛОЧИННОСТІ ІМЕНІ АКАДЕМІКА В. В. СТАШИСА НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ

1. Проведення науково-дослідних робіт у сфері законодавства і права.

2. Проведення судових експертиз та попередніх досліджень:
– з дослідження об'єктів інтелектуальної власності (об'єктів авторського і суміжних прав, торговельних марок, фірмових найменувань, промислових зразків, винаходів, корисних моделей та ін.);
– почеркознавчих;
– авторознавчих;
– трасологічних (слідів рук, ніг, взуття людини, вузлів та петель, слідів знарядь та інструментів, холодної зброї, замикаючих пристроїв, ідентифікаційних номерів транспортних засобів тощо);
– психологічних;
– техніко-криміналістичного дослідження документів;
– встановлення механізму пошкодження товарів народного споживання (одягу, взуття, побутової та ін. техніки тощо).

3. Складання фотороботів.

4. Надання усних та письмових консультацій та науково-правових висновків, у тому числі з питань інтелектуальної власності.

5. Підготовка наукових кадрів (аспірантів, докторантів, здобувачів вченого ступеня кандидата юридичних наук).

6. Наукове рецензування дисертаційних досліджень.

7. Підготовка бібліографічних, реферативних і аналітичних оглядів, довідок, добірок, каталогів, науково-практичних та методичних довідників, коментарів законодавства тощо.

8. Надання інформаційних послуг по мережі Інтернет.

Заявки щодо отримання послуг надсилати за адресою:
61002
м. Харків
вул. Пушкінська, 49
E-mail: ivpz@aprnu.rol.net.ua
Контактний телефон: (057) 715-62-08; Факс: (057) 715-62-08

Для нотаток